ग्रंथराज दासबोध

खंड पहिला

दासबोध

खंड १

दशक १ ते ४

समर्थ रामदास स्वामी

ई साहित्य प्रतिष्ठान

विनंती

दासबोधाचे सुमारे १५०० पानांचे पाचही खंड विनामूल्य वाचनासाठी आहेत. त्यावर सर्वांचा कायदेशीर अधिकार आहे. संतमहात्म्यांनी आपले विचारधन जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचावे म्हणून ते कायम मुक्त ठेवले. हे पुस्तक जास्तीत जास्त लोकांना वाटण्याचे अधिकार व जबाबदारी आम्ही वाचकांकडे सोपवत आहोत.

ई साहित्य प्रतिष्ठान हे नवीन लेखक कवींना जास्तीत जास्त वाचकांपर्यंत पोहोचण्याचे साधन आहे. तसेच सुमारे सव्वा दोन लाख वाचकांसाठी दर्जेदार साहित्य विनामूल्य नियमितपणे मिळण्याचे साधन आहे. सुमारे सव्वा दोन लाख मराठी वाचक ई मेल द्वारे व वेबसाईट्द्वारे ई साहित्य प्रतिष्ठानच्या पुस्तकांचा आस्वाद घेत असतात.

भगवद्गीता, भावार्थ ज्ञानेश्वरी, छत्रपती शिवाजी, शंभूराजे, मावळे, विवेकानंद, सावरकर, जातककथा, शामची आई, तुकाराम गाथा, संत बहिणाबाई, मनाचे श्लोक आदि पुस्तकंही तरूण मराठी मुलांपर्यंत आणण्याचं काम ई साहित्य प्रतिष्ठान करतं. दर आठवड्याला नवनवीन पुस्तकं प्रकाशित करणाऱ्या ई साहित्य प्रतिष्ठानला आपल्या सहकार्याची गरज आहे.

नवीन साहित्यासाठी.

नवीन वाचकांसाठी.

मराठीला नवीन क्षितिजांशी नेण्यासाठी.

मनःपुर्वक आभार

dasbodh.com

विकीस्त्रोत

हिंदुत्ववादी

डावे कम्युनिस्ट

उजवे कम्युनिस्ट

समाजवादी

सनातनी

स्त्रीमुक्तीवादी

जातीव्यवस्थाविरोधी

बहुजन समाजवादी

कॉंग्रेसी

असे सर्व प्रकारचे पक्ष, पंथ, गट, विचार

महाराष्ट्रातूनच जन्मले आणि देशभर गेले.

हा ई ग्रंथ अशा मराठी विचारवंत राजकारण्यांना अर्पण.

कळकळीची विनंती

अध्यात्म असा एक बोजड शब्द आहे. एखादं पुस्तक अध्यात्मिक आहे किंवा वैचारिक आहे असं म्हटलं की लहान मुलं, तरूण मंडळी त्यापासून लांब होतात. अध्यात्म म्हणजे काहीतरी रिटायरमेंटनंतरचा उद्योग असे मानले जाते. पण जेव्हा उतारवयात हे ग्रंथ हाती येतात तेव्हा कळते की " अरे हे तर अगदी साधे रोजच्या वापराचे शहाणपण होते. योग्य वेळी कळले असते तर आपण केलेल्या बऱ्याचशा चुका टळल्या असत्या. आपले आयुष्य वेगळे झाले असते."

आजचा काळ जागतिकीकरणाचा आहे. जागतिक किर्तीच्या विद्वानांचे साहित्य आता सहजासहजी उपलब्ध होते आहे. त्याचबरोबर आपल्याकडील महान विचारवंतांचे विचारही जगभर पसरत आहेत.

२३०० वर्षं जुन्या असलेल्या मराठी भाषेतही ज्ञानोबा तुकारामांसारखे महान संत आहेत. त्यांचे साहित्य जागतिक दर्जाचे आहे. हे संत मोठमोठ्या गोष्टी, क्लीष्ट भाषेत, बोजड करून सांगत नाहीत. अगदी गहन तत्त्वज्ञानही अगदी सहज साध्या भाषेत सांगतात. आणि मग त्याचं भाषांतर वाचून अमेरिकेतले विद्वान जी पुस्तकं लिहीतात ती जगभरात बेस्ट सेलर होतात. गुरुदेव टागोरांनी नोबेल पारितोषिक विजेती गीतांजली लिहिण्याआधी तुकारामांचे अभंग वाचले आणि बंगालीत भाषांतरित केले. गुरुदेव रविंद्रनाथांचे बंधू सत्येंद्रनाथ हे पहिले भारतीय ICS सनदी अधिकारी. ते १८७१ साली अहमदनगर, सातारा, पुणे आणि मुंबई भागात होते. त्या काळात त्यांनी तुकारामांचे अभंग वाचले आणि ते प्रभावित झाले. त्यानंतर त्यांनी व त्यांचे भाऊ रविंद्रनाथ यांनी तुकारामाच्या अनेक अभंगांचे "तुकोबा" या नावाने बंगाली व नंतर इंग्रजी भाषांतर केले. व याच प्रभावाखाली त्यांनी गीतांजली लिहिली. गीतांजलीच्या अनेक कवितांवर तुकारामांची छाप आहे. गीतांजलीचे इंग्रजी भाषांतर वाचून यिट्स हा इंग्लीश कवी प्रभावित झाला. त्यातले मानवतावादी आणि भूतदयावादी तत्त्वज्ञान ते लोक प्रथमच वाचत होते. एका वर्षातच त्याची फ़्रेंच, जर्मन आदी दहा भाषांत भाषांतरे झाली. खुद्द गांधीजींनी तुकारामाच्या अभंगांचे भाषांतर केले.

पण आम्ही मराठी मंडळी मात्र तुकाराम, रामदास आणि ज्ञानेश्वर शाळेतल्या पुस्तकात नाईलाजाने वाचतो. आणि नंतर तिकडे वळूनही बघत नाही. ज्या तुकाराम महाराजांनी छत्रपतींनी पाठवलेला नजराणा नम्रपणे नाकारला आणि महाराजांना क्षात्रधर्माचा उपदेश केला ते तुकाराम महाराज आपल्यासाठी हजारो अभंगांचा नजराणा ठेवून गेले आहेत. त्यातली प्रत्येक ओळ, शब्द म्हणजे जीवनाचा मार्ग दाखवणारा प्रकाश स्रोतच आहे. पण हा नजराणा आपण उद्धटपणे नाकारत आहोत.

मित्रहो, मराठीतले असे अनमोल साहित्य आपल्या प्रत्येकाच्या घरी असले पाहिजे. वाचनात असले पाहिजे. आणि आचरणात आले पाहिजे. कारण आज जग आपल्या या खजिन्याने श्रीमंत होत आहे. जर आपण हा खजिना रद्दीत टाकू तर आपल्यासारखे करंटे आपणच ठरू. हे पुस्तक आपल्या जास्तीत जास्त मित्रांना आणि नातेवाईकांना पाठवा. प्रत्येक मराठी माणसाला हे मिळू दे.

संतसाहित्य विनामूल्य आहे. अमूल्य आहे. येणाऱ्या पिढ्यांना नवा मार्ग दाखवण्याची क्षमता यात आहे.

चला तर. लागा कामाला. करा फ़ॉरवर्ड. प्रत्येक मराठी माणसाच्या डेस्कटॉपवर आणि मोबाईलमध्ये ज्ञानेश्वरी, दासबोध आणि तुकारामाची गाथा असलीच पाहिजे.

आपले नम्र

टीम ई साहित्य

(ई साहित्य प्रतिष्ठानच्या सर्व VIP सदस्यांना पाचही खंड पाठवले जातील. त्यासाठी पत्र पाठवण्याची आवश्यकता नाही.

इतरांनी खंड २ ते ५ विनामूल्य मिळवण्यासाठी कृपया esahity@gmail.com ला पत्र लिहा. पत्रात आपण हा खंड ज्या लोकांना forward केला त्यांचे ई मेल पत्ते कळवावे.

दासबोध हा समर्थ रामदासांनी रचला. त्याचे लिखाण त्यांचे पट्टशिष्य कल्याण स्वामींनी केले. रायगड जिल्ह्यातील अत्यंत निबीड अरण्यात विसावलेल्या शिवथरची घळ या ठिकाणी हे लेखन झाले. दासबोध हा ग्रंथ एकूण २० दशकांमध्ये विभागलेला असून, प्रत्येक दशकात १० समास आहेत.

एकेका समासात एक एक विषय घेऊन समर्थांनी सांसारिकांच्या, साधकांच्या, निस्पृहांच्या, विरक्तांच्या, सर्व सामान्यांच्या, बालकांच्या, प्रौढांच्या,जराजर्जरांच्या अशा सर्व जाती पंथ धर्माच्या स्त्री-पुरुषांच्या मानवी मनाला उपदेश केला आहे. या ग्रंथाचे पारायण देखील करतात.

महाराष्ट्र सरकारच्या अधीन असलेल्या राज्य मराठी विकास संस्थेने ७,८०० ओव्यांचा हा ग्रंथ ऑडियो स्वरूपात उपलब्ध करून दिला आहे. शास्त्रीय गायक संजय अभ्यंकर यांच्या आवाजातल्या या ऑडियोरूपांतरित दासबोधाचे संगीत राहुल रानडे यांचे आहे.

समर्थ रामदास स्वामींनी दासबोधाचे वर्णन खालीलप्रमाणे करून ठेवले आहे...

भक्तांचेनि साभिमानें। कृपा केली दाशरथीनें।
समर्थकृपेचीं वचनें। तो हा दासबोध ॥श्रीराम॥
वीस दशक दासबोध। श्रवणद्वारें घेतां शोध।
मनकर्त्यास विशद। परमार्थ होतो ॥श्रीराम॥
वीस दशक दोनीसें समास। साधकें पाहावें सावकास।
विवरतां विशेषाविशेष। कळों लागे ॥श्रीराम॥
ग्रंथाचें करावें स्तवन। स्तवनाचें काये प्रयोजन।
येथें प्रत्ययास कारण। प्रत्ययो पाहावा ॥श्रीराम॥
॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

॥ श्रीराम ॥

समर्थांची समर्थ विचार सूत्रे

डॉ. माधवी महाजन
madhavimahajan17@gmail.com

भारतीय संस्कृतीत पूर्वीपासूनच मानवी मनाचा, शरीराचा आरोग्याचा , विश्वाचा, निसर्गाचा तसेच जगण्यासंबधीच्या नियमांचा असा सर्वांगीण अभ्यास झाला आहे. आनंदी जीवन कसे जगावे याचा मूलमंत्र भारतीय संस्कृतीने दिला आहे. भारतीय संस्कृतीत अव्दैताला महत्व दिले आहे. अव्दैत म्हणजे माझ्यासारखाच दुसरा आहे ही भावना. अव्दैताला महत्व देऊन विश्वावर आपलेपणाने प्रेम करा अशी व्यापक विचारांची शिकवण भारतीय संस्कृतीने दिली. भौतिक जगात जगताना खरे सुख, शाश्वत सुखाच्या उगमापर्यंत पोहोचवणारी विचारधारा या संस्कृतीने दिली. ॠषीमुनींनी शाश्वत सुखाची प्रचिती घेतली आणि हा आनंद सर्वांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी कार्यरत राहीले. ते केवळ अव्दैतात रमले नाहीत तर सर्व जगाशी एकरुप झाले.

शाश्वत सुखाचा मार्ग मनुष्याला वेदांनी दाखविला. भगवद्गीतेत श्रीकृष्णाने तो उलगडून दाखविला आणि भारताला लाभलेल्या संत परंपरेने तो मार्ग सामान्य माणसाला सोप्पा करुन दाखविला. आजच्या २१व्या शतकात देखील संतांचे विचार, त्यांचे साहित्य, एखाद्या दिपस्तंभाप्रमाणे आपल्याला मार्गदर्शक ठरते. या संत वाङ्मयामध्ये समर्थ रामदासस्वामी यांचा श्रीमद दासबोध हा ग्रंथ प्रापंचिकांसाठी, राजकीय व्यक्तींसाठी, साधकांसाठी, तसेच रोजच्या व्यवहारासाठी देखील अत्यंत उपयुक्त ठरतो. सर्वात महत्वाचे म्हणजे व्यक्ती विकासाच्या दृष्टीने या ग्रंथाचे महत्व अनन्य साधारण आहे. त्यांचे विचारधन प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाच्या जडणघडणीत उपयुक्त आहे. मानवी

मन हे अत्यंत चंचल आहे पण या मनाचा, प्रवृत्तीचा समर्थांनी सखोल अभ्यास केला असल्याचे त्यांच्या विचार सूत्रांमधून आपल्या प्रत्ययास येते.

श्रीमद दासबोध, २० दशक आणि २०० समास असे स्वरुप असणाऱ्या या ग्रंथात ७७५१ ओव्या आहेत. प्रत्येक दशकातील १० समासांमध्ये एक सूत्र पकडून समर्थांनी तो विषय विस्ताराने मांडला आहे. स्तवनाने प्रारंभ करुन समर्थ आत्मज्ञानाच्या खोल गाभ्यापर्यंत आपल्याला घेऊन जातात. प्रपंचापासून ब्रह्मऐक्य साधण्यापर्यंतचे सर्व विषय समर्थ या ग्रंथात हाताळतात. अध्यात्मशास्त्राच्या या ग्रंथामध्ये मानवी जीवाचा उध्दार हा प्रधान हेतू दिसून येतो.

भारतीय तत्वज्ञान मानवी जीवनातील अज्ञान दूर होऊन त्याच्या जीवनात त्याला पूर्णत्व कसे प्राप्त करुन घेता येईल याचा पाठपुरावा करते. समर्थांचा श्रीमद दासबोध हा ग्रंथ आदर्श मानवी जीवन कसे असावे याचे मौलिक मार्गदर्शन घडवतो. माणसाला परमेश्वराने अनेक दैवी गुणांनी युक्त असे घडवले. मानवी देह घडवताना २६ दैवी गुण आणि फ़क्त ६ च असुरी गुण देवाने या नरदेहाला बहाल केले. या गुण अवगुणांचे फ़ायदे तोटे कसे आहेत या गुणांचा योग्य वापर करुन उत्तम व्यक्तिमत्व कसे घडु शकते या विषयी समर्थ अनेक समासामधुन मार्गदर्शन करतात.

या दैवी गुणांपैकी एक म्हणजे आपल्याला प्राप्त झालेले वाणीचे सामर्थ्य. शारदास्तवनाच्या समासामध्ये शारदामातेचे स्तवन करुन समर्थांनी आपण मांडलेल्या ग्रंथ प्रपंचासाठी उत्तम शब्दसामर्थ्य प्राप्त व्हावे म्हणून आशीर्वाद मागुन घेतला आहे. वाणीचे महत्व दासबोधाप्रमाणे समर्थांनी मनाच्या श्लोकात देखील स्पष्ट केले आहे,

स्वये सर्वदा नम्र वाचे वदावे । मना सर्व लोकांसी रे निववावे ।

लोकसंग्रहाच्या दृष्टीने समर्थांनी वाणीचे महत्व वारंवार स्पष्ट केले आहे. आजच्या युगात देखील कामाच्या ठिकाणी "टिमवर्क" असते तेव्हा

परस्परांच्या सहाय्याने कोणतेही काम पूर्णत्वाला जात असते. अशावेळी एकमेकांना समजावून घेऊन कोणाचे मन न दुखावता काम करणे गरजेचे असते. आपली वाणी जर गोड असेल, दुसऱ्याला जाणून घेण्याची क्षमता असेल तर अशा व्यक्ती जीवनात यशाच्या शिखराच्या दिशेने वाटचाल करताना आपण पहातो.

जगामध्ये जगमित्र । जीव्हेपाशी आहे सूत्र ॥ दा. १९.२.१९ ॥

लोकसंग्रहाचे केवढे महत्वाचे सूत्र समर्थ आपल्याला सांगतात. आपल्या बोलण्यातून आपण अनेक मित्र जोडत असतो तसेच अनेक शत्रू देखील निर्माण करत असतो. जगात जर जगमित्र व्हायचे असेल तर त्याचे वर्म आपल्या जिव्हेपाशी आहे. ' उत्तमपुरुष लक्षण ' याविषयी निरुपण करताना स्वत:वरुन दुसऱ्याचे अंत:करण कसे जाणावे याचे सोप्पे सूत्र सांगितले आहे.

कठीण शब्दे वाईट वाटते । हे तो प्रत्ययास येते ।

तरी मग वाईट बोलावे ते । काय निमित्ते ॥ दा. १२.१०.२३ ॥

माणसाने नेहमी स्वत:वरुन दुसऱ्याची परीक्षा करावी. दुसऱ्याच्या कटू बोलण्याने जसे आपले मन दुखावते तसेच आपल्या कठोर शब्दाने दुसऱ्याचे मन दुखावू शकते. दुसऱ्याचे मन दुखावणे ही एक प्रकारे हिंसाच आहे . अशी मानसिक हिंसा आपल्याकडून घडू नये यासाठी समर्थ आपल्याला सावध करतात.

आपणास चिमोटा घेतला । तेणे कासाविस जाला ।

आपणावरुन दुसऱ्याला । राखत जावे ॥ दा. १२.१०.२४ ॥

अव्दैताचे प्रत्यक्ष व्यवहारिक स्वरुप समर्थांनी या विचारातून शिकविले आहे.

जगामध्ये जगमित्र होण्यासाठी प्रथम एकमेकांविषयी वाटणारा राग, व्देष, मत्सर, या दुर्गुणांचा त्याग होणे गरजेचे आहे. स्वत:च्या विकासासाठी सुदृढ आरोग्यासाठी आणि मनाच्या प्रसन्नतेसाठी समर्थांनी षड्रिपुंवर विजय मिळवण्यास सांगितले आहे. क्रोध हा माणसाचा प्रधान शत्रू आहे हा क्रोध बळावतो कसा तर समर्थ म्हणतात,

अभिमानें उठे मत्सर | मत्सरें ये तिरस्कार |

पुढें क्रोधाचा विकार | प्रबळे बळें || दा. १.१.२३ ||

विचारशक्ती नष्ट करणारा, स्वत:बरोबर इतरांचा नाश करणाऱ्या क्रोधावर विजय मिळवण्याची शिकवण समर्थ देतात. भगवद्गीतेत भगवंतांनी स्पष्ट्पणे सांगितले आहे की, " क्रोधामुळे भ्रम होतो, विवेक सुटतो, भ्रमामुळे तसेच अविवेकामुळे विस्मरण होते, विस्मरणामुळे निश्चयात्मक बुद्धी नष्ट होते आणि बुद्धीनाश झाला , विवेकाचा नाश झाला की सर्वस्वाचा नाश होतो (अ २. श्लो. ६३) स्वत: बरोबर इतरांचा नाश करणाऱ्या क्रोधाला मनातून हद्दपार करायला सांगुन समर्थ आपल्याला सावधच करतात. एखाद्या भुकंपाप्रमाणे आपल्या शरीराची व मनाची हानी करणाऱ्या क्रोधावर विजय मिळवून आनंदी जीवन जगण्याची कलाच समर्थ आपल्याला शिकवतात.

दंभ दर्प अभिमान | क्रोध आणि कठिण वचन |

हें आज्ञानाचें लक्षण | भगवद्गीतेंत बोलिलें || दा. १२.१०.२८ ||

क्रोधाबरोबरच दंभ, दर्प, अभिमान, कठोरवाणी यापासून कोसो दूर राहण्यास सांगतात. ही सर्व अज्ञानाची तसेच असुरी लक्षणे आहेत. समर्थांनां सर्वात जास्त चीड या नैतिक दुर्गुणांची आहे. समर्थ आपल्या महंतांना उत्तम महंत होण्यासाठी महंत व्हा पण महंती करु नका असे बजावतात. महंती म्हणजे महंतपणाचा डामडौल. हा डामडौल, खोटा दिमाख याचा समर्थांना तिटकारा आहे. विकारांवर विजय मिळवला तरच मन:शांती मिळणे शक्य आहे हे जाणुनच समर्थ आपल्याला वारंवार या दोषांपासून दूर राहण्याच आग्रह करतात.

अवगुण सोडितां जाती | उत्तम गुण अभासितां येती |

कुविद्या सांडून सिकती | शाहाणे विद्या || दा. १४. ६. ५ ||

हे दासबोधाचे प्रधान सूत्र आहे. स्वभावाला औषध नाही असे म्हणतात. परंतु प्रयत्नांच्या आधारे माणुस आपल्यामध्ये हवा तसा बदल घडवुन आणु शकतो हा विश्वास समर्थ आपल्या मनात जागा करतात. अचुक प्रयत्नांच्या आधारे मनावर संयम ठेवून, सातत्याने उत्तम गुण अभ्यासपूर्वक आपल्यात आणण्याचा प्रयत्न केला तर हे परिवर्तन सहज शक्य आहे हे समर्थ वरील ओवीत ठामपणे सांगतात.

समर्थांनी आपल्या कृतीतून, विचारांतून, प्रयत्नवादाचा पुरस्कार केला. " यत्न तो देव जाणावा । यत्नेविण दरिद्रता " या बोधवाक्यातून समर्थ आपल्याला प्रयत्नांना देव मानण्याची शिकवण देतात. कोणत्याही गोष्टीत यश मिळविण्यासाठी " अचूक " प्रयत्न आणि कष्ट करण्याची तयारी महत्वाची आहे. हे जाणून समर्थांनी यत्नवादाचा पुरस्कार केला.

कष्टेंविण फळ नाहीं | कष्टेंविण राज्य नाहीं |

केल्याविण होत नाहीं | साध्य जनीं || दा. १८. ७. ३ ||

समर्थांच्या या उक्तीमधुन मनाच्या संकल्प शक्तीचा प्रत्यय येतो. अचुक प्रयत्न आणि जिद्द तसेच कष्ट केल्याने सुखाची प्राप्ती होते. पुरेशा प्रयत्नांच्या अभावाने अपयशाचे दु:ख पचवावे लागते. काही माणसे अशी असतात की त्यांना आपल्या प्रतिष्ठेला शोभेल असेच काम करायला आवडते. त्यामुळे आयुष्यात आलेल्या अनेक संधी त्यांना गमवाव्या लागतात.

आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती | ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती |

आधीं आळसें सुखावती | त्यास पुढें दुःख || द. १८. ७. ५ ||

मनुष्याने जर अचूक प्रयत्न केले तर त्यांच्या ऐहिक, पारलौकिक व पारमार्थिक सुखाच्या सर्व ईच्छा पूर्ण होतात. सातत्य, चिकाटी , दृढनिश्चय आणि ठाम विश्वास ही पुंजी जवळ असेल तर यशश्री आपल्यापासून नक्कीच लांब नाही. अचुक प्रयत्न, जिद्द तसेच कष्ट केल्याने सुखाची प्राप्ती होते. पण प्रयत्नांची कास न धरता केवळ दैवावर हवाला ठेवून आळशीपणा केला तर मात्र अपयश पदरात पडते. शत्रू हे केवळ बाहेरच्या कोणा व्यक्तीच्या रुपात असतात असे नाही तर ते आपल्या मनातही असतात. आळस हा आपला सर्वात मोठा शत्रू आहे. या दुर्गुणामुळे प्रयत्न करण्याची ईच्छाच होत नाही. एवढेच नाही तर वेळेचा देखील त्याला उपयोग करुन घेता येत नाही. आळस हा अवघ्या मानव जातीचा शत्रू आहे ज्याचा निषेध समर्थ करतात. आळस हे करंटेपणाचे लक्षण आहे. आपल्याला सर्वस्वी बुडविणाऱ्या आळसाचाच आळस करण्य़ाची शिकवण समर्थ देतात. कामचुकारपणा करायला लावणाऱ्या आळसाचा प्रयत्नपूर्वक त्याग करायला समर्थ सांगतात.

केल्याने होत आहे रे । आधी केलेचि पाहिजे ।

यत्न तो देव जाणावा। अंतरी धरीता बरे ॥

असे विचारधन देऊन समर्थांनी लोकांना प्रयत्नवादी बनविले. आपल्या प्रबोधनातून अंधश्रध्दा व आळस यांच्यावर त्यांनी घालाअ घातला आहे.

ऐक सदेवपणाचें लक्षण | रिकामा जाऊं नेदीयेक क्षण |

प्रपंचवेवसायाचें ज्ञान | बरें पाहे || दा. ११.३.२४ ||

समर्थांनी 'सिकवण निरुपण ' समासामध्ये सामान्य माणसाने आपले जीवन यशस्वी होण्यासाठी वेळेचे महत्व समजावून सांगितले आहे. आळसामध्ये आपल्या आयुष्याचा कोणताही क्षण वाया न जाऊ देणे हेच खरे भाग्याचे लक्षण असल्याचे समर्थांचे ठाम मत आहे. ज्याला आपल्या आयुष्यात काही करावयाचे

त्याने आपला वेळ सत्कार्णी लावावा असा आदर्श समर्थांनी या समासाव्दारे आपल्या समोर ठेवला आहे. " बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले " समर्थांनी स्वत: याच पध्द्तीने आपले आचरण ठेवले होते.

समर्थांनी आपल्या या ग्रंथामध्ये अनेक विषयांवर निरुपण करुन आपले जीवन आनंदी करण्यासाठी अनेक जीवनमूल्ये आपल्या समोर छोट्या छोट्या सूत्रांमधून व्यक्त केली आहेत. जगण्यावर भरभरुन प्रेम करायल शिकविणारा हा ग्रंथ सृष्टीचा मनापासून आस्वाद घ्या पण आसक्त होऊ नका हा संदेश देतो. कारण ही आसक्ती दु:खाचे मूळ कारण आहे. विवेकाच्या आधारे मन ताब्यात ठेवून जीवनमार्ग आक्रमण केला तर निश्चितच सुखी, आनंदी जीवन जगता येऊ शकते. विविध विषयांमागे धावणारे मन कसे स्थिर ठेवता येईल याचे मार्गदर्शन या ग्रंथात घडते.

सर्वसामान्य मनुष्य विषयलोलुप असतो. या भौतिक जगात जगताना सर्व सुखसोयी मिळाव्यात यासाठी झगडत असतो. या सुखांच्या मागे धावता धावता सुखाचा शोध कधीच संपुन जातो. केवळ धावणे आणि सुखसुविधा उपलब्ध करुन घेणॆ या गोंधळात सतत कष्ट करत राहुनही तो असंतुष्टच राहतो. सर्व सुखे त्याच्या दारात आली तरी वाढत्या गरजांमुळे फ़क्त असमाधानीच जीवन जगतो. सुखांच्या शोधात धावता धावता मन:शांती गमावून बसतो.

समर्थांनी १२ व्या दशकात सुखी, समाधानी जीवनाचे, मन:शांती प्राप्त करुन घेण्याचे अत्यंत सोपे सूत्र समजावून सांगितले आहे. समर्थांचा प्रपंच करण्याला विरोध नाही. उलट ते म्हणतात,

प्रपंच करावा नेमक । पहावा परमार्थ विवेक ।

जेणे करिता उभय लोक । संतुष्ट होती ॥

प्रपंचातील योग्य कर्म करुन परमार्थ साधण्याची कला समर्थ शिकवितात. हा प्रपंच नेटका करताना नकारात्मक विचारांना मनात स्थान न देता सकारत्मक विचारांवर भर देण्यास समर्थ सांगतात.

नेटका प्रपंच करत असताना परमार्थपण करणे गरजेचे आहे या समजुतीने आपण पूजापाठ, नामस्मरण, पोथीवाचन करित असतो. परंतु या कर्मा बरोबरच नकारात्मक कर्मे देखील तेव्हढीच किंबहूना जास्तच करत असतो. सकाळी पूजापाठ किंवा नामस्मरण करतो. दासबोधाचा समास वाचतो पण त्याच बरोबर दुसऱ्याची निंदा करणे, दुसऱ्याचे दोष काढणे, राग , तिरस्कार अशा कृतीपण आपल्याकडून तितक्याच सहजपणे घडत असतात. त्यामुळे आपण धड ना नेटका प्रपंच करत ना धड परमार्थ . या नकारात्मक विचारांचे उच्चाटण करुन सकारात्मक विचारांच्या सहाय्याने 'नेटके' आणि ' नेमके' आनंदी जीवन कसे जगता येईल हे उलगडून दाखविणारा श्रीमद दासबोध हा ग्रंथ आपल्याला आजही मार्गदर्शक ठरतो.

आज काळ बदलला, युगे बदलली, मनुष्याचे राहणीमान बदलले, विज्ञान प्रगत झाले परंतु माणसाची वृत्ती मात्र तशीच राहीली. त्यामुळे प्रगतीच्या अत्युच्च शिखरावर पोहोचून देखील मनुष्य असमाधानीच राहीला. माझे ते माझे आणि तुझे तेही माझेच ही त्याची वृत्ती इतकी बळावली की हिंसाचार वाढला. गणेशस्तवनामध्ये बुद्धीची देवता असणाऱ्या गणेशाचे स्तवन समर्थ करतात. गणेशाच्या कृपेने आपल्याला अशी सूक्ष्म बुद्धी प्राप्त झाली म्हणून त्याच्यापुढे नतमस्तक होतात. आजच्या २१व्या शतकात मात्र मनुष्य आपल्याला प्राप्त झालेल्या या सामर्थ्याचा उपयोग दुसऱ्याच्या नाशासाठी करताना दिसतो. जगात घडणारे अतिरेकी हल्ले, बॉम्बस्फ़ोट या घटनातून या गोष्टी प्रकर्षाने जाणवतात. राग, व्देष, मत्सर, कोणत्या प्रकारची टोकाची हानी करु शकतात याचे आपल्याला प्रत्यंतर येते. विकारांच्या आधीन गेलेला मानव अत्यंत अस्वस्थ, अस्थिर, असमाधानी आयुष्य व्यतित करत आहे. प्रगतीच्या शिखराकडे वाट्चाल करणारा मानव विचारांनी मात्र अप्रगतच राहीला असे वाटते. विचारांची व्यापकता त्याच्यामध्ये नसल्यामुळे समर्थांच्या उपासनेचा व्यापक अर्थ त्याच्या मनापर्यंत पोहोचु शकत नाही. उपासनेचा गजर करणारे समर्थ " विश्वावर आपलेपणाने प्रेम करा " ही उपासना शिकवितात. सर्व प्राणीमात्रांच्या ठिकाणी अंतरात्मा आहे. म्हणून कोणाचेही अंत:करण न दुखावणे ही उपासना सांगतात.

आजच्या परिस्थितीत काही चांगले घडावयाचे असेल तर सकारात्मक विचारांना दिशा देणारे तसेच मन:शांती देणारे समर्थांचे वाड्मय नक्कीच

मार्गदर्शक ठरणारे आहे. त्यांच्या ग्रंथातील समर्थ विचारानेच समाज सशक्त आणि समर्थ बनणार आहे. समर्थ आपल्यात राहूनच आपल्याला मार्गदर्शन करीत आहेत. त्यासाठी सावधपणे, उघड्या डोळयांनी त्यांचा शोध घेतला पाहिजे, तरच त्याचा प्रत्यय येणार आहे.

धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।

झाले आहेत पुढे होणार । देणे ईश्वराचे ॥

जय जय रघुवीर समर्थ

Posted by Dr.Madhavi Mahajan

नमस्कार ,

http://wwwchintancom.blogspot.in/

या संकेतस्थळावर समर्थ रामदासस्वामी लिखित श्रीमद दासबोध या ग्रंथामधील निवडक ओव्या घेऊन त्यावरील चिंतन असे लिखाण करण्याचा मानस आहे. समर्थ रामदासस्वामी आणि त्याचे विचार आपल्याला सतत मार्गदर्शक ठरतात. परंतु अध्यात्मिक ग्रंथ वा त्यातील विचार याबद्दल पाहण्याचा दृष्टीकोण काहीसा संकुचित असल्यामुळे या ग्रंथाकडे , विचाराकडे दुर्लक्ष केले जाते. परंतु जेव्हा यातील विचारांचे वाचन करून चितन मनन घडते तेव्हा ते विचार कृतीत उतरवणे किती गरजेचे आहे हे वाचकांच्या लक्षात येते.

आजच्या सामाजिक परिस्थितीबद्दल वेगळे लिहिण्याची गरज नाही . परंतु खूप कामात व्यस्त असणारे आपण इतरांना काय स्वत:ला देखील वेळ देऊ शकत नाही. घरात , घराबाहेर, ऑफीसमध्ये कुठेच आपल्याला स्वस्थता लाभत नाही. भरपूर पैसा, गाडी, बंगला, सर्व सुखसोयी असताना देखील मनाला शांतता वा समाधान लाभत नाही. अशा या मनाच्या अवस्थेमध्ये श्रीमद दासबोधासारखे ग्रंथ मनाला निश्चित दिशा देण्याचे काम करतात. मनावर संयम मिळविण्यासाठी कशाप्रकारचा विचार, वर्तन अपेक्षित आहे याविषयी हे ग्रंथ निश्चितच मार्गदर्शक ठरतात.

दासबोध/दशक पहिला - स्तवनांचा

दासबोध/दशक दुसरा - मूर्खलक्षणांचा

दासबोध/दशक तिसरा - सगुणपरीक्षा

दासबोध/दशक चौथा - नवविधाभक्तीचा

दासबोध/दशक पांचवा - मंत्रांचा

दासबोध/दशक सहावा - देवशोधनाचा

दासबोध/दशक सातवा - चौदा ब्रह्मांचा

दासबोध/दशक आठवा - मायोद्भवाचा

दासबोध/दशक नववा - गुणरूपाचा

दासबोध/दशक दहावा - जगज्योतीचा

दासबोध/दशक अकरावा - भीमदशक

दासबोध/दशक बारावा - विवेकवैराग्यनाम

दासबोध/दशक तेरावा - नामरूप

दासबोध/दशक चौदावा - अखंडध्याननाम

दासबोध/दशक पंधरावा - आत्मदशक

दासबोध/दशक सोळावा - सप्ततिन्वयाचा

दासबोध/दशक सतरावा - प्रकृतिपुरुषाचा

दासबोध/दशक अठरावा - बहुजिनसी

दासबोध/दशक एकोणिसावा - शिकवणनाम

दासबोध/दशक विसावा - पूर्णदशक

|| श्रीरामसमर्थ ||

|| श्रीमत् दासबोध ||

|| दशक पहिला : स्तवन* ||१.०||

समास पहिला : ग्रंथारंभलक्षण || १.१ ||

॥श्रीराम॥

श्रोते पुसती कोण ग्रंथ | काय बोलिलें जी येथ |

श्रवण केलियानें प्राप्त | काय आहे ||१||

ग्रन्था नाम दासबोध | गुरुशिष्यांचा संवाद |

येथ बोलिला विशद | भक्तिमार्ग ||२||

नवविधा भक्ति आणि ज्ञान | बोलिलें वैराग्याचें लक्षण |

बहुधा अध्यात्मनिरोपण | निरोपिलें ||३||

भक्तिचेन योगें देव | निश्चयें पावती मानव |

ऐसा आहे अभिप्राव | ईये ग्रन्थीं ||४||

मुख्य भक्तीचा निश्चयो | शुद्ध ज्ञानाचा निश्चयो |

आत्मस्थितीचा निश्चयो | बोलिला असे ||५||

शुद्ध उपदेशाचा निश्चयो | सायोज्यमुक्तीचा निश्चयो |

मोक्षप्राप्तीचा निश्चयो | बोलिला असे ||६||

शुद्ध स्वरूपाचा निश्चयो | विदेहस्थितीचा निश्चयो |

अलिप्तपणाचा निश्चयो | बोलिला असे ||७||

मुख्य देवाचा निश्चयो | मुख्य भक्ताचा निश्चयो |

जीवशिवाचा निश्चयो | बोलिला असे ||८||

मुख्य ब्रह्माचा निश्चयो | नाना मतांचा निश्चयो |

आपण कोण हा निश्चयो | बोलिला असे ||९||

मुख्य उपासनालक्षण | नाना कवित्वलक्षण |

नाना चातुर्यलक्षण | बोलिलें असे ||१०||

मायोद्भवाचें लक्षण | पंचभूतांचे लक्षण |

कर्ता कोण हें लक्षण | बोलिलें असे ||११||

नाना किंत निवारिले | नाना संशयो छेदिले |

नाना आशंका फेडिले | नाना प्रश्न ||१२||

ऐसें बहुधा निरोपिलें | ग्रन्थगर्भी जें बोलिलें |

तें अवघेंचि अनुवादलें | न वचे किं कदा ||१३||

तथापि अवघा दासबोध | दशक फोडून केला विशद |

जे जे दशकींचा अनुवाद | ते ते दशकीं बोलिला ||१४||

नाना ग्रन्थांच्या संमती | उपनिषदें वेदांत श्रुती |

आणि मुख्य आत्मप्रचीती | शास्त्रेंसहित ||१५||

नाना संमतीअन्वये | म्हणौनि मिथ्या म्हणतां नये |

तथापि हें अनुभवासि ये | प्रत्यक्ष आतां ||१६||

मत्सरें यासी मिथ्या म्हणती | तरी अवघेचि ग्रन्थ उच्छेदती |

नाना ग्रन्थांच्या संमती | भगवद्वाक्यें ||१७||

शिवगीता रामगीता | गुरुगीता गर्भगीता |

उत्तरगीता अवधूतगीता | वेद आणी वेदांत ||१८||

भगवद्गीता ब्रह्मगीता | हंसगीता पांडवगीता |

गणेशगीता येमगीता | उपनिषदें भागवत ||१९||

इत्यादिक नाना ग्रन्थ | संमतीस बोलिले

येथ | भगवद्वाक्ये येथार्थ | निश्चयेंसीं ||२०||

भगवद्वचनीं अविश्वासे | ऐसा कोण पतित असे |

भगवद्वाक्याविरहित नसे | बोलणें येथीचें ||२१||

पूर्णग्रन्थ पाहिल्याविण | उगाच ठेवी जो दूषण |

तो दुरात्मा दुराभिमान | मत्सरें करी ||२२||

अभिमानें उठे मत्सर | मत्सरें ये तिरस्कार |

पुढें क्रोधाचा विकार | प्रबळे बळें ||२३||

ऐसा अंतरी नासला | कामक्रोधें खवळला |

अहंभावें पालटला | प्रत्यक्ष दिसे ||२४||

कामक्रोधें लिथाडिला | तो कैसा म्हणावा भला |

अमृत सेवितांच पावला | मृत्य राहो ||२५||

आतां असो हें बोलणें | अधिकारासारिखें घेणें |

परंतु अभिमान त्यागणें | हें उत्तमोत्तम ||२६||

मागां श्रोतीं आक्षेपिलें | जी ये ग्रन्थीं काय बोलिलें |

तें सकळहि निरोपिलें | संकळित मार्गे ||२७||

आतां श्रवण केलियाचें फळ | क्रिया पालटे तत्काळ |

तुटे संशयाचें मूळ | येकसरां ||२८||

मार्ग सांपडे सुगम | नलगे साधन दुर्गम |

सायोज्यमुक्तीचें वर्म | ठाइं पडें ||२९||

नासे अज्ञान दुःख भ्रांती | शीघ्रचि येथें ज्ञान-

प्राप्ती | ऐसी आहे फळश्रुती | ईये ग्रन्थीं ||३०||

योगियांचे परम भाग्य | आंगीं बाणें तें वैराग्य |

चातुर्य कळे यथायोग्य | विवेकेंसहित ||३१||

भ्रांत अवगुणी अवलक्षण | तेचि होती सुलक्षण |

धूर्त तार्किक विचक्षण | समयो जाणती ||३२||

आळसी तेचि साक्षपी होती | पापी तेचि प्रस्तावती |

निंदक तेचि वंदूं लागती | भक्तिमार्गासी ||३३||

बद्धची होती मुमुक्ष | मूर्ख होती अति दक्ष |

अभक्तची पावती मोक्ष | भक्तिमार्गें ||३४||

नाना दोष ते नासती | पतित तेचि पावन होती |

प्राणी पावे उत्तम गती | श्रवणमात्रें ||३५||

नाना धोकें देहबुद्धीचे | नाना किंत संदेहाचे |

नाना उद्वेग संसाराचे | नासती श्रवणें ||३६||

ऐसी याची फलश्रुती | श्रवणें चुके अधोगती |

मनास होय विश्रांती | समाधान ||३७||

जयाचा भावार्थ जैसा | तयास लाभ तैसा |

मत्सर धरी जो पुंसा | तयास तेंचि प्राप्त ||३८||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

ग्रंथारंभलक्षणनाम समास पहिला || १.१ ||

दशक १ समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*] दशक व समासाच्या शीर्षकात येणारा ’नाम’हा शब्द वगळला आहे. प्रत्येक दशकासमोर व समासासमोर त्याचा अनुक्रमांक,पान.क्र. दिले आहेत.कठीण शब्दांसमोर समासक्रमांक व ओवीक्रमांक दिला आहे.[१] अभिप्राव १.३- अभिप्राय,[२] विदेहस्थिती१.६– देह असून नसल्यासारखी स्थिती,[३] मायोद्भव १.११- मायेची उत्त्पत्ती,[४] समती अन्वये १.१६- आधारानुसार, [५] मत्सरे १.१७- द्वेशाने, [६] प्रबळे १.२३- प्रबळ होतो, [७] बळे १.२३- बळामुळे,बळाने,सामर्थ्याने,[८] नासला १.२४- बिघडला ,[९] अंतरी १.२४- मनामध्ये,[१०] अहंभावे १.२४- अहंकाराने, [११] लिथाडला १.२५- बरबटला, [१२] मागां १.२७- या आधी,[१३] श्रोतीं १.२७- श्रोत्यांनी, [१४] आक्षेपिलें १.२७- विचारले, [१५] जी ये ग्रंथी १.२७- या ग्रंथामध्ये, [१६] सकळही १.२७- सर्वकाही [१७] संकळीत १.२७- सर्व एकत्र करुन सारांश रुपाने, थोडक्यात, [१८] येकसरां १.२८- एकूणसारे, सारांशाने,[१९] भ्रांत १.३२- गैरसमजूती असलेले लोक, [२०] अवगुणी १.३२ -दुर्गुणी, [२१] अवलक्षण १.३२ -वाईट लक्षणांचे, [२२] सुलक्षण १.३२- चांगली लक्षणं, [२३] तार्किक१.३२- तर्क चालवून सूक्ष्म विचार करणारे, [२४] विचक्षण १.३२- चतुर, हुशार,

[२५] समयो १.३२- वेळेवर, [२६] जाणती १.३२- जाणू शकणारी होतात, [२७] साक्षपी १.३३- उद्योगी, [२८] पापी १.३३- अवैध/निंद्य कर्मात गुंतलेले, [२९] प्रस्तावती १.३३- पश्चाताप पावतात, [३०] निंदक १.३३- निंदा करणारे, [३१] बद्ध १.३४- संसारात गुंतुन पडलेले, [३२] मुमुक्ष १.३४- ईश्वर दर्शनाची इच्छा असणारे [३३] मूर्ख १.३४- बेसावध, बेशिस्त, [३४] दक्ष १.३४- सावध, [३५] नाना१.३५- अनेक प्रकारचे, [३६] दोष १.३५- चुकीचे व्यवहार, गैरव्यवहार, दुर्गुण, [३७] नासती १.३५- निराकरण /निरसन होते, [३८] पतित १.३५- वाम मार्गी,सन्मार्गावरुन घसरलेले, [३९] पावन १.३५- सन्मार्गी, पवित्र, [४०] प्राणी १.३५- [येथे] मानव प्राणी, [४१] पावे १.३५- लाभते, लाभ होतो [४२] श्रवणमात्रे १.३५- या ग्रंथाच्या श्रवणाने, [४३] देहबुद्धी १.३६- “मी देहच आहे” अशी समजूत, [४४] किंत १.३६- शंका [४५] संदेहाचे १.३६- संशयाचे, [४६] उद्वेग १.३६- दुःखं,संताप [४७] पुंसा १.३८- पुरुष,[४८] तयास१.३८- त्यास

समास दुसरा : गणेशस्तवन || १.२ ||

॥श्रीराम॥

ॐ नमोजि गणनायेका | सर्वसिद्धि फळदायेका |
अज्ञानभ्रांतिछेदका | बोधरूपा ||१||

माझिये अंतरीं भरावें | सर्वकाळ वास्तव्य करावें |

मज वाक्शून्यास वदवावें | कृपाकटाक्षेंकरूनी ||२||

तुझिये कृपेचेनि बळें | वितुळती भ्रांतीचीं पडळें |

आणी विश्वभक्षक काळें | दाश्यत्व कीजे ||३||

येतां कृपेची निज उडी | विघ्नें कांपती बापुडीं |

होऊन जाती देशधडी | नाममात्रें ||४||

म्हणौन नामें विघ्नहर | आम्हां अनाथांचें माहेर |

आदिकरूनी हरीहर | अमर वंदिती ||५||

वंदूनियां मंगळनिधी | कार्य करितां सर्वसिद्धी |

आघात अडथाळें उपाधी | बाधूं सकेना ||६||

जयाचें आठवितां ध्यान | वाटे परम समाधान |

नेत्रीं रिघोनियां मन | पांगुळे सर्वांगी ||७||

सगुण रूपाची टेव*| माहा लावण्य लाघव |

नृत्य करितां सकळ देव | तटस्त होती ||८||

सर्वकाळ मदोन्मत्त | सदा आनंदे डुल्लत |

हरूषें निर्भर उद्दित | सुप्रसन्नवदनु ||९||

भव्यरूप वितंड | भीममूर्ति माहा प्रचंड |

विस्तीर्ण मस्तकीं उदंड | सिंधूर चर्चिला ||१०||

नाना सुगंध परिमळें | थबथबां गळती गंडस्थळें |

तेथें आलीं षट्पदकुळें | झुंकारशब्दें ||११||

मुर्डीव शुंडादंड सरळे | शोभे अभिनव आवाळें |

लंबित अधर तिक्षण गळे | क्षणक्षणा मंदसत्वी ||१२||

चौदा विद्यांचा गोसांवी | हरस्व लोचन ते हिलावी |

लवलवित फडकावी | फडै फडै कर्णथापा ||१३||

रत्नखचित मुगुटीं झळाळ | नाना सुरंग फांकती कीळ |

कुंडलें तळपती नीळ | वरी जडिले झमकती ||१४||

दंत शुभ्र सद्दट | रत्नखचित हेमकट्ट | तया

तळवटीं पत्रें नीट | तळपती लघु लघु ||१५||

लवथवित मलपे दोंद | वेष्टित कट्ट नागबंद |

क्षुद्र घंटिका मंद मंद | वाजती झणत्कारें ||१६||

चतुर्भुज लंबोदर | कासे कासिला पितांबर |

फडके दोंदिचा फणीवर | धुधूकार टाकी ||१७||

डोलवी मस्तक जिव्हा लाळी | घालून बैसला वेंटाळी |

उभारोनि नाभिकमळीं | टकमकां पाहे ||१८||

नाना याति कुशुममाळा | व्याळपरियंत रुळती गळां |

रत्नजडित हृदयकमळा- | वरी पदक शोभे ||१९||

शोभे फरश आणी कमळ | अंकुश तिक्षण तेजाळ |

येके करीं मोदकगोळ | तयावरी अति प्रीति ||२०||

नट नाट्य कळा कुंसरी | नाना छंदें नृत्य करी |

टाळ मृदांग भरोवरी | उपांग हुंकारे ||२१||

स्थिरता नाहीं येक क्षण | चपळविशई अग्रगण |

साजिरी मूर्ति सुलक्षण | लावण्यखाणी ||२२||

रुणझुणां वाजती नेपुरें | वांकी बोभाटती गजरें |

घागरियांसहित मनोहरें | पाउलें दोनी ||२३||

ईश्वरसभेसी आली शोभा | दिव्यांबरांची फांकली प्रभा |
साहित्यविशईं सुल्लभा | अष्टनायका होती ||२४||

ऐसा सर्वांगें सुंदरु | सकळ विद्यांचा आगरु |
त्यासी माझा नमस्कारु | साष्टांग भावें ||२५||

ध्यान गणेशांचें वर्णितां | मतिप्रकाश होये भ्रांता |
गुणानुवाद श्रवण करितां | वोळे सरस्वती ||२६||

जयासि ब्रह्मादिक वंदिती | तेथें मानव बापुडे किती |
असो प्राणी मंदमती | तेहीं गणेश चिंतावा ||२७||

जे मूर्ख अवलक्षण | जे कां हीनाहूनि हीन |
तेचि होती दक्ष प्रविण | सर्वविशईं ||२८||

ऐसा जो परम समर्थ | पूर्ण करी मनोरथ |
सप्रचीत भजनस्वार्थ | कल्लौ चंडीविनायकौ ||२९||

ऐसा गणेश मंगळमूर्ती | तो म्यां स्तविला येथा-
मती | वांछ्या धरूनि चित्तीं | परमार्थाची ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गणेश-
स्तवननाम समास दुसरा || १.२ ||

दशक १ समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] टेव २.८- ऐट,रुबाब ([*] छापील प्रतीत’ठेव’असा पाठ आहे.) [२] निर्भर उद्दित २.९- अतिशय उल्हसित [३] थबथबा२.११- थबथबलेली, गच्च भरुन वाहणारी [४] षट्पदकुळे २.११- संतसमूह (षट्पद=भुंगे,) [५] झुंकार शब्दे २.११- घोंगावत, [६] मुर्डिव शुंडादंड २.१२- मुरडलेली सोटायुक्त सोंड, [७] लंबित २.१२- लोंबणारा, [८] अधर २.१२- खालचा ओठ, [९] तिक्षण २.१२- उग्र गंध, [१०] आवाळे २.१२- गंडस्थळ [११] मंदसत्वी २.१२- मंदपणे, हळुहळू,थोडाथोडा, [१२] हरस्व लोचन २.१३- बारीक डोळे, [१३] हिलावी २.१३- उघडझाप करतो, [१४] लवलवित २.१३- लवचिक, [१५] कर्णथापा २.१३- कानाच्या पाळया, [१६] चौदाविद्या २.१३- ४वेदविद्या, ६वेदांगशास्त्रे, ४न्याय, मिमांसा, पुराणे, धर्मशास्त्र [१७] रत्नखचित २.१४- रत्नजडित, [१८] मुगुटी २.१४- मुकुटा मध्ये, [१९] झळाळ २.१४- चमकतात [२०] सुरंग २.१४- मनमोहक रंगीत, [२१] कीळ २.१४- नेत्रसुखद, झगमगाट, नयनमनोहर प्रकाश [२२] नीळ २.१४- निळसर प्रकाश, [२३] झमकती २.१४- चमचम करतात, [२४] सद्दट २.१५- घट्ट, [२५] हेमकट्ट २.१५- सुवर्णकडे, [२६] तळवटी २.१५- तळाला, [२७] लवथवित २.१६- थुलथुलीत, [२८] मलपे

दोंद २.१६- हालते/विशाल पोट, [२९] वेष्टित २.१६- वेढलेला,[३०] कट्ट २.१६- कमरेला, [३१] नागबंद २.१६- नागाचा पट्टा,[३२] क्षुद्र घंटिका २.१६- लहानघुंगरु, [३३] झणत्कारे २.१६- झुणझुण आवाज करत,[३४] कासे २.१७- कमरेला,[३५] कासिला २.१७- घट्ट कासोटा घातला,[३६] दोंदिचा २.१७- पोटावरचा, [३७] धुधूकार २.१७- फुत्कार,[३८] जिव्हा लाळी २.१८- जिभल्या चाटतो, [३९] नाभिकमळी २.१८- बेंबीशी [४०] नानायाती २.१९- विविध प्रकारच्या, [४१] कुशममाळा २.१९- फुलांच्या माळा, [४२] व्याळपरियंत २.१९- नागपट्टापर्यंत, [४३] हृदयकमळावरी २.१९- हृदयाशी,छातीशी,[४४] अंकुशतिक्षणतेजाळ २.२०- टोकदार तेजस्वी अंकुश,[४५] येकेकरी २.२० - एकाहातात, [४६] कळा कुंसरी २.२१- कलाकौशल्य, [४७] भरोवरी २.२१- सामुग्री [४८] उपांग हुंकारे २.२१- नृत्याचे वेळी होणाऱ्या हुंकारास नृत्याचे उपांग समजतात [४९] चपळविशई अग्रगण २.२२- चपळाई मध्ये श्रेष्ठ, [५०] लावण्यखाणी २.२१- सौंदर्याची खाण, [५१] नेपुरे २.२३ - नुपुरे,पैंजण, [५२] वांकी बोभाटती २.२३- दंडातील वाक्यांचा मोठा आवाज होतो, [५३] घागरिया २.२३- घुंगरूं, [५४] दिव्यांबरांची २.२४-दिव्य वस्त्रांची/चे, [५५] साहित्य-विशई सुल्लभा २.२४- साहित्य निर्मितीसाठी सदैव लाभदायक, सहाय्यभूत, [५६] आगरु

२.२५- स्वामी,[५७] वोळे २.२६- प्रसन्न, [५८] मंदमती
२.२७- मंदबुद्धि, [५९] तेंही २.२७- त्याने, [६०] चिंतावा
२.२७- चिंतन,उपासना, [६१] सप्रचीत २.२९- अनुभवसिद्ध
[६२] कल्लौ २.२९- कलियुगात,[६३] चंडिविनायकौ
२.२९- देवी,गणपति,[६४] स्तविला २.३०-स्तवनकेले,
[६५] येथामती २.३०- बुद्धिनुसार, [६६] वांछ्या २.३०-
इच्छा

टिप- मूळ पोथीत मत्छर,ब्रंह्म,अज्ञ,संलज्ञ, लावंण्य, रंम्य, आरंण्य, जंन्म, हीण,द्वेश,भाशन,संपति,मत्त इत्यादि लिपी आहे तेथे मत्सर, ब्रह्म,अग्न, संलग्न,लावण्य, रम्य,आरण्य, जन्म, हीन, द्वेष, भाषण, संपत्ति,मत इ.शब्द संदर्भानुसार योजले आहेत. तसेच श्रीसमर्थांनी जे शोध घातले आहेत त्याचा त्या त्या ठिकाणी टिपांत उल्लेख केला आहे. इति- स.भ.शंकर देव.

समास तिसरा : शारदास्तवन || १.३ ||

॥श्रीराम॥

आतां वंदीन वेदमाता | श्रीशारदा

ब्रह्मसुता | शब्दमूळ वाग्देवता | माहं माया ||१||

जे उठवी शब्दांकुर | वदे वैखरी अपार |

जे शब्दांचें अभ्यांतर | उकलून दावी ||२||

जे योगियांची समाधी | जे धारिष्टांची कृतबुद्धी |

जे विद्या अविद्या उपाधी | तोडून टाकी ||३||

जे माहा पुरुषाची भार्या | अति सलग्न अवस्था

तुर्या | जयेकरितां महत्कार्या | प्रवर्तले साधु ||४||

जे महंतांची शांती | जे ईश्वराची निज शक्ती |

जे ज्ञानियांची विरक्ती | नैराशशोभा ||५||

जे अनंत ब्रह्मांडें घडी | लीळा विनोदेचि मोडी |

आपण आदिपुरुषीं दडी | मारून राहे ||६||

जे प्रत्यक्ष पाहातां आडळे | विचार घेतां तरी

नाडळे | जयेचा पार न कळे | ब्रह्मादिकांसी ||७||

जे सर्व नाटक अंतर्कळा | जाणीव स्फूर्ती निर्मळा |

जयेचेनि स्वानंदसोहळा | ज्ञानशक्ती ||८||

जे लावण्यस्वरूपाची शोभा | जे परब्रह्मसूर्याची प्रभा |

जे शब्दीं वदोनि उभा | संसार नासी ||९||

जे मोक्षश्रिया माहामंगळा | जे सत्रावी जीवनकळा |

हे सत्वलीळा सु-सीतळा | लावण्यखाणी ||१०||

जे अवेक्त पुरुषाची वेक्ती | विस्तारें वाढली इच्छाशक्ती |

जे कळीकाळाची नियंती | सद्गुरुकृपा ||११||

जे परमार्थमार्गींचा विचार | निवडून दावी सारासार |

भवसिंधूचा पैलपार | पाववी शब्दबळें ||१२||

ऐसी बहुवेषें नटली | माया शारदा येकली |

सिद्धचि अंतरी संचली | चतुर्विधा प्रकारें ||१३||

तीहीं वाचा अंतरीं आलें | तें वैखरिया प्रगट केलें |

म्हणौन कर्तुत्व जितुकें जालें | तें शारदागुणें ||१४||

जे ब्रह्मादिकांची जननी | हरीहर जयेपासुनी |

सृष्टिरचना लोक तिनी | विस्तार जयेचा ||१५||

जे परमार्थाचें मूळ | नांतरी सद्विद्याची केवळ |

निवांत निर्मळ निश्चळ | स्वरूपस्थिती ||१६||

जे योगियांचे ध्यानीं | जे साधकांचे चिंतनीं |

जे सिद्धांचे अंतःकर्णीं | समाधिरूपें ||१७||

जे निर्गुणाची वोळखण | जे अनुभवाची खूण |

जे व्यापकपणें संपूर्ण | सर्वांघटीं ||१८||

शास्त्रें पुराणें वेद श्रुति | अखंड जयेचें स्तवन करिती |

नाना रूपीं जयेसि स्तविती | प्राणीमात्र * ||१९||

जे वेदशास्त्रांची महिमा | जे निरोपमाची उपमा |

जयेकरितां परमात्मा | ऐसें बोलिजे ||२०||

नाना विद्या कळा सिद्धी | नाना निश्चयाची बुद्धी |

जे सूक्ष्म वस्तूची शुद्धी | ज्ञप्तीमात्र ||२१||

जे हरिभक्तांची निजभक्ती | अंतर्निष्ठांची अंतरस्तिथी |

जे जीवन्मुक्तांची मुक्ती | सायोज्यता ते ||२२||

जे अनंत माया वैष्णवी | न कळे नाटक लाघवी |

जे थोराथोरासी गोवी | जाणपणें ||२३||

जें जें दृष्टीनें देखिलें | जें जें शब्दें वोळखिलें |

जें जें मनास भासलें | तितुकें रूप जयेचें ||२४||

स्तवन भजन भक्ति भाव | मायेवांचून नाहीं ठाव |

या वचनाचा अभिप्राव | अनुभवी जाणती ||२५||

म्हणौनि थोराहुनि थोर | जे ईश्वराचा ईश्वर |

तयेसी माझा नमस्कार | तदांशेंचि आतां ||२६||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

शारदास्तवननाम समास तिसरा || १.३ ||

दशक १ समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*] शास्त्रेपुराणें ३.१९-

पूर्वमीमांसा,उत्तरमीमांसा,न्याय,सांख्य, वैशेषिक व योग ही ६शास्त्रे आणि १८पुराणे- मस्य,मार्कंडेय,भविष्य,भागवत, ब्रह्मांड,

गरुड,लिंग,पद्म,वामन,अग्नि,सूर्य,नारद,वाराह,ब्रह्म,वैवर्त,विष्णु, ब्रह्म,शिव.[१] ब्रह्मसुता३.१- ब्रह्माची कन्या,[२] शब्दमूळ ३.१- नादमूळ/ जननी [३]वाग्देवता ३.१- वाणीची देवता, [४]शब्दांकुर३.२- सूक्ष्मनाद, [५] वैखरी ३.२- प्रकटवाणी,[६]अभ्यांतर ३.२- अंतरंग, [७] धारिष्टांची कृतबुद्धी ३.३- धाडसी व्यक्तिंची निश्चयात्मक/करारी बुद्धी, निर्भयता, [८] विद्या ३.३- ज्ञान [९] अविद्या ३.३- अज्ञान, [१०] उपाधी ३.३-उद्योग, पसारा,खटाटोप,[११] माहा पुरुष ३.४- आदिपुरुष, [१२] सलग्न ३.४-जवळ, [१३] तुर्या ३.४- मनाची एक अवस्था, [१४] जयेकरिता ३.४- जिच्यामुळे,[१५] महत्कार्या- महानकार्यासाठी, [१६] प्रवर्तले ३.४- सिद्ध झाले,[१७] नैराशशोभा ३.५- उदासीनवृत्तीयुक्त सौंदर्यशोभा वाढवते, [१८] घडी ३.६- निर्माण करते,घडवते, [१९] लीळाविनोदेचि ३.६- गंमतीने खेळ करते,[२०] मोडी३.६- मोडून टाकते,विस्कटते, [२१]दडी ३.६- लपते, [२२] आडळे ३.७- आढळते, [२३] नाडळे

३.७-आढळत नाही, [२४] पार३.७- अंत, [२५] नाटक अंतर्कळा ३.८- अभिनयादि अंतर्कळानी युक्त, [२६] जाणीव ३.८- संवेदना,[२७] निर्मळा ३.८- शुद्ध, [२८] स्फुर्ति ३.८- उत्साह, [२९] जयेचेनि ३.८- जिच्यामुळे, [३०] स्वानंदसोहळा ३.८-स्वरुपानंदाचा सोहळा, [३१] जे शब्दी वदोनि ३.९- जी नादब्रह्माच्या आवाजाने, [३२] उभा संसार ३.९- सारा संसार [३३] नासी ३.९- विनाश करते, [३४] जे मोक्षश्रिया ३.१०- जी मोक्षाचे वैभव, [३५] माहामंगळा ३.१०- महन्मंगल, [३६] सत्रावी ३.१०- सतरावी (जीवन हे ५ ज्ञानें द्रिये, ५ कर्मेंद्रिये, ५ प्राण व अंतःकरण अशा १६ कलांचे असते आणि या सर्वांना चेतना देणारी शारदा ही जणू १७ वी कळा होय.) [३७] जीवन कळा ३.१०- ब्रह्मरंध्रातून पाझरणारा रस [३८] सत्वलीळा ३.१०- सत्वशील [३९] सुसीतळा ३.१०- शांतप्रधान,सुशांता,[४०] अवेक्त ३.११-अव्यक्त, [४१] पुरुषाची ३.११- ईश्वराची, [४२] वेक्ती ३.११-व्यक्त करणारी ,निर्माती, जननी [४३] विस्तारे ३.११- विस्तार पावली [४४] जे कळी काळाची नियंती ३.११- जी काळाची स्वामीनी / नियंत्रक असते. [४५] निवडून दावी सारासार ३.१२- आत्मानात्म विवेकाने सार-असार याची निवड करते [४६]भवसिंधू ३.१२- भव सागर, [४७] शब्दबळे ३.१२- शब्द सामर्थ्याने,[४८]अंतरी- ३.१३ अंतर्यामी,[४९] संचली ३.१३- साठून राहिली,[५०]चतुर्विधा- ४ प्रकारची (वाणी),[५१] नांतरी

३.१६- इतकेच नव्हे तर, [५२] व्यापकपणे ३.१८- सर्वांना व्यापून राहिलेली, [५३] सर्वांघटी ३.१८- सर्व घटकांमध्ये [५४] ज्ञेप्ती मात्रे ३.२१- केवळ ज्ञानमय शुद्ध जाणीवेने,संवेदनेने, ज्ञान स्वरुपाने [५५] नकळे ३.२३- कळत नाही, [५६] नाटक लाघवी३.२३- मनमोहक अभिनयाने रचलेले,[५७]थोराथोरासी३.२३-मोठ्या ज्ञानी समजणाऱ्यांना [५८] गोवी ३.२३- गुंतवते, [५९]जाणपणे ३.२३- ज्ञाना भिमानामुळे, [६०] ठाव ३.२५- आधार,मदत,[६१] तयेसी ३.२६-(येथे) त्या शारदेला, [६२] तदांशेचि३.२६-(शारदा हिच माया,त्याशारदेच्या) अंशरुपाने तादात्म्यपावून,

समास चवथा : सद्गुरुस्तवन || १.४ ||

॥श्रीराम॥

आतां सद्गुरु वर्णवेना | जेथें माया स्पर्शों
सकेना | तें स्वरूप मज अज्ञाना | काये कळें ||१||
नकळे नकळे नेति नेति | ऐसें बोलतसे श्रुती |
तेथें मज मूर्खाची मती | पवाडेल कोठें ||२||
मज नकळे हा विचारु | दुरूनि माझा नम-
स्कारु | गुरुदेवा पैलपारु | पाववीं मज ||३||
होती स्तवनाची दुराशा | तुटला मायेचा भर्वसा |
आतां असाल तैसे असा | सद्गुरु स्वामी ||४||
मायेच्या बळें करीन स्तवन | ऐसें वांछित होतें
मन | माया जाली लज्यायमान | काय करूं ||५||
नातुडे मुख्य परमात्मा | म्हणौनी करावी लागे प्रतिमा |
तैसा मायायोगें महिमा | वर्णीन सद्गुरूचा ||६||
आपल्या भावासारिखा मनीं | देव आठवावा ध्यानीं |
तैसा सद्गुरु हा स्तवनीं | स्तऊं आतां ||७||

जय जयाजि सद्गुरुराजा | विश्वंभरा विश्व-

बीजा | परमपुरुषा मोक्षध्वजा | दीनबंधु ||८||

तुझीयेन अभयंकरें | अनावर माया हे वोसरे |

जैसें सूर्यप्रकाशें अंधारें | पळोन जाये ||९||

आदित्यें अंधकार निवारे | परंतु मागुतें ब्रह्मांड भरे |

नीसी जालियां नंतरें | पुन्हा काळोखें ||१०||

तैसा नव्हे स्वामीरावो | करी जन्ममृत्य वाव |

समूळ अज्ञानाचा ठाव | पुसून टाकी ||११||

सुवर्णाचें लोहो कांहीं | सर्वथा होणार नाहीं |

तैसा गुरुदास संदेहीं | पडोंचिं नेणे सर्वथा ||१२||

कां सरिता गंगेसी मिळाली | मिळणी होतां गंगा जाली |

मग जरी वेगळी केली | तरी होणार नाहीं सर्वथा ||१३||

परी ते सरिता मिळणीमागें | वाहाळ मानिजेत जगें |

तैसा नव्हे शिष्य वेगें | स्वामीच होये ||१४||

परीस आपणा ऐसें करीना | सुवर्णें लोहो पालटेना |

उपदेश करी बहुत जना | अंकित सद्गुरूचा ||१५||

शिष्यास गुरुत्व प्राप्त होये | सुवर्णें सुवर्ण करितां नये |

म्हणौनी उपमा न साहे | सद्गुरूसी परिसाची ||१६||

उपमे द्यावा सागर | तरी तो अत्यंतचि क्षार |

अथवा म्हणों क्षीरसागर | तरी तो नासेल कल्पांतीं ||१७||

उपमे द्यावा जरी मेरु | तरी तो जड पाषाण कठोरु |

तैसा नव्हे कीं सद्गुरु | कोमळ दिनाचा ||१८||

उपमे म्हणों गगन | तरी गगनापरीस तें निर्गुण |

या कारणें दृष्टांत हीण | सद्गुरूस गगनाचा ||१९||

धीरपणे उपमूं जगती | तरी हेहि खचेल कल्पांतीं |

म्हणौन धीरत्वास दृष्टांतीं | हीन वसुंधरा ||२०||

आतां उपमावा गभस्ती | तरी गभस्तीचा प्रकाश किती |

शास्त्रें मर्यादा बोलती | सद्गुरु अमर्याद ||२१||

म्हणौनि उपमे उणा दिनकर | सद्गुरुज्ञानप्रकाश थोर |

आतां उपमावा फणीवर | तरी तोहि भारवाही ||२२||

आतां उपमा द्यावें जळ | तरी तें काळांतरीं आटेल

सकळ | सद्गुरुरूप तें निश्चळ | जाणार नाहीं ||२३||

सद्गुरूसी उपमावें अमृत | तरी अमर धरिती

मृत्यपंथ | सद्गुरुकृपा यथार्थ | अमर करी ||२४||

सद्गुरूसी म्हणावें कल्पतरु | तरी हा कल्पनेतीत

विचारु | कल्पवृक्षाचा अंगिकारु | कोण करी ||२५||

चिंता मात्र नाहीं मनीं | कोण पुसे चिंतामणी |

कामधेनूचीं दुभणीं | निःकामासी न लगती ||२६||

सद्गुरु म्हणों लक्ष्मीवंत | तरी ते लक्ष्मी नाशिवंत |

ज्याचे द्वारीं असे तिष्टत | मोक्षलक्ष्मी ||२७||

स्वर्गलोक इंद्र संपती | हे काळांतरीं विटंबती |

सद्गुरुकृपेची प्राप्ती | काळांतरीं चळेना ||२८||

हरीहर ब्रह्मादिक | नाश पावती सकळिक |

सर्वदा अविनाश येक | सद्गुरुपद ||२९||

तयासी उपमा काय द्यावी | नाशिवंत सृष्टी

आघवी | पंचभूतिक उठाठेवी | न चलें तेथें ||३०||

म्हणौनी सद्गुरु वर्णवेना | हे गे हेचि माझी वर्णना |

अंतरस्थितीचिया खुणा | अंतर्निष्ठ जाणती ||३१||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

सद्गुरुस्तवननाम समास चवथा || १.४ ||

दशक १ समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] वर्णवेना ४.१- वर्णन करता येत नाही, [२] नेति नेति ४.२- असे नाही,असे नाही,[३] श्रुति ४.२- वेद,[४] मज मूर्खाची-आपल्यासारख्या अज्ञानी व्यक्तिची, [५] पवाडेल ४.२- आकलन करेल. [६] दुराशा ४.४- अशक्य अपेक्षा, [७] भर्वसा ४.४- भरंवसा, [८] वांछित ४.५- इच्छा, [९]जाली लज्यायमान ४.५- लाजून बसली,[१०] नातुडे ४.६- आकलन होत नाही,[११] प्रतिमा ४.६- मूर्ति, [१२] भावासारिखा मनीं ४.७- मनात जसा भाव असेल तसा,[१३] स्तऊं ४.७- वंदन करुया,[१४] तुझियेन ४.९- तुझ्यामुळे, [१५] अभयंकरे ४.९- अभयहस्तामुळे, [१६] वोसरे ४.९-ओसरतो,[१७] नीसी ४.१०- रात्र,[१८] वाव ४.११- अंतर,दूर करतो,मुक्त करतो, [१९] लोहो ४.१२- लोखंड,[२०]सर्वथा ४.१२- कधीच, थोडेसेही, [२१]गुरुदास ४.१२- शिष्य,सेवक,[२२]संदेही ४.१२- संशयात, [२३] पडोंचि नेणे ४.१२- पडत नाही, [२४] मिळणी ४.१३- संगम, [२५] वाहाळ ४.१४- ओढा,नाला [२६] वेगे ४.१४- लगेच,[२७] गुरुत्व ४.१६- गुरुरुप,[२८] न साहे ४.१६- सहन करत नाही, [२९] क्षार ४.१७- खारट, [३०] क्षीरसागर ४.१७- दुधाचा समुद्र, [३१] कल्पांती ४.१७- कल्पाचा अंत होताच,[३२] गगनापरीस४.१९-

आकाशापेक्षा/हून, [३३] ते ४.१९-सद्‌गुरु, [३४] हीन ४.२०- उणावणारा, [३५] धीरपणे ४.२०- धीराने वागणारा (सद्‌गुरु),[३६] जगती ४.२०- जगामध्ये, अवनीवर, [३७] खचेल ४.२०- नाश पावेल, [३८] धीरत्वास ४.२०- सद्‌गुरूस, [३९] गभस्ती ४.२१- सूर्य,[४०] फणीवर ४.२२- शेषनाग, [४१]कल्पतरु ४.२५- कल्पवृक्ष, [४२] अंगिकारु ४.२५- स्वीकार [४३] दुभणी ४.२६- धार काढणे, [४४] निःकाम ४.२६- निरिच्छ,[४५] न लगती ४.२६- लागत नाहीत, [४६] सर्वदा ४.२९- नेहमी,[४७] आघवी ४.३०- सगळी,[४८] उठाठेवी ४.३०- उपद्‌व्याप, [४९] हे गे हेचि ४.३१- ही जी आहे तीच. येथे ’गे’ हा शब्द पादपूरणार्थ असून“सद्‌गुरुचे वर्णन होत नाही हेच सद्‌गुरुचे वर्णन होय“ असा याचा अर्थ होतो. [५०] अंतरस्थितीचिया४.३१-आतल्या अवस्थेच्या, [५१] अंतर्निष्ठ ४.३१- अंतःकरणात निष्ठा असलेले,

समास पांचवा : संतस्तवन ||१.५||

॥श्रीराम॥

आतां वंदीन सज्जन | जे परमार्थाचें

अधिष्ठान | जयांचेनि गुह्यज्ञान | प्रगटे जनीं ||१||

जे वस्तु परम दुल्लभ | जयेचा अलभ्य लाभ |

तेंचि होये सुल्लभ | संतसंगे करूनी ||२||

वस्तु प्रगटचि असे | पाहातां कोणासीच न दिसे |

नाना साधनीं सायासें | न पडे ठाईं ||३||

जेथें परिक्षवंत ठकले | नांतरी डोळसचि अंध

जाले | पाहात असतांचि चुकले | निजवस्तूसी ||४||

जें दीपाचेनि दिसेना | नाना प्रकाशें

गवसेना | नेत्रांजनेंहि वसेना | दृष्टीपुढें ||५||

सोळाकळी पूर्ण शशी | दाखऊं शकेना वस्तूसी |

तीव्र आदित्य कळाराशी | तोहि दाखवीना ||६||

जया सूर्याचेनि प्रकाशें | ऊर्णतंतु तोहि दिसे |

नाना सूक्ष्म पदार्थ भासे | अणुरेणादिक ||७||

चिरलें वाळाग्र तेंहि प्रकाशी | परी तो दाखवीना

वस्तूसी | तें जयाचेनि साधकांसी | प्राप्त होये ||८||

जेथें आक्षेप आटले | जेथें प्रेत्न प्रस्तावले |

जेथें तर्क मंदावले | तर्कितां निजवस्तूसी ||९||

वळे विवेकाची वेंगडी | पडे शब्दाची बोबडी |

जेथें मनाची तांतडी | कामा नये ||१०||

जो बोलकेपणें विशेष | सहस्त्र मुखांचा जो शेष |

तोहि सिणला निःशेष | वस्तु न संगवे ||११||

वेदें प्रकाशिलें सर्वही | वेदविरहित कांहीं नाहीं |

तो वेद कोणासही | दाखऊं सकेना ||१२||

तेचि वस्तु संतसंगें | स्वानुभवें कळों लागे |

त्याचा महिमा वचनीं सांगे | ऐसा कवणु ||१३||

विचित्र कळा ये मायेची | परी वोळखी न संगवे

वस्तूची | मायातीता अनंताची | संत सोये सांगती||१४||

वस्तूसी वर्णिलें नवचे | तेंचि स्वरूप संतांचें |

या कारणे वचनाचें | कार्य नाही ||१५||

संत आनंदाचें स्थळ | संत सुखचि केवळ |

नाना संतोषाचें मूळ | ते हे संत ||१६||

संत विश्रांतीची विश्रांती | संत तृप्तीची निजतृप्ती |

नातरी भक्तीची फळश्रुती | ते हे संत ||१७||

संत धर्माचें धर्मक्षेत्र | संत स्वरूपाचें सत्पात्र |

नातरी पुण्याची पवित्र | पुण्यभूमी ||१८||

संत समाधीचें मंदिर | संत विवेकाचें भांडार |

नातरी बोलिजे माहेर | सायोज्यमुक्तीचें ||१९||

संत सत्याचा निश्चयो | संत सार्थकाचा

जयो | संत प्राप्तीचा समयो | सिद्धरूप ||२०||

मोक्षश्रिया आळंकृत | ऐसे हे संत श्रीमंत |

जीव दरिद्री असंख्यात | नृपती केले ||२१||

जे समर्थपणें उदार | जे कां अत्यंत दानशूर |

तयांचेनि हा ज्ञानविचार | दिधला नवचे ||२२||

माहाराजे चक्रवती | जाले आहेत पुढें होती |

परंतु कोणी सायोज्यमुक्ती | देणार नाहीं ||२३||

जें त्रैलोकीं नाहीं दान | तें करिती संतसज्जन |

तयां संतांचें महिमान | काय म्हणौनि वर्णावें ||२४||

जें त्रैलोक्याहून वेगळें | जें वेदश्रुतीसी नाकळे |

तेंचि जयांचेनि वोळे | परब्रह्म अंतरीं ||२५||

ऐसी संतांची महिमा | बोलिजे तितुकी उणी उपमा |

जयांचेनि मुख्य परमात्मा | प्रगट होये ||२६||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

संतस्तवननाम समास पांचवा || १.५ ||

दशक १ समास ५ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] वस्तु ५.२- सद्वस्तु,परब्रह्म [२] ऊर्णतंतु ५.७- कोळयाच्या जाळयाचे धागे, [३] वालाग्र ५.८- केसाचे टोक, [४] प्रेत्न ४.९- प्रयत्न,[५] वेंगडी ५.१०- लुळा पडतो, [६] वचनी सांगे ५.१३- बोलून सांगतो, [७] ऐसा कवणु ५.१३- असा कोण? [८] न वचे ५.१५- शब्दाने नाही,बोलत नाही, [९] जयाचेनि वोळे ५.२५- ज्याच्यामुळे प्रसन्न होते. [१०] उणी उपमा ५.२६- उपमाच कमी पडते.

समास सहावा : श्रोतेस्तवन || १.६ ||

॥श्रीराम॥

आतां वंदूं श्रोते जन | भक्त ज्ञानी संत

सज्जन | विरक्त योगी गुणसंपन्न | सत्यवादी ||१||

येक सत्वाचे सागर | येक बुद्धीचे आगर |

येक श्रोते वैरागर | नाना शब्दरत्नांचे ||२||

जे नाना अर्थामृताचे भोक्ते | जे प्रसंगीं वक्तयाचे

वक्ते | नाना संशयातें छेदिते | निश्चै पुरुष ||३||

ज्यांची धारणा अपार | जे ईश्वराचे अवतार |

नातरी प्रत्यक्ष सुरवर | बैसले जैसे ||४||

किं हे ऋषेश्वरांची मंडळी | शांतस्वरूप सत्वागळी |

जयांचेनि सभामंडळीं | परम शोभा ||५||

हृदईं वेदगर्भ विलसे | मुखीं सरस्वती विळासे |

साहित्य बोलतां जैसे | भासती देवगुरु ||६||

जे पवित्रपणें वैश्वानर | जे स्फूर्ति किरणाचे

दिनकर | ज्ञातेपणें दृष्टीसमोर | ब्रह्मांड नये ||७||

जे अखंड सावधान | जयांस त्रिकाळाचें ज्ञान |

सर्वकाळ निराभिमान | आत्मज्ञानी ||८||

ज्यांचे दृष्टीखालून गेलें | ऐसें कांहींच नाहीं उरलें |

पदार्थमात्रांसी लक्षिलें | मनें जयांच्या ||९||

जें जें कांहीं आठवावें | तें तें तयांस पूर्वीच ठावें |

तेथें काये अनुवादावें | ज्ञातेपणेंकरूनी ||१०||

परंतु हे गुणग्राहिक | म्हणौन बोलतों निःशंक |

भाग्य पुरुष काये येक | सेवीत नाहीं ||११||

सदा सेविती दिव्यान्नें | पालटाकारणें आवेट

अन्नें | तैसींच माझीं वचनें | पराकृतें ||१२||

आपुले शक्तिनुसार | भावें पुजावा परमेश्वर |

परंतु पुजूं नये हा विचार | कोठेंचि नाहीं ||१३||

तैसा मी येक वाग्दुर्बळ | श्रोते परमेश्वरचि

केवळ | यांची पूजा वाचाबरळ | करूं पाहे ||१४||

वित्पत्ती नाहीं कळा नाहीं | चातुर्य नाहीं प्रबंद नाहीं |

भक्ति ज्ञान वैराग्य नाहीं | गौल्यता नाहीं वचनाची ||१५||

ऐसा माझा वाग्विलास | म्हणौन बोलतों सावकाश |

भावाचा भोक्ता जगदीश | म्हणौनियां ||१६||

तुम्ही श्रोते जगदीशमूर्ति | तेथें माझी वित्पत्ती

किती | बुद्धिहीन अल्पमती | सलगी करितों ||१७||

समर्थाचा पुत्र मूर्ख जगीं | परी सामर्थ्य असे त्यांचे

आंगीं | तुम्हां संतांचा सलगी | म्हणौनि करितों ||१८||

व्याघ्र सिंह भयानक | देखोनि भयचकित लोक |

परी त्यांचीं पिलीं निःशंक | तयांपुढें खेळती ||१९||

तैसा मी संतांचा अंकित | तुम्हां संतांपासीं बोलत |

तरी माझी चिंता तुमचे चित्त | वाहेलच कीं ||२०||

आपलेंची बोले वाउगें | त्याची संपादणी करणें लागे |

परंतु काहीं सांगणें नलगे | न्यून तें पूर्ण करावें ||२१||

हें तों प्रीतीचें लक्षण | स्वभावेंची करी मन |

तैसे तुम्ही संतसज्जन | मायेबाप विश्वाचे ||२२||

माझा आशय जाणोनि जीवें | आतां उचित तें करावें |

पुढें कथेसि अवधान द्यावें | म्हणे दासानुदास ||२३||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

श्रोतेस्तवननाम समास सहावा || १.६ ||

दशक १ समास ६ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] वैरागर ६.२- खाण,आगर, [२] अर्थामृत ६.३- अर्थरुपी अमृतरस, [३] निश्चै ६.३- निश्चितपणे,[४] सुरवर ६.४- ईश्वर,[५] सत्वागळी ६.५-सत्वगुणयुक्त, [६] हृदईं ६.६- हृदयात,[७] वेदगर्भ ६.६- वेदांचा गर्भित अर्थ,[८] साहित्य ६.६- अलंकारशास्त्र [९] देवगुरु ६.६- बृहस्पती [१०] पालटाकारणे ६.१२- पालटावी म्हणून, [११] आवेट अन्न ६.१२- साधे अन्न,[१२] पराकृते ६.१२– प्राकृत [१३] वाग्दुर्बळ ६.१४- मुखदुर्बळ, [१४] वाचाबरळ ६.१४- ओबडधोबड बोल [१५] वित्पत्ती ६.१५- विद्वत्ता, [१६] कळा ६.१५- कला [१७] प्रबंद ६.१५- नीट मांडलेला विषय,प्रबंध, [१८] गौल्यता ६.१५- सुंदर शब्दरचना, [१९] अवधान ६.२३- लक्षदेऊन

समास सातवा : कवेश्वरस्तवन || १.७ ||

॥श्रीराम॥

आतां वंदूं कवेश्वर | शब्दसृष्टीचे

ईश्वर | नातरी हे परमेश्वर | वेदावतारी ||१||

कीं हे सरस्वतीचें निजस्थान | कीं हे नाना कळांचें

जीवन | नाना शब्दांचें भुवन | येथार्थ होये ||२||

कीं हे पुरुषार्थाचें वैभव | कीं हे जगदेश्वराचें महत्व |

नाना लाघवें सत्कीर्तीस्तव | निर्माण कवी ||३||

कीं हे शब्दरत्नाचे सागर |कीं हे मुक्तांचें मुक्त

सरोवर | नाना बुद्धीचे वैरागर | निर्माण जाले ||४||

अध्यात्मग्रंथांची खाणी | कीं हे बोलिके चिंतामणी |

नाना कामधेनूचीं दुभणीं | वोळलीं श्रोतयांसी ||५||

कीं हे कल्पनेचे कल्पतरु | कीं हे मोक्षाचे मुख्य

पडीभरु | नाना सायोज्यतेचे विस्तारु | विस्तारले ||६||

कीं हा परलोकींचा निजस्वार्थु | कीं हा योगियांचा गुप्त

पंथु | नाना ज्ञानियांचा परमार्थु | रूपासि आला ||७||

कीं हे निरंजनाची खूण | कीं हे निर्गुणाची वोळखण |

माया विलक्षणाचें लक्षण | ते हे कवी ||८||

कीं हा श्रुतीचा भावगर्भ | कीं हा परमेश्वराचा अलभ्य

लाभ | नातरी होये सुल्लभ | निजबोध कविरूपें ||९||

कवि मुमुक्षाचें अंजन | कवि साधकांचें साधन |

कवि सिद्धांचें समाधान | निश्चयात्मक ||१०||

कवि स्वधर्माचा आश्रयो | कवि मनाचा मनोजयो |

कवि धार्मिकाचा विनयो | विनयकर्ते ||११||

कवि वैराग्याचें संरक्षण | कवि भक्तांचें भूषण |

नाना स्वधर्मरक्षण | ते हे कवी ||१२||

कवि प्रेमळांची प्रेमळस्थिती | कवि ध्यानस्थांची ध्यान-

मूर्ति | कवि उपासकांची वाढ कीर्ती | विस्तारली ||१३||

नाना साधनांचे मूळ | कवि नाना प्रेत्नांचें फळ |

नाना कार्यसिद्धि केवळ | कविचेनि प्रसादें ||१४||

आधीं कवीचा वाग्विलास | तरी मग श्रवणीं तुंबळे

रस | कवीचेनि मतिप्रकाश | कवित्वास होये ||१५||

कवि वित्पन्नाची योग्यता | कवि सामर्थ्यवंतांची

सत्ता | कवि विचक्षणाची कुशळता | नाना प्रकारें ||१६||

कवि कवित्वाचा प्रबंद | कवि नाना धाटी मुद्रा

छंद | कवि गद्यपद्यें भेदाभेद | पदत्रासकर्ते ||१७||

कवि सृष्टीचा आळंकार | कवि लक्ष्मीचा शृंगार |

सकळ सिद्धींचा निर्धार | ते हे कवी ||१८||

कवि सभेचें मंडण | कवि भाग्याचें भूषण |

नाना सुखाचें संरक्षण | ते हे कवी ||१९||

कवि देवांचे रूपकर्ते | कवि ऋषीचें महत्व वर्णिते |

नाना शास्त्रांचें सामर्थ्य ते | कवि वाखाणिती ||२०||

नस्ता कवीचा व्यापार | तरी कैंचा अस्ता जगोद्धार |

म्हणौनि कवि हे आधार | सकळ सृष्टीसी ||२१||

नाना विद्या ज्ञातृत्व कांहीं | कवेश्वरेंविण तों

नाहीं | कवीपासून सर्वही | सर्वज्ञता ||२२||

मागां वाल्मीक व्यासादिक | जाले कवेश्वर अनेक |

तयांपासून विवेक | सकळ जनासी ||२३||

पूर्वीं काव्यें होतीं केलीं | तरीच वित्पत्ती प्राप्त झाली |

तेणे पंडिता आंगीं बाणली | परम योग्यता ||२४||

ऐसें पूर्वीं थोर थोर | जाले कवेश्वर अपार |

आतां आहेत पुढें होणार | नमन त्यांसी ||२५||

नाना चातुर्याच्या मूर्ती | कीं हे साक्षात् बृहस्पती |

वेद श्रुती बोलों म्हणती | ज्यांच्या मुखें ||२६||

परोपकाराकारणें | नाना निश्चय अनुवादणें |

सेखीं बोलीले पूर्णपणें | संशयातीत ||२७||

कीं हे अमृताचे मेघ वोळले | कीं हे नवरसाचे वोघ

लोटले | नाना सुखाचें उचंबळलें | सरोवर हे ||२८||

कीं हे विवेकनिधीचीं भांडारें | प्रगट जालीं मनुष्या-

कारें | नाना वस्तूचेनि विचारें | कोंदाटले हे ||२९||

कीं हे आदिशक्तीचें ठेवणें | नाना पदार्थास आणी उणें |

लाधलें पूर्व संचिताच्या गुणें | विश्वजनासी ||३०||

कीं हे सुखाचीं तारुवें लोटलीं | आक्षै आनंदे उतटलीं |

विश्वजनास उपेगा आलीं | नाना प्रयोगाकारणे ||३१||

कीं हे निरंजनाची संपत्ती | कीं हे विराटाची योग

स्थिती | नातरी भक्तीची फळश्रुती | फळास आली ||३२||

कीं हा ईश्वराचा पवाड | पाहातां गगनाहून वाड |

ब्रह्मांडरचनेहून जाड | कविप्रबंदरचना ||३३||

आतां असो हा विचार | जगास आधार कवेश्वर |

तयांसी माझा नमस्कार | साष्टांग भावें ||३४||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

कवेश्वरस्तवननाम समास सातवा || १.७ ||

दशक १ समास ७ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] मोक्षाचे मुख्य पडिभरु ७.६- मोक्षाचे मुख्य (सर्वश्रेष्ठ) भांडार, [२] निरंजन ७.८- शुद्ध परब्रह्म, [३] मायाविलक्षणाचे ७.८- मायेपासून भिन्न अशा परब्रह्माचे [४] श्रुतीचा भावगर्भ ७.९- श्रुतीचे अंतरंग, [५] तुंबळे ७.१५- भरपूर, [६] श्रवणी ७.१५- ऐकत असतांना, [७] रस ७.१५- भाव [८] नाना धाटी मुद्रा छंद ७.१७– विविध धाटी,छंद,प्रास, अलंकार, [९] पदत्रासकर्ते ७.१७-

पदरचनाकरतात,(स.भ.शंकर देव येथे 'पदप्रास' शब्द असावा असं सांगतात)[१०] नवरस ७.२८- नवरस व त्याचे स्थायीभाव याप्रमाणें १) शृंगार- रति,२) हास्य- आनंद, ३)करुण- शोक,४)रौद्र-क्रोध, ५)वीर- उत्साह,६) भयानक- भय,७) बीभत्स- घृणा, ८) अद्भूत-विस्मय, ९)शांत-शम. इ.रसात कवि आपलं लेखन करीत असत. बहुतेक सर्व शास्त्रसिद्धांताचे लेखन गेयसुलभ काव्यरुपात होत असे.अनेक विद्वानांचे हे काव्य मुखोद्गत असे. [११] आदिशक्तीचे ठेवणे ७.३०- आदिमायेची खास निर्मिती (हे कवी)[१२] तारुवे ७.३१- तारवे, [१३] आक्षै ७.३१- अक्षय, [१४] उतटली ७.३१- काठोकाठ भरुन वाहणारी, [१५] ईश्वराचा पवाड ७.३३- ईश्वाराची दिव्य कीर्ति / गुणकर्मे, / मोठेपणा [१६] गगना हूनवाड ७.३३- गगनाहून विशाल. [१७] जाड ७.३३- अतिविशाल ,भव्य.

टिप :-मुमुक्ष साधकांनी दासबोधाचे वाचन करीत असतां प.पू.परम हंस परिवाजकाचार्य श्री हंसराज स्वामीकृत “श्रीमत् दासबोधाची संकेत कुबडी “ या ग्रंथाचेही अवश्य वाचन,मनन,चिंतन करावे.त्यामुळें दासबोधाचे आकलन होण्यास चांगली मदत होईल.स.भ.पु.ज्ञा.कुलकर्णी. .

समास आठवा : सभास्तवन || १.८ ||

॥श्रीराम॥ आतां वंदूं सकळ सभा | जये सभेसी मुक्ति
सुल्लभा | जेथें स्वयें जगदीश उभा | तिष्ठतु भरें ||१||

१] श्लोक || नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ |
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ||१

नाहीं वैकुंठीचा ठाईं | नाहीं योगियांचा हृदईं |
माझे भक्त गाती ठाईं ठाईं | तेथें मी तिष्ठतु नारदा ||२||

याकारणें सभा श्रेष्ठ | भक्त गाती तें वैकुंठ |
नामघोषें घडघडाट | जयजयकारें गर्जती ||३||

प्रेमळ भक्तांचीं गायनें | भगवत्कथा हरिकीर्तनें |
वेदव्याख्यान पुराणश्रवणें | जेथें निरंतर ||४||

परमेश्वराचे गुणानुवाद | नाना निरूपणाचे संवाद |
अध्यात्मविद्या भेदाभेद | मथन जेथें ||५||

नाना समाधानें तृप्ती | नाना आशंकानिवृत्ती |
चित्तीं बैसे ध्यानमूर्ति | वाग्विलासें ||६||

भक्त प्रेमळ भाविक | सभ्य सखोल सात्विक |

रम्य रसाळ गायक | निष्ठावंत ||७||

कर्मसीळ आचारसीळ | दानसीळ धर्मसीळ |

सुचिष्मंत पुण्यसीळ | अंतरशुद्ध कृपाळु ||८||

योगी वीतरागी उदास | नेमक निग्रह तापस |

विरक्त निस्पृह बहुवस | आरण्यवासी ||९||

दंडधारी जटाधारी | नाथपंथी मुद्राधारी |

येक बाळब्रह्मचारी | योगेश्वर ||१०||

पुरश्चरणी आणी तपस्वी | तीर्थवासी आणी मनस्वी |

महायोगी आणी जनस्वी | जनासारिखे ||११||

सिद्ध साधु आणी साधक | मंत्रयंत्रशोधक |

येकनिष्ठ उपासक | गुणग्राही ||१२||

संत सज्जन विद्वज्जन | वेदज्ञ शास्त्रज्ञ माहाजन |

प्रबुद्ध सर्वज्ञ समाधान | विमळकर्ते ||१३||

योगी वित्पन्न ऋषेश्वर | धूर्त तार्किक कवेश्वर |

मनोजयाचे मुनेश्वर | आणी दिग्वल्की ||१४||

ब्रह्मज्ञानी आत्मज्ञानी | तत्वज्ञानी पिंडज्ञानी |

योगाभ्यासी योगज्ञानी | उदासीन ||१५||

पंडित आणी पुराणिक | विद्वांस आणी

वैदिक | भट आणी पाठक | येजुर्वेदी ||१६||

माहाभले माहाश्रोत्री | याज्ञिक आणी आग्नहोत्री |

वैद्य आणी पंचाक्षरी | परोपकारकर्ते ||१७||

भूत भविष्य वर्तमान | जयांस त्रिकाळाचें

ज्ञान | बहुश्रुत निराभिमान | निरापेक्षी ||१८||

शांति क्ष्मा दयासीळ | पवित्र आणी सत्वसीळ |

अंतरशुद्ध ज्ञानसीळ | ईश्वरी पुरुष ||१९||

ऐसे जे कां सभानायेक | जेथें नित्यानित्यविवेक |

त्यांचा महिमा अलोलिक | काय म्हणोनि वर्णावा ||२०||

जेथें श्रवणाचा उपाये | आणी परमार्थसमुदाये |

तेथें जनासी तरणोपाये | सहजचि होये ||२१||

उत्तम गुणाची मंडळी | सत्वधीर सत्वागळी |

नित्य सुखाची नव्हाळी | जेथें वसे ||२२||

विद्यापात्रें कळापात्रें | विशेष गुणांची सत्पात्रें |

भगवंताचीं प्रीतिपात्रें | मिळालीं जेथें ||२३||

प्रवृत्ती आणी निवृत्ती | प्रपंची आणी परमार्थी |

गृहस्थाश्रमी वानप्रहस्ती | संन्यासादिक ||२४||

वृद्ध तरुण आणी बाळ | पुरुष स्त्रियादिक सकळ |

अखंड ध्याती तमाळनीळ | अंतर्यामीं ||२५||

ऐसे परमेश्वराचे जन | त्यांसी माझें अभिवंदन |

जयांचेनि समाधान | अकस्मात बाणें ||२६||

ऐंसिये सभेचा गजर | तेथें माझा नमस्कार |

जेथें नित्य निरंतर | कीर्तन भगवंताचें ||२७||

जेथें भगवंताच्या मूर्ती | तेथें पाविजे उत्तम गती |

ऐसा निश्चय बहुतां ग्रंथीं | महंत बोलिले ||२८||

कल्लौ कीर्तन वरिष्ठ | जेथें होय ते सभा श्रेष्ठ |

कथाश्रवणें नाना नष्ट | संदेह मावळती ||२९||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

सभास्तवननाम समास आठवा || १.८ ||

दशक १ समास ८ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] तिष्ठतु ८.१- वाट पहात [२] भरें ८.१- आनंदाच्या भरानें [३] घडघडाट ८.३- गडगडाट [४] मथन ८.५- मंथन,चर्चा [५] सुचिस्मंत८.८- शुद्ध,पवित्र,शुचिर्भूत, [६] उदास ८.९- भोगाबाबत उदासीन, [७] वीतरागी ८.९- विरक्त, [८] नेमक ८.९- नियमाने वागणारा[९] बहुवस ८.९- बहुधा, [१०] मनस्वी ८.११- मनावर ताबा ठेवणारे [११] जनस्वी८.११-लोकांच्या कलाने वागून लोकांवर नियंत्रण ठेवणारे [१२] विमळकर्ते ८.१३-निर्मळ, संशय निरसन करणारे, [१३] दिग्वल्की ८.१४- दिगंबर, [१४] माहाभले ८.१७- अतिशय चांगले, उत्तम [१५] माहाश्रोत्री ८.१७-वेदांचे ज्ञानी, [१६] सत्वधीर ८.२२-धैर्यशील, [१७] नव्हाळी ८.२२- नूतन,[१८] तमाळनीळ ८.२५- श्रीराम,यमधर्म [१९] बाणे१.२६- लाभते, [२०] कल्लौ १.२९- कलियुगात [२१] मावळती १.२९- मिटतात.

समास नववा : परमार्थस्तवन || १.९ ||

॥श्रीराम॥

आतां स्तऊं हा परमार्थ | जो साधकांचा

निजस्वार्थ | नांतरी समर्थामध्यें समर्थ | योग हा ||१||

आहे तरी परम सुगम | परी जनासी जाला दुर्गम |

कां जयाचें चुकलें वर्म | सत्समागमाकडे ||२||

नाना साधनांचे उधार | हा रोकडा ब्रह्मसाक्षात्कार |

वेदशास्त्रीं जें सार | तें अनुभवास ये ||३||

आहे तरी चहूंकडे | परी अणुमात्र दृष्टी न पडे |

उदास परी येकीकडे | पाहातां दिसेना ||४||

आकाशमार्गी गुप्त पंथ | जाणती योगिये समर्थ |

इतरांस हा गुह्यार्थ | सहसा न कळे ||५||

साराचेंहि निजसार | अखंड अक्षै अपार |

नेऊं न सकती तश्कर | कांहीं केल्या ||६||

तयास नाहीं राजभये | अथवा नाहीं अग्नि-

भये | अथवा स्वापदभये | बोलोंच नये ||७||

परब्रह्म तें हालवेना | अथवा ठावही चुकेना |

काळांतरी चळेना | जेथीचा तेथें ||८||

ऐसें तें निज ठेवणें | कदापि पालटों नेणे |

अथवा नव्हे आदिक उणें | बहुतां काळें ||९||

अथवा तें घसवटेना | अथवा अदृश्य होयेना |

नातरी पाहातां दिसेना | गुरुअंजनेविण ||१०||

मागां योगिये समर्थ | त्यांचाहि निजस्वार्थ |

यासी बोलिजे परमार्थ | परमगुह्य म्हणौनि ||११||

जेंहीं शोधून पाहिला | त्यांसी अर्थ सांपडला |

येरां असोनी अलभ्य जाला | जन्मोजन्मीं ||१२||

अपूर्वता या परमार्थाची | वार्ता नाहीं जन्ममृत्याची |

आणी पदवी सायोज्यतेची | सन्निधचि लाभें ||१३||

माया विवेकें मावळे | सारासारविचार कळे |

परब्रह्म तेंहि निवळे | अंतर्यामीं ||१४||

ब्रह्म भासले उदंड | ब्रह्मीं बुडालें ब्रह्मांड |

पंचभूतांचें थोतांड | तुच्छ वाटे ||१५||

प्रपंच वाटे लटिका | माया वाटे लापणिका |

शुद्ध आत्मा विवेका- | अंतरीं आला ||१६||

ब्रह्मस्थित बाणतां अंतरीं | संदेह गेला ब्रह्मांडा

बाहेरीं | दृश्याची जुनी जर्जरी | कुहिट जाली ||१७||

ऐसा हा परमार्थ | जो करी त्याचा निजस्वार्थ |

आतां या समर्थास समर्थ | किती म्हणौनि म्हणावें ||१८||

या परमार्थाकरितां | ब्रह्मादिकांसि विश्रामता |

योगी पावती तन्मयता | परब्रह्मीं ||१९||

परमार्थ सकळांस विसांवा | सिद्ध साधु माहानुभावां |

सेखीं सात्विक जड जीवां | सत्संगेंकरूनी ||२०||

परमार्थ जन्माचें सार्थक | परमार्थ संसारीं तारक |

परमार्थ दाखवी परलोक | धार्मिकासी ||२१||

परमार्थ तापसांसी थार | परमार्थ साधकांसी आधार |

परमार्थ दाखवी पार | भवसागराचा ||२२||

परमार्थी तो राज्यधारी | परमार्थ नाहीं तो

भिकारी | या परमार्थाची सरी | कोणास द्यावी ||२३||

अनंत जन्मींचें पुण्य जोडे | तरीच परमार्थ घडे |

मुख्य परमात्मा आतुडे | अनुभवासी ||२४||

जेणें परमार्थ वोळखिला | तेणें जन्म सार्थक केला |

येर तो पापी जन्मला | कुळक्षयाकारणें ||२५||

असो भगवत्प्राप्तीविण | करी संसाराचा सीण |

त्या मूर्खाचें मुखावलोकन | करूंच नयें ||२६||

भल्यानें परमार्थी भरावें | शरीर सार्थक करावें |

पूर्वजांस उद्धरावें | हरिभक्ती करूनी ||२७||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

परमार्थस्तवननाम समास नववा || १.९ ||

जय जय रघुवीर समर्थ !

दशक १ समास ९ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] सुगम ९.२ -सोपा,आकलनशील, [२] वेदशास्त्री जे सार ९.३- महावाक्यरुपसार ४ वेदांची महावाक्यें

(१) ऋग्वेद-ऐतरेय =प्रज्ञानम् ब्रह्म = ज्ञानच ब्रह्मरुप आहे.

(२) यजुर्वेद-ब्रहदारण्यक = अहं ब्रहास्मि = मी ब्रह्म आहे.

(३) सामवेद- छांदोग्य = तत्वमसि = तू तें ब्रह्म आहेस,

(४) अथर्ववेद-मांडुक्य = अयमात्मा ब्रह्म = हा आत्मा ब्रह्मरुप आहे. [३] गुरुअंजनेविण ८.१०- गुरुच्या आशीर्वादाशिवाय,[४] तुच्छ ९.१५- टाकाऊ,[५] लटिका ९.१६- खोटा, [६] लापणिका ९.१६- कल्पनामय, [७] दृश्याची जुनी जर्जरी ९.१७ – जे दृश्य आहे ते जुनाट,फाटके, जीर्ण झाले आहे[८] कुहिट ९.१७- कुजट, विटकट [९] सेखीसात्विक जडजीवा ९.२०- सत्वशील सर्वसामान्य जीवाना शेवटी (सत्संगामुळे विसावा) लाभतो.[१०] जडजीव ९.२०- अज्ञानी सर्वसामान्य जीव [११] थार ९.२२- आधार, [१२] आतुडे अनुभवासी ९.२४- साक्षात अनुभव, [१३] परमार्थी भरावे ९.२७- परमार्थिक जीवनाचाच स्वीकार करावा.

समास दहावा : *नरदेहस्तवन || १.१० ||

॥श्रीराम॥

धन्य धन्य हा नरदेहो | येथील अपूर्वता

पाहो | जो जो कीजे परमार्थलाहो | तो तो पावे सिद्धीतें ||१||

या नरदेहाचेनि लागवेगें | येक लागले भक्तिसंगें |

येकीं परम वीतरागें | गिरिकंदरें सेविलीं ||२||

येक फिरती तिर्थाटणें | येक करिती पुरश्चरणें |

येक अखंड नामस्मरणें | निष्ठावंत राहिले ||३||

येक तपें करूं लागले | येक योगाभ्यासी माहाभले |

येक अभ्यासयोगें जाले | वेदशास्त्रीं वित्पन्न ||४||

येकीं हटनिग्रह केला | देह अत्यंत पीडिला |

येकीं देव ठाईं पाडिला | भावार्थबळें ||५||

येक माहानुभाव विख्यात | येक भक्त जाले ख्यात |

येक सिद्ध अकस्मात | गगन वोळगती ||६||

येक तेजीं तेजचि जाले | येक जळीं मिळोन गेले |

येक ते दिसतचि अदृश्य जाले | वायोस्वरूपीं ||७||

येक येकचि बहुधा होती | येक देखतचि निघोनि जाती |

येक बैसलें असतांची भ्रमती | नाना स्थानीं समुद्रीं ||८||

येक भयानकावरी बैसती | एक अचेतनें चाल-

विती | येक प्रेतें उठविती | तपोबळेंकरूनी ||९||

येक तेजें मंद करिती | येक जळें आटविती |

येक वायो निरोधिती | विश्वजनाचा ||१०||

ऐसे हटनिग्रही कृतबुद्धी | जयांस वोळल्या नाना

सिद्धी | ऐसे सिद्ध लक्षावधी | होऊन गेले ||११||

येक मनोसिद्ध येक वाचासिद्ध | येक अल्पसिद्ध येक सर्व-

सिद्ध | ऐसे नाना प्रकारीचे सिद्ध | विख्यात जाले ||१२||

येक नवविधाभक्तिराजपंथें | गेले, तरले परलोकींच्या

निजस्वार्थें | येक योगी गुप्तपंथें | ब्रह्मभुवना पावले ||१३||

येक वैकुंठास गेले | येक सत्यलोकीं राहिले |

येक कैलासीं बैसले | शिवरूप होउनी ||१४||

येक इंद्रलोकीं इंद्र जाले | येक पितृलोकीं मिळाले |

येक ते उडगणी बैसले | येक ते क्षीरसागरी ||१५||

सलोकता समीपता | स्वरूपता सायोज्यता |

या चत्वारमुक्ती तत्वतां | इच्छा सेऊन राहिले ||१६||

ऐसे सिद्ध साधू संत | स्वहिता प्रवर्तले अनंत |
ऐसा हा नरदेह विख्यात | काय म्हणौनि वर्णावा ||१७||

या नरदेहाचेनि आधारें | नाना साधनांचेनि द्वारें |
मुख्य सारासारविचारें | बहुत सुटले ||१८||

या नरदेहाचेनि समंधें | बहुत पावले उत्तम पदें |
अहंता सांडून स्वानंदे | सुखी जाले ||१९||

नरदेहीं येऊन सकळ | उद्धरागती पावले केवळ |
येथें संशयाचें मूळ | खंडोन गेलें ||२०||

पशुदेहीं नाहीं गती | ऐसे सर्वत्र बोलती |
म्हणौन नरदेहींच प्राप्ती | परलोकाची ||२१||

संत महंत ऋषी मुनी | सिद्ध साधू समाधानी |
भक्त मुक्त ब्रह्मज्ञानी | विरक्त योगी तपस्वी ||२२||

तत्त्वज्ञानी योगाभ्यासी | ब्रह्मचारी दिगंबर संन्यासी |
षट्दर्शनी तापसी | नरदेहींच जाले ||२३||

म्हणौनि नरदेह श्रेष्ठ | नाना देहांमध्यें वरिष्ठ |
जयाचेनि चुके आरिष्ट | येमयातनेचें ||२४||

नरदेह हा स्वाधेन | सहसा नव्हे पराधेन |

परंतु हा परोपकारीं झिजऊन | कीर्तिरूपें उरवावा ||२५||

अश्व वृषभ गाई म्हैसी | नाना पशु स्त्रिया दासी |

कृपाळूपणें सोडितां त्यांसी | कोणी तरी धरील ||२६||

तैसा नव्हे नरदेहो | इच्छा जाव अथवा राहो |

परी यास कोणी पाहो | बंधन करूं सकेना ||२७||

नरदेह पांगुळ असता | तरी तो कार्यास न येता |

अथवा थोंटा जरी असता | तरी परोपकारास न ये ||२८||

नरदेह अंध असिला | तरी तो निपटचि वायां गेला |

अथवा बधिर जरी असिला | तरी निरूपण नाहीं ||२९||

नरदेह असिला मुका | तरी घेतां नये आशंका |

अशक्त रोगी नासका | तरी तो निःकारण ||३०||

नरदेह असिला मूर्ख | अथवा फेंपऱ्या समंधाचें

दुःख | तरी तो जाणावा निरार्थक | निश्चयेंसीं ||३१||

इतुकें हें नस्तां वेंग | नरदेह आणी सकळ सांग |

तेणें धरावा परमार्थमार्ग | लागवेगें ||३२||

सांग नरदेह जोडलें | आणि परमार्थबुद्धि विसर्लें |

तें मूर्ख कैसें भ्रमलें | मायाजाळीं ||३३||

मृत्तिका खाणोन घर केलें | तें माझें ऐसें दृढ कल्पिलें |

परी तें बहुतांचें हें कळलें | नाहींच तयासी ||३४||

मूषक म्हणती घर आमुचें | पाली म्हणती घर आमुचें |

मक्षिका म्हणती घर आमुचें | निश्चयेंसी ||३५||

कांतण्या म्हणती घर आमुचें | मुंगळे म्हणती घर

आमुचें | मुंग्या म्हणती घर आमुचें | निश्चयेंसी ||३६||

विंचू म्हणती आमुचें घर | सर्प म्हणती आमुचें घर |

झुरळें म्हणती आमुचें घर | निश्चयेंसी ||३७||

भ्रमर म्हणती आमुचें घर | भिंगोऱ्या म्हणती आमुचें

घर | आळिका म्हणती आमुचें घर | काष्ठामधें ||३८||

मार्जरें म्हणती आमुचें घर | श्वानें म्हणती आमुचें

घर | मुंगसें म्हणती आमुचें घर | निश्चयेंसी ||३९||

पुंगळ म्हणती आमुचें घर | वाळव्या म्हणती आमुचें

घर | पिसुवा म्हणती आमुचें घर | निश्चयेंसी ||४०||

ढेकुण म्हणती आमुचें घर | चांचण्या म्हणती आमुचें

घर | घुंगर्डी म्हणती आमुचें घर | निश्चयेंसी ||४१||

पिसोळे म्हणती आमुचें घर | गांधेले म्हणती आमुचें

घर | सोट म्हणती आमुचें घर | आणी गोंबी ||४२||

बहुत किड्यांचा जोजार | किती सांगावा विस्तार |

समस्त म्हणती आमुचें घर | निश्चयेंसी ||४३||

पशु म्हणती आमुचें घर | दासी म्हणती आमुचें घर |

घरीचीं म्हणती आमुचें घर | निश्चयेंसी ||४४||

पाहुणे म्हणती आमुचें घर | मित्र म्हणती आमुचें घर |

ग्रामस्थ म्हणती आमुचें घर | निश्चयेंसी ||४५||

तश्कर म्हणती आमुचें घर | राजकी म्हणती आमुचें

घर | आग्न म्हणे आमुचें घर | भस्म करूं ||४६||

समस्त म्हणती घर माझें | हें मूर्खही म्हणे माझें

माझें | सेवट जड जालें वोझें | टाकिला देश ||४७||

अवघीं घरें भंगलीं | गावांची पांढरी पडिली |

मग तें गृहीं राहिलीं | आरण्यश्वापदें ||४८||

किडा मुंगी वाळवी मूषक | त्यांचेंच घर हें निश्चया-

त्मक | हें प्राणी बापुडें मूर्ख | निघोन गेलें ||४९||

ऐसी गृहांची स्थिती | मिथ्या आली आत्मप्रचीती |

जन्म दों दिसांची वस्ती | कोठें तरी करावी ||५०||

देह म्हणावें आपुलें | तरी हें बहुतांकारणें निर्मिलें |

प्राणीयांच्या माथां घर केलें | वा मस्तकीं भक्षिती ||५१||

रोमेमुळी किडे भक्षिती | खांडुक जाल्यां किडे पडती |

पोटामध्ये जंत होती | प्रत्यक्ष प्राणियांच्या ||५२||

कीड लागे दांतासी | कीड लागे डोळयांसी |

कीड लागे कर्णासी | आणी गोमाशा भरती ||५३||

गोचिड अशुद्ध सेविती | चामवा मांसांत घुसती |

पिसोळे चाऊन पळती | अकस्मात ||५४||

भोंगें गांधेंलें चाविती | गोंबी जळवा अशुद्ध घेती |

विंचू सर्प दंश करिती | कानटें फुर्सीं ||५५||

जन्मून देह पाळिलें | तें अकस्मात व्याघ्रें नेलें |

कां तें लांडगींच भक्षिलें | बळात्कारें ||५६||

मूषकें मार्जरें दंश करिती | स्वानें अश्वें लोले तोडिती |

रीसें मर्कटें मारिती | कासावीस करूनी ||५७||

उष्टरें डसोन उचलिती | हस्थी चिर्डून टाकिती |

वृषभ टोचून मारिती | अकस्मात ||५८||

तस्कर तडतडां तोडिती | भूतें झडपोन मारिती |

असो या देहाची स्थिती । ऐसी असे ॥५९॥

ऐसें शरीर बहुतांचें । मूर्ख म्हणे आमुचें ।

परंतु खाजें जिवांचें । तापत्रैं बोलिलें ॥६०॥

देह परमार्थीं लाविलें । तरीच याचें सार्थक जालें ।

नाहीं तरी हें वेर्थचि गेलें । नाना आघातें मृत्यपंथें ॥६१॥

असो जे प्रपंचिक मूर्ख । ते काये जाणती परमार्थसुख ।

त्या मूर्खांचें लक्षण कांहीं येक । पुढे बोलिलें असे ॥६२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे *नरदेहस्तवननाम

समास दहावा ॥१.१०॥ दशक दहावा समाप्त ॥

दशक १ समास १० मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]नरदेहस्तवन १.०-छापील प्रतीत

’नरदेहस्तवननिरुपण’असे आहे. [१]परमार्थलाहो १०.१- परमार्थाचा लाभ होवो.[२] लागवेगे १०.२- तात्काळ, [३] गगन वोळगती १०.६- आकाशात संचारतात, [४] कृतबुद्धी १०.११- निश्चयी [५] उडगणी १०.१५- नक्षत्रें [६] उद्धरागती १०.२०- उर्ध्व- गती,सद्गती,[७] निपटचि १०.२९- संपूर्ण,सगळा,केवळ [८] सांग १०.३२ - उत्तम [९]

भिंगोऱ्या १०.३८- भुंग्याची अळी [१०] पुंगळ १०.४०- पेंगुळ नावाचा काळा पाद्रा किडा.[११] चांचण्या१०.४१ - बारीक डांस,लालमुंग्या [१२] वा मस्तकी १०.५०- डोक्यातील उवा [१३] रोमेमुळे १०.५१- केसां -च्या मुळासी [१४] अशुद्ध १०.५४- रक्त [१५] लोले १०.५७- लचके, [१६] रीसे मर्कटे१०.५७- अस्वले व माकडे [१७] उष्टरे १०.५८- उंठ, [१८] खाजे १०.६०- खाद्य,[१९] जीवाचे१०.६० - प्राणीमात्रांचे,[२०] परमार्थसुख १०.६२- पारमर्थिक आनंद, स्वरुपानंद,

सुवर्ण कण: - दासबोधाच्या अभ्यासाने अज्ञान,दुःख व भ्रांति नाश पावून लगेच वैराग्य अंगी बाणेल.त्याला विवेकाची जोड मिळेल. बद्ध मुमुक्षु होतील. मूर्ख दक्ष होतील.अभक्त भक्त बनून मोक्ष पावतील. नाना दोष जाऊन पतित पावन होतील. देहबुद्धिचे धोके जातील. संसाराचे उद्वेग नष्ट होतील. अधोगति चुकेल आणि मनाला खरी विश्रांति मिळून अत्यंत समाधान लाभेल. आजपर्यंत अनेकांना हे फळ प्राप्त झाले आहे. श्रीराम ! जयजय रघुवीर समर्थ !

|| दशक दुसरा : मूर्खलक्षणें || २.० ||

समास पहिला : मूर्खलक्षण || २.१ ||

॥श्रीराम॥

ॐ नमोजी गजानना | येकदंता

त्रिनयना | कृपादृष्टी भक्तजना । अवलोकावें ||१||

तुज नमूं वेदमाते | श्रीशारदे ब्रह्मसुते |

अंतरीं वसे कृपावंते | स्फूर्तिरूपें ||२||

वंदून सद्गुरुचरण | करून रघुनाथस्मरण |

त्यागार्थ मूर्खलक्षण | बोलिजेल ||३||

येक मूर्ख येक पढतमूर्ख | उभय लक्षणीं कौतुक |

श्रोतीं सादर विवेक | केला पाहिजे ||४||

पढतमूर्खाचें लक्षण | पुढिले समासीं निरूपण |

सावध होऊनि विचक्षण | परिसोत पुढें ||५||

आतां प्रस्तुत विचार | लक्षणें सांगतां अपार |

परि कांहींयेक तत्पर | होऊन ऐका ||६||

जे प्रपंचिक जन | जयांस नाहीं आत्मज्ञान |

जे केवळ अज्ञान | त्यांचीं लक्षणें ||७||

जन्मला जयांचे उदरीं | तयांसी जो विरोध करी |

सखी मानिली अंतुरी | तो येक मूर्ख ||८||

सांडून सर्वही गोत | स्त्रीआधेन जीवित |

सांगे अंतरींची मात | तो येक मूर्ख ||९||

परस्त्रीसीं प्रेमा धरी | श्वशुरगृही वास करी |

कुळेंविण कन्या वरी | तो येक मूर्ख ||१०||

समर्थावरी अहंता | अंतरीं मानी समता |

सामर्थ्येंविण करी सत्ता | तो येक मूर्ख ||११||

आपली आपण करी स्तुती | स्वदेशीं भोगी विपत्ति |

सांगे वडिलांची कीर्ती | तो येक मूर्ख ||१२||

अकारण हास्य करी | विवेक सांगतां न धरी |

जो बहुतांचा वैरी | तो येक मूर्ख ||१३||

आपुलीं धरूनियां दुरी | पराव्यासीं करी मीत्री |

परन्यून बोले रात्रीं | तो येक मूर्ख ||१४||

बहुत जागते जन | तयांमध्यें करी शयन |

परस्थळीं बहु भोजन | करी,तो येक मूर्ख ||१५||

मान अथवा अपमान | स्वयें करी परिच्छिन्न |

सप्त वेसनीं जयाचें मन | तो येक मूर्ख ||१६||

धरून परावी आस | प्रेत्न सांडी सावकास |

निसुगाईचा संतोष | मानी,तो येक मूर्ख ||१७||

घरीं विवेक उमजे | आणि सभेमध्यें लाजे |

शब्द बोलतां निर्बुजे | तो येक मूर्ख ||१८||

आपणाहून जो श्रेष्ठ | तयासीं अत्यंत निकट |

सिकवेणेचा मानी वीट | तो येक मूर्ख ||१९||

नायेके त्यांसी सिकवी | वडिलांसी जाणीव दावी |

जो आरजास गोवी | तो येक मूर्ख ||२०||

येकायेकीं येकसरा | जाला विषईं निलाजिरा |

मर्यादा सांडून सैरा | वर्ते, तो येक मूर्ख ||२१||

औषध ने घे असोन वेथा | पथ्य न करी सर्वथा |

न मिळे आलिया पदार्था | तो येक मूर्ख ||२२||

संगेंविण विदेश करी | वोळखीविण संग धरी |

उडी घाली माहापुरीं | तो येक मूर्ख ||२३||

आपणास जेथें मान | तेथें अखंड करी गमन |

रक्षूं नेणे मानाभिमान | तो येक मूर्ख ||२४||

सेवक जाला लक्ष्मीवंत | तयाचा होय अंकित |

सर्वकाळ जो दुश्चित्त | तो येक मूर्ख ||२५||

विचार न करितां कारण | दंड करी अपराधेंविण |

स्वल्पासाठीं जो कृपण | तो येक मूर्ख ||२६||

देवलंड पितृलंड |शक्तिवीण करी तोंड |

ज्याचे मुखीं भंडउभंड | तो येक मूर्ख ||२७||

घरीच्यावरी खाय दाढा | बाहेरी दीन बापुडा |

ऐसा जो कां वेड मूढा | तो येक मूर्ख ||२८||

नीच यातीसीं सांगात | परांगनेसीं येकांत |

मार्गें जाय खात खात | तो येक मूर्ख ||२९||

स्वयें नेणे परोपकार | उपकाराचा अनोपकार |

करी थोडें बोले फार | तो येक मूर्ख ||३०||

तपीळ खादाड आळसी | कुश्चीळ कुटीळ मानसीं |

धारीष्ट नाहीं जयापासीं | तो येक मूर्ख ||३१||

विद्या वैभव ना धन | पुरुषार्थ सामर्थ्य ना मान |

कोरडाच वाहे अभिमान | तो येक मूर्ख ||३२||

लंडी लटिका लाबाड | कुकर्मी कुटीळ निचाड |

निद्रा जयाची वाड | तो येक मूर्ख ||३३||

उंचीं जाऊन वस्त्र नेसे | चौबारां बाहेरी बैसे |

सर्वकाळ नग्न दिसे | तो येक मूर्ख ||३४||

दंत चक्षु आणि घ्राण | पाणी वसन आणी चरण |

सर्वकाळ जयाचे मळिण | तो येक मूर्ख ||३५||

वैधृति आणी वितिपात | नाना कुमुहूर्तें जात |

अपशकुनें करी घात | तो येक मूर्ख ||३६||

क्रोधें अपमानें कुबुद्धि | आपणास आपण वधी |

जयास नाहीं दृढ बुद्धि | तो येक मूर्ख ||३७||

जिवलगांस परम खेदी | सुखाचा शब्द तोहि

नेदी | नीच जनास वंदी | तो येक मूर्ख ||३८||

आपणास राखे परोपरी | शरणागतांस अव्हेरी |

लक्ष्मीचा भर्वसा धरी । तो येक मूर्ख ॥३९॥

पुत्र कळत्र आणी दारा । इतुकाचि मानूनियां थारा ।

विसरोन गेला ईश्वरा । तो येक मूर्ख ॥४०॥

जैसें जैसें करावें । तैसें तैसें पावावें ।

हे जयास नेणवें । तो येक मूर्ख ॥४१॥

पुरुषाचेनि अष्टगुणें । स्त्रियांस ईश्वरी देणें ।

ऐशा केल्या बहुत जेणें । तो येक मूर्ख ॥४२॥

दुर्जनाचेनि बोलें । मर्यादा सांडून चाले ।

दिवसा झांकिले डोळे । तो येक मूर्ख ॥४३॥

देवद्रोही गुरुद्रोही । मातृद्रोही पितृद्रोही ।

ब्रह्मद्रोही स्वामीद्रोही । तो येक मूर्ख ॥४४॥

परपीडेचें मानी सुख । परसंतोषाचें मानी दुःख ।

गेले वस्तूचा करी शोक । तो येक मूर्ख ॥४५॥

आदरेंविण बोलणें । न पुसतां साक्ष देणें ।

निंद्य वस्तु आंगिकारणें । तो येक मूर्ख ॥४६॥

तुक तोडून बोले । मार्ग सांडून चाले ।

कुकर्मी मित्र केले | तो येक मूर्ख ||४७||

पत्य राखों नेणें कदा | विनोद करी सर्वदा |

हासतां खिजे पेटे द्वंदा | तो येक मूर्ख ||४८||

होड घाली अवघड | काजेंविण करी बडबड |

बोलोंचि नेणे मुखजड | तो येक मूर्ख ||४९||

वस्त्र शास्त्र दोनी नसे | उंचे स्थळीं जाऊन बैसे |

जो गोत्रजांसी विश्वासे | तो येक मूर्ख ||५०||

तश्करासी वोळखी सांगे | देखिली वस्तु तेचि मागे |

आपलें आन्हीत करी रागें | तो येक मूर्ख ||५१||

हीन जनासीं बराबरी | बोल बोले सरोत्तरीं |

वामहस्तें प्राशन करी | तो येक मूर्ख ||५२||

समर्थासीं मत्सर धरी | अलभ्य वस्तूचा हेवा करी |

घरीचा घरीं करी चोरी | तो येक मूर्ख ||५३||

सांडूनियां जगदीशा | मनुष्याचा मानी भर्वसा |

सार्थकेंविण वेंची वयसा | तो येक मूर्ख ||५४||

संसारदुःखाचेनि गुणें | देवास गाळी देणें |

मैत्राचें बोले उणें | तो येक मूर्ख ||५५||

अल्प अन्याय क्ष्मा न करी | सर्वकाळ धारकीं धरी |

जो विस्वासघात करी | तो येक मूर्ख ||५६||

समर्थाचे मनींचे तुटे | जयाचेनि सभा विटे |

क्षणा बरा क्षणा पालटे | तो येक मूर्ख ||५७||

बहुतां दिवसांचे सेवक | त्यागून ठेवी आणिक |

ज्याची सभा निर्नायेक | तो येक मूर्ख ||५८||

अनीतीनें द्रव्य जोडी | धर्म नीति न्याय सोडी |

संगतीचें मनुष्य तोडी | तो येक मूर्ख ||५९||

घरीं असोन सुंदरी | जो सदांचा परद्वारी |

बहुतांचे उचिष्ट अंगीकारी | तो येक मूर्ख ||६०||

आपुलें अर्थ दुसऱ्यापासीं | आणी दुसऱ्याचें अभि-

ळासी | पर्वत करी हीनासी | तो येक मूर्ख ||६१||

अतिताचा अंत पाहे | कुग्रामामधें राहे |

सर्वकाळ चिंता वाहे | तो येक मूर्ख ||६२||

दोघे बोलत असती जेथें | तिसरा जाऊन बैसे तेथें |

डोई खाजवी दोहीं हातें । तो येक मूर्ख ॥६३॥

उदकामधें सांडी गुरळी । पायें पायें कांडोळी ।

सेवा करी हीन कुळीं । तो येक मूर्ख ॥६४॥

स्त्री बाळका सलगी देणें । पिशाच्या सन्निध बैसणें ।

मर्यादेविण पाळी सुणें । तो येक मूर्ख ॥६५॥

परस्त्रीसीं कळह करी । मुकी वस्तु निघातें मारी ।

मूर्खाची संगती धरी । तो येक मूर्ख ॥६६॥

कळह पाहात उभा राहे । तोडविना कौतुक पाहे ।

खरें अस्ता खोटें साहे । तो येक मूर्ख ॥६७॥

लक्ष्मी आलियावरी । जो मागील वोळखी न धरी ।

देवीं ब्राह्मणीं सत्ता करी । तो येक मूर्ख ॥६८॥

आपलें काज होये तंवरी । बहुसाल नम्रता धरी ।

पुढीलांचें कार्य न करी । तो येक मूर्ख ॥६९॥

अक्षरें गाळून वाची । कां तें घाली पदरिचीं ।

नीघा न करी पुस्तकाची । तो येक मूर्ख ॥७०॥

आपण वाचीना कधीं । कोणास वाचावया

नेदी | बांधोन ठेवी बंदीं | तो येक मूर्ख*||७१||

ऐसीं हें मूर्खलक्षणें | श्रवणें चातुर्य बाणे |

चीत्त देउनियां शहाणे | ऐकती सदा ||७२||

लक्षणें अपार असती | परी कांहीं येक येथामती |

त्यागार्थ बोलिलें श्रोतीं | क्ष्मा केलें पाहिजे ||७३||

उत्तम लक्षणें घ्यावीं | मूर्खलक्षणें त्यागावीं |

पुढिले समासी आघवीं | निरोपिलीं ||७४||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

मूर्खलक्षणनाम समास पहिला || २.१ ||

दशक २ समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] परिसोत १.५- ऐकावेत,[२] सखी मानिली अंतुरी १.८– बायकोसच केवळ जवळची समजून [३] परन्यून बोले रात्रीं १.१४- एकांतात दुसऱ्याची उणीदुणी काढणे.(रात्री=अंधारीजागा) [४] परिच्छिन्न १.१६- उघड [५] सप्त वेसनी १.१६- जारण,मारण, विध्वंसन, वशीकरण, स्तंभन, मोहन व उच्चाटन ही ७ व्यसने (जुगार,वेश्या,चोरी,चहाडी, परस्त्री,पशुपक्षी-झुंज,तमाशा अशीहि सात व्यसनं होत) [६] परावी आस- १.१७ दुसऱ्याची आशा [७] निसुगाई १.१७- आळशीपणा, [८] निर्बुजे १.१८- गांगरुन जाणे,[९] आरजास १.२०- सभ्य इसमास [१०] सैरावर्ते १.२१- बेलगाम वर्तन करतो,[११] सर्वकाळ जो दुश्चित १.२५- संसाराविषयी सतत चिंताग्रस्त, [१२]स्वल्पासाठी १.२६-थोड्यासाठी, [१३] कृपण १.२६- कंजुष [१४] देवलंड पितृलंड १.२७- देवाविषयी, वडिलांविषयी मनात भिती असूनही [त्यांची मानमर्यादा न राखता] , [१५] शक्तिवीण करी तोंड १.२७- आपली कुवत नओळखता,अमर्याद पणे वाचाळपणा करतो,[१६] भंडउभंड १.२७-अश्लील बडबड, [१७] नीच याती १.२९- नीचवृत्तीचे लोक [१८] सांगात १.२९- संगत [१९] मार्गे जाय खात खात १.२९- (उभ्याने)रस्त्याने खात जाणारा [२०] तपीळ १.३१- तापट [२१] कुश्चिळ १.३१- दुर्वर्तनी, [२२] कुटीळ

१.३१- कपटी [२३] निचाड १.३३- निर्लज्ज [२४] लंडी १.३३- उद्धट, [२५] लाबाड १.३३- लबाड, [२६] चौबारा १.३४- चव्हाट्यावर [२७] घ्राण १.३५- नासिका, [२८] पाणी १.३५- हात, [२९]वसन १.३५- कपडे [३०] चरण १.३५- पाय, [३१] वैधृति आणि वितिपात १.३६- वैधृति आणी व्यतिपात हे वाईट मुहूर्त,[३२]कळत्र १.४०- कुटुंब, [३३]अष्टगुणे१.४२- आठपट, [३४] तुकतोडून १.४७- सरळ अनुमान सोडून, मर्यादा सोडून [३५] पत्य १.४८- पत,महत्व[३६] खिजे १.४८– चिडतो[३७] होड १.४९- पैज, [३८]काजेंविण१.४९-कामकाजाशिवाय, विनाकारण, [३९] बोलोचि १.४९- बोलणं जरुर असते त्यावेळी, [४०] मुखजड १.४९-अबोल,[४१] गोत्रजास १.५०- गोतावळयावर, [४२]सरोत्तरी १.५२- बरोबरीने प्रत्युत्तर देतो, [४३] वामहस्ते १.५२- डाव्या हाताने, [४४]समर्थासी मत्सर धरी १.५३- (आर्थिक वा शारिरीक) बलवानाचा द्वेश करतो [४५] सार्थके विण १.५४-हिताशिवाय किंवा सार्थक न करता, [४६]वेची१.५४- वाया दवडतो, [४७] वयसा १.५४- आयुष्याची वर्षे, [४८] देवासगाळी १.५५- देवास दोष देणे, [४९] मैत्राचे उणे १.५५- मित्राचे दोष,[५०] धारकी धरी १.५६-धारेवर धरणे, [५१] समर्थांच्या मनीचे तुटे १.५७- वडिल धाऱ्यांच्या मनातून उतरलेला, [५२]क्षणा बरा क्षणा पालटे १.५७- क्षणाक्षणाला वर्तन बदलणारा,

चंचळ वृत्तीचा, [५३] संगतीचे मनुष्य तोडी १.५९- बरोबरीचे लोकांना दूर लोटणारा, [५४] बहुतांचे उचिष्ट अंगिकारी १.५९- अनेकांचे उष्टे खाणारा,[५५]अभिळासी १.६१- हावरट, [५६] पर्वत १.६१-देवघेव करणारा, [५७] अतिताचा अंत पाहे १.६२- पाहुण्यास मदत करण्यास कचरणारा, [५८]गुरळी १.६४-चूळ टाकणे, [५९] पाये पाये कांडोळी १.६४- पायाने पाय खाजवणे, [६०] मर्यादे विण पाळी सुणे १.६५-शिस्तीशिवाय कुत्रे पाळतो, [६१] मुकिवस्तु १.६६- मुके प्राणी, [६२] निघाते १.६६- निर्दयपणे,शस्त्राने,[६३] तोडविना १.६७- सोडवण्या ऐवजी,[६४] खोटेसाहे १.६७- खोटे सहन करणारा,[६५] पुढीलाचे १.६९- इतरांचे,[६६]*आपण वाचीना कधी १.७१- आपण स्वतः कधी वाचत नाही (ही ओवी श्रीसमर्थांनी मागाहून शोध देतांना स्वहस्ते घातली:इति स.भ.शंकर देव)[६७] चीत्त देउनीया१.७२-मन लाऊन[६८]येथामती१.७३-बुद्धिच्या कुवतीनुसार

समास दुसरा : उत्तमलक्षण || २.२ ||

॥श्रीराम॥

श्रोतां व्हावें सावधान | आतां सांगतों उत्तम

गुण | जेणें करितां बाणे खूण | सर्वज्ञपणाची ||१||

वाट पुसिल्याविण जाऊं नये | फळ वोळखिल्याविण

खाऊं नये | पडिली वस्तु घेऊं नये | येकायेकीं ||२||

अति वाद करूं नये | पोटीं कपट धरूं नये |

शोधल्याविण करूं नये | कुळहीन कांता ||३||

विचारेंविण बोलों नये | विवंचनेविण चालों

नये | मर्यादेविण हालों नये | कांहीं येक ||४||

प्रीतीविण रुसों नये | चोरास वोळखी पुसों

नये | रात्री पंथ क्रमूं नये | येकायेकीं ||५||

जनीं आर्जव तोडूं नये | पापद्रव्य जोडूं नये |

पुण्यमार्ग सोडूं नये | कदाकाळीं ||६||

निंदा द्वेष करूं नये | असत्संग धरूं नये |

द्रव्यदारा हरूं नये | बळात्कारें ||७||

वक्तयास खोदूं नये | ऐक्यतेसी फोडूं नये |

विद्याअभ्यास सोडूं नये | कांहीं केल्या ||८||

तोंडाळासीं भांडों नये | वाचाळासीं तंडों

नये | संतसंग खंडूं नये | अंतर्यामीं ||९||

अति क्रोध करूं नये | जिवलगांस खेदूं नये |

मनीं वीट मानूं नये | सिकवणेचा ||१०||

क्षणाक्षणां रुसों नये | लटिका पुरुषार्थ बोलों नये |

केल्याविण सांगों नये | आपला पराक्रमु ||११||

बोलिला बोल विसरों नये | प्रसंगी सामर्थ्य चुकों नये |

केल्याविण निखंदूं नये | पुढिलांसि कदा ||१२||

आळसें सुख मानूं नये | चाहाडी मनास आणूं

नये | शोधिल्याविण करूं नये | कार्य कांहीं ||१३||

सुखा आंग देऊं नये | प्रेत्न पुरुषें सांडूं नये |

कष्ट करितां त्रासों नये | निरंतर ||१४||

सभेमध्यें लाजों नये | बाष्कळपणें बोलों नये |

पैज होड घालूं नये | काहीं केल्या ||१५||

बहुत चिंता करूं नये | निसुगपणें राहों नये |

परस्त्रीतें पाहों नये | पापबुद्धी ||१६||

कोणाचा उपकार घेऊं नये | घेतला तरी राखों

नये | परपीडा करूं नये | विस्वासघात ||१७||

शोच्येंविण असों नये | मळिण वस्त्र नेसों नये |

जाणारास पुसों नये | कोठें जातोस म्हणौनी ||१८||

व्यापकपण सांडूं नये | पराधेन होऊं नये |

आपलें वोझें घालूं नये | कोणीयेकासी ||१९||

पत्रेंविण पर्वत करूं नये | हीनाचें रुण घेऊं

नये | गोहीविण जाऊं नये | राजद्वारा ||२०||

लटिकी जाजू घेऊं नये | सभेस लटिकें करूं

नये | आदर नस्तां बोलों नये | स्वभाविक ||२१||

आदखणेपण करूं नये | अन्यायेंविण गांजूं

नये | अवनीतीनें वर्तों नये | आंगबळें ||२२||

बहुत अन्न खाऊं नये | बहुत निद्रा करूं नये |

बहुत दिवस राहों नये | पिसुणाचेथें ||२३||

आपल्याची गोही देऊं नये | आपली कीर्ती वर्णूं

नये | आपलें आपण हांसों नये | गोष्टी सांगोनी ||२४||

धूम्रपान घेऊं नये | उन्मत्त द्रव्य सेऊं नये |

बहुचकासीं करूं नये | मैत्री कदा ||२५||

कामेंविण राहों नये | नीच उत्तर साहों नये |

आसुदें अन्न सेऊं नये | वडिलांचेंहि ||२६||

तोंडीं सीवी असों नये | दुसऱ्यास देखोन हांसों

नये | उणें अंगीं संचारों नये | कुळवंताचे ||२७||

देखिली वस्तु चोरूं नये | बहूत कृपण होऊं

नये | जिवलगांसी करूं नये | कळह कदा ||२८||

येकाचा घात करूं नये | लटिकी गोही देऊं

नये | अप्रमाण वर्तों नये | कदाकाळीं ||२९||

चाहाडी चोरी धरूं नये | परद्वार करूं नये |

मागें उणें बोलों नये | कोणीयेकाचें ||३०||

समईं यावा चुकों नये | सत्वगुण सांडूं नये |

वैरियांस दंडूं नये | शरण आलियां ||३१||

अल्पधनें माजों नये | हरिभक्तीस लाजों नये |

मर्यादेविण चालों नये | पवित्र जनीं ||३२||

मूर्खासीं समंध पडों नये | अंधारीं हात घालूं नये |

दुश्चितपणें विसरों नये | वस्तु आपुली ||३३||

स्नानसंध्या सांडूं नये | कुळाचार खंडूं

नये | अनाचार मांडूं नये | चुकुरपणें ||३४||

हरिकथा सांडूं नये | निरूपण तोडूं नये |

परमार्थास मोडूं नये | प्रपंचबळें ||३५||

देवाचा नवस बुडऊं नये | आपला धर्म उडऊं

नये | भलते भरीं भरों नये | विचारेंविण ||३६||

निष्ठुरपण धरूं नये | जीवहत्या करूं नये |

पाऊस देखोन जाऊं नये | अथवा अवकाळीं ||३७||

सभा देखोन गळों नये | समईं उत्तर टळों नये |

धिःकारितां चळों नये | धारिष्ट आपुलें ||३८||

गुरुविरहित असों नये | नीच यातीचा गुरु करूं

नये | जिणें शाश्वत मानूं नये | वैभवेंसीं ||३९||

सत्यमार्ग सांडूं नये | असत्य पंथें जाऊं नये |

कदा अभिमान घेऊं नये | असत्याचा ||४०||

अपकीर्ति ते सांडावी | सत्कीर्ति वाढवावी |

विवेकें दृढ धरावी | वाट सत्याची ||४१||

न घेतां हे उत्तम गुण | तें मनुष्य अवलक्षण |

ऐक तयांचे लक्षण | पुढिले समासीं ||४२||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

उत्तमलक्षणनाम समास दुसरा || २.२ ||

दशक २ समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] विचारेविण २.४- विचार केल्याशिवाय, [२] विवंचनेविण २.४-सर्वंकश काळजी / विचारकेल्याशिवाय,[३] प्रीतीविण २.५-जिव्हाळया-शिवाय, [४] आर्जव २.६- सरळपणा, [५] हरुं नये २.७- लुटू नये, [६] बोलीला बोला २.१२- दिलेलं वचन, [७] प्रसंगी सामर्थ्य चुको नये २.१२- वेळप्रसंगी बळाचा उपयोग करण्यास कचरू नये, [८] निखंदू २.१२- निष्क्रियते बद्दल उपहास, [९] निसुगपणे २.१६– आळसात, [१०] शोच्येविण २.१८- स्वच्छतेशिवाय,[११] जाणारास पुसो नये २.१८- बाहेर जाणारास विचारु नये, [विचारशृंखला खंडित होऊन काम होत नाही असा समज] [१२] पत्रेविण पर्वत २.२०- दस्तावेज केल्याशिवाय देवघेव, [१३] गोहीविण २.२०- साक्षीपुराव्याशिवाय, [१४] लटिकी जाजू २.२१- खोटीहुज्जत, [१५] आदखणेपण २.२२- महत्वाच्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष, [१६] आंगबळे २.२२- स्वसामर्थ्याच्या जोरावर, [१७] पिसुणाचेथे २.२३-दुष्टांकडे, [१८] उन्मत्त द्रव्य २.२५- मादक पदार्थ, [१९] बहुचकासी २.२५- चोंबड्या माणसाशी, वाचाळ [२०] आसुदे अन्न सेऊं नये २.२६- आयते मिंधेपणाने अन्नसेवन करू नये, [२१] परद्वार २.३०-

परस्त्रीशी संबंध [२२] मागे उणे २.३०- एखाद्याचे माघारी त्याचे दोष दाखवणे, [२३] समईं यावा चुको नये २.३१- प्रसंग पडेल तेव्हा मदत करण्यास चुकू नये. [२४] मर्यादेविण चालो नये २.३२- [सज्जनांच्या संगतीत] मर्यादा सोडून वागू नये,[२५] दुश्चितपणे विसरो नये २.३३- निष्काळजीपणे विसरू नये [२६] चुकुरपणे २.३४- चुकारपणाने, [२७] भलते भरी भरो नये २.३६- भलते काम करण्याच्या भरीस पडू नये, [२८] पाऊस देखोन जाऊ नये अथवा अवकाळी २.३७- फार पाऊस पडत असता किंवा अवेळी प्रवासास जाऊ नये, [२९] जिणे शाश्वत मानो नये वैभवेसी २.३९- ऐश्वर्ययुक्त जीवनाचा भरोसा धरु नये. [३०] विवेके दृढ धरावी २.४१- विवेकपूर्वक घट्ट पकडावी,

सुवर्ण कण :- प्रपंच आणि संसार यात श्रीसमर्थांनी पुष्कळवेळा भेद मानला आहे. हा भेद विचारांत न घेता, श्रीसमर्थरामदासानी प्रपंचाची जी तरफदारी केली आहे तिचा उपयोग संसारी लोक स्वतःच्या वर्तनाचे समर्थन करण्यासाठी करत असतात. संसारी लोकांनी हा भेद समजून घ्यावा, आणि प्रपंच नेटका करावा. जीवनाचे सार्थक करावे- इति स. भ. शंकर श्रीकृष्ण देव.॥ श्रीराम ॥

समास तिसरा : कुविद्यालक्षण || २.३ ||

॥श्रीराम॥

ऐका कुविद्येचीं लक्षणें | अति हीनें कु-

लक्षणें | त्यागार्थ बोलिलीं ते श्रवणें | त्याग घडे ||१||

ऐका कुविद्येचा प्राणी | जन्मां येऊन केली

हानी | सांगिजेल येहीं लक्षणीं | वोळखावा ||२||

कुविद्येचा प्राणी असे | तो कठिण निरूपणें

त्रासे | अवगुणांची समृद्धि असे | म्हणौनियां ||३||

२] दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेवच |

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् || भ.गी१६.४

काम क्रोध मद मत्सर | लोभ दंभ तिरस्कार |

गर्व ताठा अहंकार | द्वेष विषाद विकल्पी ||४||

आशा ममता तृष्णा कल्पना | चिंता अहंता कामना भावना |

असूया अविद्या ईषणा वासना | अतृप्ती लोलंगता ||५||

इच्छा वांच्छा चिकित्सा निंदा | आनीत्य ग्रामणीमस्ती सदा |

जाणीव अवज्ञा विपत्ती आपदा | दुर्वृत्ती दुर्वासना ||६||

स्पर्धा खटपट आणि चटचट | तऱ्हे झटपट आणी वटवट |

सदा खटपट आणी लटपट | परम वेथा कुविद्या ||७||

कुरूप आणी कुलक्षण | अशक्त आणी दुर्जन |

दरिद्री आणी कृपण | आतिशयेसीं ||८||

आळसी आणी खादाड | दुर्बळ आणी लाताड |

तुटक आणी लाबाड | आतिशयेसीं ||९||

मूर्ख आणी तपीळ | वेडे आणी वाचाळ |

लटिके आणी तोंडाळ | आतिशयेसीं ||१०||

नेणे आणी नायके | न ये आणी न सीके |

न करी आणी न देखे | अभ्यासदृष्टीं ||११||

अज्ञान आणी अविस्वासी | छळवादी आणी दोषी |

अभक्त आणी भक्तांसी | देखों सकेना ||१२||

पापी आणी निंदक | कष्टी आणी घातक |

दुःखी आणी हिंसक | आतिशयेसीं ||१३||

हीन आणी कृत्रिमी | रोगी आणी कुकर्मी |

आचंगुल आणी अधर्मी | वासना रमे ||१४||

हीन देह आणी ताठा | अप्रमाण आणी फांटा |

बाष्कळ आणी करंटा | विवेक सांगे ||१५||

लंडी आणी उन्मत्त | निकामी आणी डुल्लत |

भ्याड आणी बोलत | पराक्रमु ||१६||

कनिष्ठ आणी गर्विष्ठ | नुपरतें आणी नष्ट |

द्वेषी आणी भ्रष्ट | आतिशयेसीं ||१७||

अभिमानी आणी निसंगळ | वोडगस्त आणी खळ |

दंभिक आणी अनर्गळ | आतिशयेसीं ||१८||

वोखटे आणी विकारी | खोटे आणी अनोपकारी |

अवलक्षण आणी धिःकारी | प्राणिमात्रांसी ||१९||

अल्पमती आणी वादक | दीनरूप आणी भेदक |

सूक्ष्म आणी त्रासक | कुशब्देंकरूनि ||२०||

कठिणवचनी कर्कशवचनी | कापट्यवचनी संदेहवचनी |

दुःखवचनी तीव्रवचनी | क्रूर निष्ठुर दुरात्मा ||२१||

न्यूनवचनी पैशून्यवचनी | अशुभवचनी अनित्यवचनी |

द्वेषवचनी अनृत्यवचनी | बाष्कळवचनी धिःकारु ||२२||

कपटी कुटीळ गाठ्याळ | कुर्टें कुचर नट्याळ |

कोपी कुधन टवाळ | आतिशयेसीं ||२३||

तपीळ तामस अविचार | पापी अनर्थी अपस्मार |

भूत समंधी संचार | आंगीं वसे ||२४||

आत्महत्यारा स्त्रीहत्यारा | गोहत्यारा ब्रह्महत्यारा |

मातृहत्यारा पितृहत्यारा | माहापापी पतित ||२५||

उणें कुपात्र कुतर्की | मित्रद्रोही विस्वासघातकी |

कृतघ्न तल्पकी नारकी | आतित्याई जल्पक ||२६||

किंत भांडण झगडा कळहो | अधर्म अनराहाटी

शोकसंग्रहो | चाहाड वेसनी विग्रहो | निग्रहकर्ता ||२७||

द्वाड आपेसी वोंगळ | चाळक चुंबक लच्याळ |

स्वार्थी अभिळासी वोढाळ | आद्त्त झोड आदखणा ||२८||

शठ शुंभ कातरु | लंड तर्मुंड सिंतरु |

बंड पाषांड तश्करु | अपहारकर्ता ||२९||

धीट सैराट मोकाट | चाट चावट वाजट |

थोट उद्धट लंपट | बटवाल कुबुद्धी ||३०||

मारेकरी वरपेकरी | दरवडेकरी खाणोरी |

मैंद भोंदु परद्वारी | भुररेकरी चेटकी ||३१||

निशंक निलाजिरा कळभंट | टोणपा लौंद धट उद्धट |

ठस ठोंबस खट नट | जगभांड विकारी ||३२||

अधीर आळिका अनाचारी | अंध पंगु खोकलेंकरी |

थोंटा बधिर दमेकरी | तऱ्ही ताठा न संडी ||३३||

विद्याहीन वैभवहीन | कुळहीन लक्ष्मीहीन |

शक्तिहीन सामर्थ्यहीन | अदृष्टहीन भिकारी ||३४||

बळहीन कळाहीन | मुद्राहीन दीक्षाहीन |

लक्षणहीन लावण्यहीन | आंगहीन विपारा ||३५||

युक्तिहीन बुद्धिहीन | आचारहीन विचारहीन |

क्रियाहीन सत्वहीन | विवेकहीन संशई ||३६||

भक्तिहीन भावहीन | ज्ञानहीन वैराग्यहीन |

शांतिहीन क्ष्माहीन | सर्वहीन क्षुल्लकु ||३७||

समयो नेणे प्रसंग नेणे | प्रेत्न नेणे अभ्यास नेणे |

आर्जव नेणे मैत्री नेणे | कांहींच नेणे अभागी ||३८||

असो ऐसे नाना विकार | कुलक्षणाचें कोठार |

ऐसा कुविद्येचा नर | श्रोतीं वोळखावा ||३९||

ऐसीं कुविद्येचीं लक्षणें | ऐकोनि त्यागचि करणें |

अभिमाने तऱ्हें भरणें | हें विहित नव्हें ||४०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

कुविद्यालक्षणनाम समास तिसरा || २.३ ||

दशक २ समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] असूया अविज्ञा ईषणा ३.५- मत्सर, अज्ञान, इच्छा [२] लोलंगता ३.५- आसक्ति [३] आनित्य ग्रामणी मस्ती सदा ३.६- अनीति, गुंडगिरी, सदा मस्ती, [४] लाताड ३.९- वसवस करणारा [५] आचंगूळ ३.१४- कंजुष,कृपण [६] ताठा ३.१५ - गर्विष्ठ,[७] अप्रमाण ३.१५- वाह्यात, [८] फांटा ३.१५-फाटे फोडणारा,[९] लंडी ३.१६ -भित्रा, [१०] निकामी ३.१६-बेकार, [११] डुल्लत ३.१६- डौल मिरवणारा, [१२] नुपरते आणि नष्ट ३.१७- विषयासक्त व

व्यसनी, [१३] निसंगळ ३.१८- बंधनहीन, मोकाट, निर्लज्ज [१४] खळ ३.१८- दुष्ट, [१५] वोखटे ३.१९- वाईट, [१६] धिःकारी ३.१९- तिरस्कार/धिःकार करणारा, [१७] वादक ३.२०- वाद घालणारा, [१८] भेदक ३.२०- कपटी, [१९] त्रासक ३.२०- त्रासदायक, [२०] दीनरुप ३.२०- भिकारी,[२१] न्यूनवचनी ३.२२- व्यंगावर बोलणारा, [२२] पैशुन्यवचनी ३.२२- घातकी बोलणारा, [२३] आनित्यवचनी ३.२२- क्षणोक्षणी बोलणं बदलणारा, [२४] अनृत्यवचनी ३.२२- खोटारडा, [२५] कुटिळ ३.२३- कुटील [२६] गाठ्याळ,नट्याळ ३.२३- आतल्या गाठीचा, द्वाड [२७] कुर्टे ३.२३- क्षुद्र वृत्तीचा, [२८] कुचर ३.२३- अंगचोर,कठोर,[२९] नट्याळ ३.२३- खोडसाळ, [३०] कुधन ३.२३- वाममार्गी मिळकत, [३१] आत्महत्यारा ३.२५- आत्मघातकी,[३२] स्त्रीहत्यारा ३.२५- स्त्रीघातकी, [३३] गोहत्यारा ३.२५- कसाई,गायघातकी,[३४] ब्रह्महत्यारा ३.२५- ब्रह्मघातकी, [३५] माहापापी३.२५- महापातकी [३६] पतित ३.२५- भ्रष्ट [३७] कुपात्र ३.२५- अयोग्य [३८] कुतर्की ३.२६- वाईटतर्क करणारा [३९] तल्पकी ३.२६- परस्त्रीरत, [४०] नारकी ३.२६- नरकात जाण्यायोग्य, [४१] अतित्याइ ३.२६- आततायी, [४२] जल्पक ३.२६- निंदक,बडबड्या, [४३] किंत ३.२७- संशयी,[४४] कळहो ३.२७- कलहप्रिय,[४५] अनरहाटी ३.२७- जनरीत

मोडणारा,[४६] शोकसंग्रहो ३.२७- शोकग्रस्त, शोकाकूल, [४७] विग्रहो ३.२७- भेद निर्माता,[४८] निग्रह कर्ता ३.२७- हट्टी.[४९] आपेसी ३.२८- अपयशी,[५०] लच्याळ३.२८– लोचट ,[५१] आद्दत्त ३.२८- घट्ट मुठीचा,कृपण,[५२] झोड ३.२८- शिरजोर,कोडगा [५३] आदखणा ३.२८- परहित न आवडणारा, [५४] शठ ३.२९- लबाड,[५५] शुंभ कातरु ३.२९- मठ्ठ व भित्रा, [५६] लंड, तर्मुंड, सिंतरु ३.२९- बेपर्वा, लुडबुड्या, लफंगा, [५७] बंड, पाषांड ३.२९-उन्मत्त ,पाखंडी,[५८] सैराट ३.३०- स्वैर, [५९] थोट,बटवाल ३.३०- कुभांडी व बाटगा, [६०] वरपेकरी३.३१- लुटारु, [६१] खाणॊरी ३.३१- घरात खणून धन शोधणारा, [६२] मैंद ३.३१- घातकी, [६३] भुररेकरी ३.३१-भुरळपाडून लबाडी करणारा, [६४] कळभंट ३.३२-

कळलाव्या,[६५]टोणपा/धट ३.३२- धटिंगण,[६६] लौंद,ठस, ठोंबस ३.३२-

पुष्ठ,चिवट,अशिक्षित[६७]खट,जगभांड,विकारी ३.३२- खट्याळ, भांडकुदळ, विकारवश, [६८] आळिका ३.३३- आळघेणारा, हावरा, [६९] बधीर ३.३३- बहिरा, [७०] अदृष्टहीन ३.३४-भाग्यहीन, [७१] विपारा ३.३५- विद्रुप

समास चवथा : भक्तिनिरूपण || २.४ ||

॥श्रीराम॥

नाना सुकृताचें फळ | तो हा नरदेह केवळ |

त्याहीमधें भाग्य सफळ | तरीच सन्मार्ग लागे ||१||

नरदेहीं विशेष ब्राह्मण | त्याहीवरी संध्यास्नान |

सद्वासना भगवद्भजन | घडे पूर्वपुण्यें ||२||

भगवद्भक्ति हे उत्तम | त्याहीवरी सत्समागम |

काळ सार्थक हाचि परम | लाभ जाणावा ||३||

प्रेमप्रीतीचा सद्भाव | आणी भक्तांचा समुदाव |

हरिकथा मोहोत्साव | तेणें प्रेमा दुणावे ||४||

नरदेहीं आलियां येक | कांही करावें सार्थक |

जेणें पाविजे परलोक | परम दुल्लभ जो ||५||

विधियुक्त ब्रह्मकर्म | अथवा दया दान धर्म |

अथवा करणें सुगम | भजन भगवंताचें ||६||

अनुतापें करावा त्याग | अथवा करणें भक्ति-

योग | नाहीं तरी धरणें संग | साधुजनाचा ||७||

नाना शास्त्रें धांडोळावीं | अथवा तीर्थें तरी करावीं |

अथवा पुरश्चरणें बरवीं | पापक्षयाकारणें ||८||

अथवा कीजे परोपकार | अथवा ज्ञानाचा

विचार | निरूपणीं सारासार | विवेक करणें ||९||

पाळावी वेदांची आज्ञा | कर्मकांड उपासना |

जेणें होइजे ज्ञाना | आधिकारपात्र ||१०||

काया वाचा आणी मनें | पत्रें पुष्पें फळें जीवनें |

कांहीं तरी येका भजनें | सार्थक करावें ||११||

जन्मा आलियाचें फळ | कांहीं करावें सफळ |

ऐसें न करितां निर्फळ | भूमिभार होये ||१२||

नरदेहाचे उचित | कांहीं करावें आत्महित |

येथानुशक्त्या चित्तवित्त | सर्वोत्तमीं लावावें ||१३||

हें कांहींच न धरी जो मनीं | तो मृत्यप्राय वर्ते जनीं |

जन्मा येऊन तेणें जननी | वायांच कष्टविली ||१४||

नाहीं संध्या नाहीं स्नान | नाहीं भजन देवतार्चन |

नाहीं मंत्र जप ध्यान | मानसपूजा ||१५||

नाहीं भक्ति नाहीं प्रेम | नाहीं निष्ठा नाहीं नेम |

नाहीं देव नाहीं धर्म | अतीत अभ्यागत ||१६||

नाहीं सद्‌बुद्धि नाहीं गुण | नाहीं कथा नाहीं श्रवण |

नाहीं अध्यात्मनिरूपण | ऐकिलें कदा ||१७||

नाहीं भल्यांची संगती | नाहीं शुद्ध चित्तवृत्ती |

नाहीं कैवल्याची प्राप्ती | मिथ्यामदें ||१८||

नाहीं नीति नाहीं न्याये | नाहीं पुण्याचा उपाये |

नाहीं परत्रीची सोये | युक्तायुक्त क्रिया ||१९||

नाहीं विद्या नाहीं वैभव | नाहीं चातुर्याचा भाव |

नाहीं कळा नाहीं लाघव | रम्यसरस्वतीचें ||२०||

शांती नाहीं क्ष्मा नाहीं | दीक्षा नाहीं मीत्री नाहीं |

शुभाशुभ कांहींच नाहीं | साधनादिक ||२१||

सुचि नाहीं स्वधर्म नाहीं | आचार नाहीं विचार नाहीं |

आरत्र नाहीं परत्र नाहीं | मुक्त क्रिया मनाची ||२२||

कर्म नाहीं उपासना नाहीं | ज्ञान नाहीं वैराग्य नाहीं |

योग नाहीं धारिष्ट नाहीं | कांहीच नाहीं पाहातां ||२३||

उपरती नाहीं त्याग नाहीं | समता नाहीं लक्षण

नाहीं | आदर नाहीं प्रीति नाहीं | परमेश्वराची ||२४||

परगुणाचा संतोष नाहीं | परोपकारें सुख

नाहीं | हरिभक्तीचा लेश नाहीं | अंतर्यामीं ||२५||

ऐसे प्रकारीचे पाहातां जन | ते जीतचि प्रेतासमान |

त्यांसीं न करावें भाषण | पवित्र जनीं ||२६||

पुण्यसामग्री पुरती | तयासीच घडें भगवद्भक्ती |

जें जें जैसें करिती | ते पावती तैसेंचि ||२७||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

भक्तिनिरूपणनाम समास चवथा || २.४ ||

दशक २ समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] अनुतापे ४.७- पश्चातापाने, [२] निर्फळ ४.१२- व्यर्थ, [३] कैवल्य ४.१८- मोक्ष, [४] मिथ्यामदे ४.१८- खोट्या अहंकारामुळे, [५] परत्री ४.१८- परलोक, [६] सुचि ४.२२- पावित्र्य, [७] आरत्र ४.२२- इहलोक, [८] परगुण ४. २५- इतरांचे गुण

सुवर्ण कण :-प्रपंच – मग तो व्यक्तिप्रपंच असो किंवा राष्ट्रप्रपंच असो- प्रपंच म्हणजे चरितार्थाचा व्यवसाय, जीवनाचे साधन. हा प्रपंच सोडून कोणाहि व्यक्तीचे किंवा राष्ट्राचे चालावयाचे नाही. । प्रपंच सांडून परमार्थ कराल । तेणें तुम्ही कष्टी व्हाल ॥ असं श्रीसमर्थांचे निक्षून सांगणे आहे. परंतु संसारची गोष्ट तशी नाही. संसार म्हणजे बायकापोरांचा संसार. संसार म्हणजे आपलं घर, आपली शेतीवाडी, आपला पैसा, आपली जिवलग माणसं. हा संसार करा वा न करा, पण प्रपंच मात्र अवश्य कराच ! प्रपंचाला विकल्प नाही.हा फरक आपण समजून घ्यावा.-स.भ.शंकर श्रीकृष्ण देव.

समास पाचवा : रजोगुणलक्षण || २.५ ||

॥श्रीराम॥

मुळीं देह त्रिगुणाचा | सत्वरज

तमाचा | त्यामध्यें सत्वाचा | उत्तम गुण ||१||

सत्वगुणें भगवद्भक्ती | रजोगुणें पुनरावृत्ती |

तमोगुणें अधोगती | पावति प्राणी ||२||

३] ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्यें तिष्ठन्ति राजसाः |

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छन्ति तामसाः || भ.गी१४.१८ ||

त्यांतहि शुद्ध आणी सबळ | तेहि बोलिजेति सकळ |

शुद्ध तेंचि जें निर्मळ | सबळ बाधक जाणावें ||३||

शुद्धसबळाचें लक्षण | सावध परिसा विचक्षण |

शुद्ध तो परमार्थी जाण | सबळ तो संसारिक ||४||

तया संसारिकांची स्थिती | देहीं त्रिगुण वर्तती |

येक येतां दोनी जाती | निघोनियां ||५||

रज तम आणी सत्व | येणेंचि चाले जीवित्व |

रजोगुणाचें कर्तुत्व | दाखऊं आता ||६||

रजोगुण येतां शरीरीं | वर्तणुक कैसी करी |

सावध होउनी चतुरीं | परिसावें ||७||

माझें घर माझा संसार | देव कैंचा आणिला

थोर | ऐसा करी जो निर्धार | तो रजोगुण ||८||

माता पिता आणि कांता | पुत्र सुना आणी दुहिता |

इतुकियांची वाहे चिंता | तो रजोगुण ||९||

बरें खावें बरें जेवावें | बरें ल्यावें बरें नेसावें |

दुसऱ्याचें अभिळाषावें | तो रजोगुण ||१०||

कैचा धर्म कैचें दान | कैचा जप कैचें ध्यान |

विचारीना पापपुण्य | तो रजोगुण ||११||

नेणे तीर्थ नेणे व्रत | नेणे अतीत अभ्यागत |

अनाचारीं मनोगत | तो रजोगुण ||१२||

धनधान्यांचे संचित | मन होये द्रव्यासक्त |

अत्यंत कृपण जीवित्व | तो रजोगुण ||१३||

मी तरुण मी सुंदर | मी बलाढ्य मी चतुर |

मी सकळांमध्ये थोर | म्हणे तो रजोगुण ||१४||

माझा देश माझा गांव | माझा वाडा माझा ठाव |

ऐसी मनीं धरी हांव | तो रजोगुण ||१५||

दुसऱ्याचें सर्व जावें | माझेचि बरें असावें |

ऐसें आठवे स्वभावें | तो रजोगुण ||१६||

कपट आणी मत्सर | उठे देहीं तिरस्कार |

अथवा कामाचा विकार | तो रजोगुण ||१७||

बाळकावरी ममता | प्रीतीनें आवडे कांता |

लोभ वाटे समस्तां | तो रजोगुण ||१८||

जिवलगांची खंती | जेणें काळें वाटे चित्तीं |

तेणें काळें सीघ्रगती | रजोगुण आला ||१९||

संसाराचे बहुत कष्ट | कैसा होईल सेवट |

मनास आठवे संकट | तो रजोगुण ||२०||

कां मागें जें जें भोगिलें | तें तें मनीं आठवलें |

दुःख अत्यंत वाटलें | तो रजोगुण ||२१||

वैभव देखोन दृष्टी | आवडी उपजली पोटीं |

आशागुणें हिंपुटी | करी तो रजोगुण ||२२||

जें जें दृष्टी पडिलें | तें तें मनें मागितलें |

लभ्य नस्तां दुःख जालें | तो रजोगुण ||२३||

विनोदार्थीं भरे मन | शृंघारिक करी गायेन |

राग रंग तान मान | तो रजोगुण ||२४||

टवाळी ढवाळी निंदा | सांगणें घडे वेवादा |

हास्य विनोद करी सर्वदा | तो रजोगुण ||२५||

आळस उठे प्रबळ | कर्मणुकेचा नाना खेळ |

कां उपभोगाचे गोंधळ | तो रजोगुण ||२६||

कळावंत बहुरूपी | नटावलोकी साक्षेपी |

नाना खेळीं दान अर्पी | तो रजोगुण ||२७||

उन्मत्त द्रव्यापरी अति प्रीती | ग्रामज्य आठवे

चित्तीं | आवडे नीचाची संगती | तो रजोगुण ||२८||

तश्करविद्या जीवीं उठे | परन्यून बोलावें वाटे |

नित्यनेमास मन विटे | तो रजोगुण ||२९||

देवकारणीं लाजाळु | उदरालागीं कष्टाळु |

प्रपंची जो स्नेहाळु | तो रजोगुण ||३०||

गोडग्रासीं आळकेपण | अत्यादरें पिंडपोषण |

रजोगुणें उपोषण | केलें नवचे ||३१||

शृंगारिक तें आवडे | भक्ती वैराग्य नावडे |

कळालाघवीं पवाडे | तो रजोगुण ||३२||

नेणोनियां परमात्मा | सकळ पदार्थी प्रेमा |

बळात्कारें घाली जन्मा | तो रजोगुण ||३३||

असो ऐसा रजोगुण | लोभें दावी जन्ममरण |

प्रपंची तो सबळ जाण | दारुण दुःख भोगवी ||३४||

आतां रजोगुण हा सुटेना | संसारिक हें तुटेना |

प्रपंचीं गुंतली वासना | यास उपाय कोण ||३५||

उपाये येक भगवद्भक्ती | जरी ठाकेना विरक्ती |

तरी येथानुशक्ती | भजन करावें ||३६||

काया वाचा आणि मनें | पत्रें पुष्पें फळें जीवनें |

ईश्वरीं अर्पूनियां मनें | सार्थक करावें ||३७||

येथानुशक्ती दानपुण्य | परी भगवंतीं अनन्य |

सुखदुःखें परी चिंतन | देवाचेंचि करावें ||३८||

आदिअंती येक देव | मध्येंचि लाविली माव |

म्हणौनियां पूर्ण भाव | भगवंतीं असावा ||३९||

ऐसा सबळ रजोगुण | संक्षेपें केलें कथन |

आतां शुद्ध तो तूं जाण | परमार्थिक ||४०||

त्याचे वोळखीचें चिन्ह | सत्वगुणीं असे जाण |

तो रजोगुण परिपूर्ण | भजनमूळ ||४१||

ऐसा रजोगुण बोलिला | श्रोतीं मनें अनुमानिला |

आतां पुढें परिसिला | पाहिजे तमोगुण ||४२||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

रजोगुणलक्षणनाम समास पांचवा || २.५ ||

दशक २ समास ५ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] सबळ ५.३-शबल,बाधक,संमिश्र,मायिक [२] दुहिता ५.९-कन्या, [३] बरे खावें बरे जेवावे ५.१०- खायलाप्यायला उत्तम मिळावे अशी इच्छा हा रजोगुण.[४] मी तरुण मी सुंदर ५.१४-'मी तरूणा' असा पाठ छापील प्रतीत आहे.पण 'तरूण' असा पाठ योग्य वाटतो, [५] हिंपुटी५.२२- दुःख, [६] ढवाळी ५.२५-थट्टा [७] वेवादा ५.२५-वाद, [८] नटावलोकी ५.२७-नाटक शौकीन, [९] ग्रामज्य ५.२८- मैथुन,गाव भानगडी,[१०] तश्करविद्या ५.२९-चोरीची विद्या, [११] आळकेपण ५.३१- आवड, [१२] गोडग्रासी ५.३१-गोडघासी, [१३] उपोषण केले नवचे ५.३१- उपवास सहन होत नाही,नवचे हा शब्द श्रीसमर्थांनी अनेक अर्थांनी वापरला आहे. [१४] कळा लाघवी पवाडे ५.३२- कला कौशल्यात मन रमते.[१५] तो सबळ जाण दारुण दुःख भोगवी ५.३४- प्रपंचात (तो) हा शबल रजोगुण कसे दुःख देतो ते जाणून घ्यावे [१६] माव ५.३९- माया.[१७]रजोगुण परिपूर्ण भजनमूळ ५.४१-“प्रवृत्ती निर्मिती” हे रजोगुणाचे कार्य असते. सत्वगुणा मागे हा रजोगुण उभा राहिला तर तो रजोगुण अशा सज्जनास ईश्वर भजनाकडे वळवतो. [१८] परिसिला ५.४२- सांगितला आहे.

समास सहावा : तमोगुणलक्षण* || २.६ ||

॥श्रीराम॥

मागां बोलिला रजोगुण | क्रियेसहित

लक्षण | आतां ऐका तमोगुण | तोहि सांगिजेल ||१||

संसारीं दुःखसंमंध | प्राप्त होतां उठे खेद |

कां अद्‍भुत आला क्रोध | तो तमोगुण ||२||

शरीरीं क्रोध भरतां | नोळखे माता पिता |

बंधु बहिण कांता | ताडी तो तमोगुण ||३||

दुसऱ्याचा प्राण घ्यावा | आपला आपण स्वयें

द्यावा | विसरवी जीवभावा | तो तमोगुण ||४||

भरलें क्रोधाचें काविरें | पिश्याच्यापरी वावरे |

नाना उपायें नावरे | तो तमोगुण ||५||

आपला आपण शस्त्रपात | पराचा करी घात |

ऐसा समय वर्तत | तो तमोगुण ||६||

डोळां युध्यचि पाहावें | रण पडिलें तेथें

जावें | ऐसें घेतलें जीवें | तो तमोगुण ||७||

अखंड भ्रांती पडे | केला निश्चय विघडे |

अत्यंत निद्रा आवडे | तो तमोगुण ||८||

क्षुधा जयाची वाड | नेणे कडु अथवा गोड |

अत्यंत जो कां मूढ | तो तमोगुण ||९||

प्रीतिपात्र गेलें मरणें | तयालागीं जीव देणें |

स्वयें आत्महत्या करणें | तो तमोगुण ||१०||

किडा मुंगी आणी स्वापद | यांचा करूं आवडे

वध | अत्यंत जो कृपामंद | तो तमोगुण ||११||

स्त्रीहत्या बाळहत्या | द्रव्यालागीं ब्रह्महत्या |

करूं आवडे गोहत्या | तो तमोगुण ||१२||

विसाळाचेनि नेटें | वीष घ्यावेंसें वाटे |

परवध मनीं उठे | तो तमोगुण ||१३||

अंतरीं धरूनि कपट | पराचें करी तळपट |

सदा मस्त सदा उद्धट | तो तमोगुण ||१४||

कळह व्हावा ऐसें वाटे | झोंबी घ्यावी ऐसें

उठे | अन्तरी द्वेष प्रगटे | तो तमोगुण ||१५||

युध्य देखावें ऐकावें | स्वयें युध्यचि करावें |

मारावें कीं मरावें | तो तमोगुण ||१६||

मत्सरें भक्ति मोडावी | देवाळयें विघडावीं |

फळतीं झाडें तोडावीं | तो तमोगुण ||१७||

सत्कर्मे ते नावडती | नाना दोष ते आवडती |

पापभय नाहीं चित्ती | तो तमोगुण ||१८||

ब्रह्मवृत्तीचा उछेद | जीवमात्रास देणें खेद |

करूं आवडे अप्रमाद | तो तमोगुण ||१९||

आग्नप्रळये शस्त्रप्रळये | भूतप्रळये वीषप्रळये |

मत्सरें करीं जीवक्षये | तो तमोगुण ||२०||

परपीडेचा संतोष | निष्ठुरपणाचा ह्व्यास |

संसाराचा नये त्रास | तो तमोगुण ||२१||

भांडण लाऊन द्यावें | स्वयें कौतुक पाहावें |

कुबुद्धि घेतली जीवें | तो तमोगुण ||२२||

प्राप्त जालियां संपत्ती | जीवांस करी यातायाती |

कळवळा नये चित्तीं | तो तमोगुण ||२३||

नावडे भक्ति नावडे भाव | नावडे तीर्थ नावडे देव |

वेदशास्त्र नलगे सर्व | तो तमोगुण ||२४||

स्नानसंध्या नेम नसे | स्वधर्मीं भ्रष्टला दिसे |

अकर्तव्य करीतसे | तो तमोगुण ||२५||

जेष्ठ बंधु बाप माये | त्यांचीं वचनें न साहे |

सीघ्रकोपी निघोन जाये | तो तमोगुण ||२६||

उगेंचि खावें उगेंचि असावें | स्तब्ध होऊन बैसावें |

कांहींच स्मरेना स्वभावें | तो तमोगुण ||२७||

चेटकविद्येचा अभ्यास | शस्त्रविद्येचा हव्यास |

मल्लविद्या व्हावी ज्यास | तो तमोगुण ||२८||

केले गळाचे नवस | राडिबेडीचे सायास |

काष्ठयंत्र छेदी जिव्हेस | तो तमोगुण ||२९||

मस्तकीं भदें जाळावें | पोतें आंग हुरपळावें |

स्वयें शस्त्र टोचून घ्यावें | तो तमोगुण ||३०||

देवास सिर वाहावें | कां तें आंग समर्पावें |

पडणीवरून घालून घ्यावे | तो तमोगुण ||३१||

निग्रह करून धरणें | कां तें टांगून घेणें |

देवद्वारीं जीव देणें | तो तमोगुण ||३२||

निराहार उपोषण | पंचाग्नी धूम्रपान |

आपणास घ्यावें पुरून | तो तमोगुण ||३३||

सकाम जें का अनुष्ठान | कां तें वायोनिरोधन |

अथवा राहावें पडोन | तो तमोगुण ||३४||

नखें केश वाढवावे | हस्तचि वर्ते करावे |

अथवा वाक्शून्य व्हावें | तो तमोगुण ||३५||

नाना निग्रहें पिडावें | देहदुःखें चर्फडावें |

क्रोधें देवास फोडावें | तो तमोगुण ||३६||

देवाची जो निंदा करी | तो आशाबद्धि अघोरी |

जो संतसंग न धरी | तो तमोगुण ||३७||

ऐसा हा तमोगुण | सांगतां तो असाधारण |

परी त्यागार्थ निरूपण | कांहीं येक ||३८||

ऐसें वर्ते तो तमोगुण | परी हा पतनास

कारण | मोक्षप्राप्तीचें लक्षण | नव्हे येणें ||३९||

केल्या कर्माचें फळ | प्राप्त होईल सकळ |

जन्म दुःखाचें मूळ | तुटेना कीं ||४०||

व्हावया जन्माचें खंडण | पाहिजे तो सत्वगुण |

तेंचि असे निरुपण | पुढिले समासीं ||४१||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*तमोगुणलक्षणनाम समास सहावा || २.६ ||

दशक २ समास ६ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]तमोगुणलक्षण २.६- छापील प्रतीत ’तमोगुण’असे आहे.

[१] काविरे ६.५-वारे, [२] अखंड भ्रांती पडे ६.८- सतत संभ्रमात असणे. पाच प्रकारचे भ्रम असतात.१) जगत्सत्यत्वभ्रांती- नामरुपानी भरलेले जग सत्य वाटून ब्रह्माचा विसर पडतो. जगच खरे आहे असा भ्रम होतो. २) कर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रांती- निष्क्रिय आत्म्याच्या सत्तेवर बुद्धीचे व्यवहार चालतात त्यामुळे तो आत्माच कर्ता आहे असा भ्रम होतो. जास्वंदी-स्फटिक दृष्टांत.३) भेदभ्रांती- आत्मबिंबाचे आभासरुप प्रतिबिंब स्वच्छ बुद्धीत पडल्याने आत्मा व जीव असा भेदभ्रम होतो. प्रतिबिंबवाद.४) संगभ्रांती-

घटाकाशाचा घटाशी कधीच संबंध होत नसतो. घट फुटला तरी आकाश जसेच्या तसे असते. तद्वत देह मरण पावला तरी आत्मा तसाच असतो पण अज्ञानामुळे आत्मा मेला असा भ्रम होतो. ५) विकारभ्रांती- देहाला सहा विकार असतात. अज,अमर आत्मा अविकारी असतो.देहाचे विकार आत्म्याचे आहेत असा भ्रम होतो. हा भ्रम मिटतो तेव्हा आत्मज्ञान होते. [३] विसाळाचेनि नेटें ६.१३– इर्षेपोटी, अहंकाराच्या दबावाखाली [४] पराचे ६.१४- दुसऱ्याचे [५] फळती झाडे तोडावी ६.१७- फळ धरलेली झाडे तोडण्याचे पाप/दुष्टकृत्य करावेसे वाटणे हा तमोगुण, [६] करु आवडे अप्रमाद ६.१९- मुद्दाम मोठ्या चुका कराव्याशा वाटणे, अप्रमाद=अतिप्रमाद असा याचा अर्थ. [७] राडिबेडीचे सायास ६.२९-आगीतून चालण्याचा प्रयास, [८] मस्तकी भदे जाळावे ६.३०- डोक्यावर खापर ठेवून निखारे जाळणे, भदे- खापराचा तुकडा [९] पोतें ६.३०- पेटता काकडा [१०] पडणीवरून घालून घ्यावे ६.३१- आपला आपण कडेलोट करणे, [११] पंचाग्नी धूम्रपान ६.३३- चारबाजूस चार पेटती कुंडं आणि वर तळपता सूर्य, [१२] वाक्शून्य ६.३५- अबोल [१३] आशाबद्धि ६.३७- वासनेत अडकलेला,[*] समासाच्या नावातील ’नाम’ शब्द ’नावाचा’याअर्थी असून तो वगळून “लक्षण” शब्द योग्य वाटतो आणि तोच सगळीकडे ठेवला आहे-इति स.भ.पु.ज्ञा.कुलकर्णी.

समास सातवा : सत्त्वगुणलक्षण* || २.७ ||

॥श्रीराम॥

मागां बोलिला तमोगुण | जो दुःखदायक दारुण |

आतां ऐका सत्वगुण | परम दुल्लभ ||१||

जो भजनाचा आधार | जो योगियांची थार |

जो निरसी संसार | दुःखमूळ जो ||२||

जेणें होये उत्तम गती | मार्ग फुटे भगवंतीं |

जेणें पाविजे मुक्ती | सायोज्यता ते ||३||

जो भक्तांचा कोंवसा | जो भवार्णवींचा भर्वसा |

मोक्षलक्ष्मीची दशा | तो सत्वगुण ||४||

जो परमार्थाचें मंडण | जो महंतांचें भूषण |

रजतमाचें निर्शन | जयाचेनि ||५||

जो परम सुखकारी | जो आनंदाची लहरी |

देऊनियां निवारी- | जन्ममृत्य ||६||

जो अज्ञानाचा सेवट | जो पुण्याचें मूळपीठ |

जयाचेनि सांपडे वाट | परलोकाची ||७||

ऐसा हा सत्वगुण | देहीं उमटतां आपण |

तये क्रियेचें लक्षण | ऐसें असे ||८||

ईश्वरीं प्रेमा अधिक | प्रपंच संपादणे लोकिक |

सदा सन्निध विवेक | तो सत्वगुण ||९||

संसारदुःख विसरवी | भक्तिमार्ग विमळ दावी |

भजनक्रिया उपजवी | तो सत्वगुण ||१०||

परमार्थाची आवडी | उठे भावार्थाची गोडी |

परोपकारीं तांतडी | तो सत्वगुण ||११||

स्नानसंध्या पुण्यसीळ | अभ्यांतरींचा निर्मळ |

शरीर वस्त्रें सोज्वळ | तो सत्वगुण ||१२||

येजन आणी याजन | आधेन आणी अध्यापन |

स्वयें करी दानपुण्य | तो सत्वगुण ||१३||

निरूपणाची आवडी | जया हरिकथेची गोडी |

क्रिया पालटे रोकडी | तो सत्वगुण ||१४||

अश्वदानें गजदानें | गोदानें भूमिदानें |

नाना रत्नांचीं दानें | करी तो सत्वगुण ||१५||

धनदान वस्त्रदान | अन्नदान उदकदान |

करी ब्राह्मणसंतर्पण | तो सत्वगुण ||१६||

कार्तिकस्नानें माघस्नानें | व्रतें उद्यापनें दानें |

निःकाम तीर्थें उपोषणे | तो सत्वगुण ||१७||

सहस्त्रभोजनें लक्षभोजनें | विविध प्रकारींचीं दानें |

निष्काम करी सत्वगुण | कामना रजोगुण ||१८||

तीर्थी अर्पी जो अग्रारें | बांधे वापी सरोवरें |

बांधे देवाळयें सिखरें | तो सत्वगुण ||१९||

देवद्वारीं पडशाळा | पाईरीया दीपमाळा |

वृंदावनें पार पिंपळा | बांधे तो सत्वगुण ||२०||

लावीं वनें उपवनें | पुष्प वाटिका जीवनें |

निववी तापस्यांचीं मनें | तो सत्वगुण ||२१||

संध्यामठ आणी भूयेरीं | पाईरीया नदीतीरीं |

भांडारगृहें देवद्वारीं | बांधें, तो सत्वगुण ||२२||

नाना देवांचीं जे स्थानें | तेथें नंदादीप घालणें |

वाहे आळंकार भूषणें | तो सत्वगुण ||२३||

जेंगट मृदांग टाळ | दमामे नगारे काहळ |

नाना वाद्यांचे कल्लोळ | सुस्वरादिक ||२४||

नाना सामग्री सुंदर | देवाळईं घाली नर |

हरिभजनीं जो तत्पर | तो सत्वगुण ||२५||

छेत्रें आणी सुखासनें | दिंड्या पताका निशाणें |

वाहे चामरें सूर्यापानें | तो सत्वगुण ||२६||

वृंदावनें तुळसीवने | रंगमाळा समार्जनें |

ऐसी प्रीति घेतली मनें | तो सत्वगुण ||२७||

सुंदरें नाना उपकर्णें | मंडप चांदवे आसनें |

देवाळईं समर्पणें | तो सत्वगुण ||२८||

देवाकारणें खाद्य | नाना प्रकारीं नैवेद्य |

अपूर्व फळें अर्पी सद्य | तो सत्वगुण ||२९||

ऐसी भक्तीची आवडी | नीच दास्यत्वाची गोडी |

स्वयें देवद्वार झाडी | तो सत्वगुण ||३०||

तिथी पर्व मोहोत्साव | तेथें ज्याचा अंतर्भाव |

कायावाचामनें सर्व | अर्पी, तो सत्वगुण ||३१||

हरिकथेसी तत्पर | गंधें माळा आणी धुशर |

घेऊन उभीं निरंतर | तो सत्वगुण ||३२||

नर अथवा नारी | येथानुशक्ति सामग्री |

घेऊन उभीं देवद्वारीं | तो सत्वगुण ||३३||

महत्कृत्य सांडून मागें | देवास ये लागवेगें |

भक्ति निकट अंतरंगें | तो सत्वगुण ||३४||

थोरपण सांडून दुरी | नीच कृत्य आंगीकारी |

तिष्ठत उभी देवद्वारीं | तो सत्वगुण ||३५||

देवालागीं उपोषण | वर्जी तांबोल भोजन |

नित्य नेम जप ध्यान | करी, तो सत्वगुण ||३६||

शब्द कठीण न बोले | अतिनेमेंसी चाले |

योगी जेणें तोषविले | तो सत्वगुण ||३७||

सांडूनियां अभिमान | निष्काम करी कीर्तन |

श्वेद रोमांच स्फुरण | तो सत्वगुण ||३८||

अंतरीं देवाचें ध्यान | तेणें निडारले नयन |

पडे देहाचें विस्मरण | तो सत्वगुण ||३९||

हरिकथेची अति प्रीति | सर्वथा नये विकृती |

आदिक प्रेमा आदिअंतीं | तो सत्वगुण ||४०||

मुखीं नाम हातीं टाळी | नाचत बोले ब्रीदावळी |

घेऊन लावी पायधुळी | तो सत्वगुण ||४१||

देहाभिमान गळे | विषईं वैराग्य प्रबळे |

मिथ्या माया ऐसें कळे | तो सत्वगुण ||४२||

कांहीं करावा उपाये | संसारीं गुंतोन काये |

उकलवी ऐसें हृदये | तो सत्वगुण ||४३||

संसारासी त्रासे मन | कांहीं करावें भजन |

ऐसें मनीं उठे ज्ञान | तो सत्वगुण ||४४||

असतां आपुले आश्रमीं | अत्यादरें नित्यनेमी |

सदा प्रीती लागे रामीं | तो सत्वगुण ||४५||

सकळांचा आला वीट | परमार्थीं जो निकट |

आघातीं उपजे धारिष्ट | तो सत्वगुण ||४६||

सर्वकाळ उदासीन | नाना भोगीं विटे मन |

आठवे भगवद्भजन | तो सत्वगुण ||४७||

पदार्थीं न बैसे चित्त | मनीं आठवे भगवंत |

ऐसा दृढ भावार्थ | तो सत्वगुण ||४८||

लोक बोलती विकारी | तरी आदिक प्रेमा धरी |

निश्चय बाणे अंतरीं | तो सत्वगुण ||४९||

अंतरीं स्फूर्ती स्फुरे | सस्वरूपीं तर्क भरे |

नष्ट संदेह निवारे | तो सत्वगुण ||५०||

शरीर लावावें कारणीं | साक्षेप उठे अंतःकर्णी |

सत्वगुणाची करणी | ऐसी असे ||५१||

शांति क्ष्मा आणि दया | निश्चय उपजे जया |

सत्वगुण जाणावा तया | अंतरीं आला ||५२||

आले आतीत अभ्यागत | जाऊं नेदी जो भुकिस्त |

येथानशक्ती दान देत | तो सत्वगुण ||५३||

तडितापडी दैन्यवाणें | आलें आश्रमाचेनि गुणें |

तयालागीं स्थळ देणें | तो सत्वगुण ||५४||

आश्रमीं अन्नाची आपदा | परी विमुख नव्हे कदा |

शक्तिनुसार दे सर्वदा | तो सत्वगुण ||५५||

जेणें जिंकिली रसना | तृप्त जयाची वासना |

जयास नाहीं कामना | तो सत्वगुण ||५६||

होणार तैसें होत जात | प्रपंचीं जाला आघात |

डळमळिना ज्याचें चित्त | तो सत्वगुण ||५७||

येका भगवंताकारणें | सर्व सुख सोडिलें जेणें |

केलें देहाचें सांडणें | तो सत्वगुण ||५८||

विषईं धांवे वासना | परी तो कदा डळमळिना |

ज्याचें धारिष्ट चळेना | तो सत्वगुण ||५९||

देह आपदेनें पीडला | क्षुधे तृषेनें वोसावला |

तरी निश्चयो राहिला | तो सत्वगुण ||६०||

श्रवण आणी मनन | निजध्यासें समाधान |

शुद्ध जालें आत्मज्ञान | तो सत्वगुण ||६१||

जयास अहंकार नसे | नैराशता विलसे |

जयापासीं कृपा वसे | तो सत्वगुण ||६२||

सकळांसीं नम्र बोले | मर्यादा धरून चाले |

सर्व जन तोषविले | तो सत्वगुण ||६३||

सकळ जनासीं आर्जव | नाहीं विरोधास ठाव |

परोपकारीं वेची जीव | तो सत्वगुण ||६४||

आपकार्याहून जीवीं | परकार्यसिद्धी करावी |

मरोन कीर्ती उरवावी | तो सत्वगुण ||६५||

पराव्याचे दोषगुण | दृष्टीस देखे आपण |

समुद्रा ऐसी साठवण | तो सत्वगुण ||६६||

नीच उत्तर साहाणें | प्रत्योत्तर न देणें |

आला क्रोध सावरणें | तो सत्वगुण ||६७||

अन्यायेंवीण गांजिती | नानापरी पीडा करिती |

तितुकेंहि साठवी चित्तीं | तो सत्वगुण ||६८||

शरीरें घीस साहाणें | दुर्जनासीं मिळोन जाणें |

निंदकास उपकार करणें | हा सत्वगुण ||६९||

मन भलतीकडे धावें | तें विवेकें आवरावें |

इंद्रियें दमन करावें | तो सत्वगुण ||७०||

सत्क्रिया आचरावी | असत्क्रिया त्यागावी |

वाट भक्तीची धरावी | तो सत्वगुण ||७१||

जया आवडे प्रातःस्नान | आवडे पुराणश्रवण |

नाना मंत्रीं देवतार्चन | करी, तो सत्वगुण ||७२||

पर्वकाळीं अतिसादर | वसंतपूजेस तत्पर |

जयंत्याची प्रीती थोर | तो सत्वगुण ||७३||

विदेसिं मेलें मरणें | तयास संस्कार देणें |

अथवा सादर होणें | तो सत्वगुण ||७४||

कोणी येकास मारी | तयास जाऊन वारी |

जीव बंधनमुक्त करी | तो सत्वगुण ||७५||

लिंगें लाखोलीं अभिशेष | नामस्मरणीं विस्वास |

देवदर्शनीं अवकाश | तो सत्वगुण ||७६||

संत देखोनि धावें | परमसुखें हेलावे |

नमस्कारी सर्वभावें | तो सत्वगुण ||७७||

संतकृपा होय जयास | तेणें उद्धरिला वंश |

तो ईश्वराचा अंश | सत्वगुणें ||७८||

सन्मार्ग दाखवी जना | जो लावी हरिभजना |

ज्ञान सिकवी अज्ञाना | तो सत्वगुण ||७९||

आवडे पुण्य संस्कार | प्रदक्षणा नमस्कार |

जया राहे पाठांतर | तो सत्वगुण ||८०||

भक्तीचा हव्यास भारी | ग्रंथसामग्री जो करी |

धातुमूर्ति नानापरी | पूजी, तो सत्वगुण ||८१||

झळफळित उपकर्णें | माळा गवाळी आसनें |

पवित्रे सोज्वळें वसनें | तो सत्वगुण ||८२||

परपीडेचें वाहे दुःख | परसंतोषाचें सुख |

वैराग्य देखोन हरिख | मानी,तो सत्वगुण ||८३||

परभूषणें भूषण | परदूषणें दूषण |

परदुःखें सिणे जाण | तो सत्वगुण ||८४||

आतां असों हें बहुत | देवीं धर्मीं ज्यांचें चित्त |

भजे कामनारहित | तो सत्वगुण ||८५||

ऐसा हा सत्वगुण सात्विक | संसारसागरीं तारक |

येणें उपजे विवेक | ज्ञानमार्गाचा ||८६||

सत्वगुणें भगवद्भक्ती | सत्वगुणें ज्ञानप्राप्ती |

सत्वगुणें सायोज्यमुक्ती | पाविजेते ||८७||

ऐसी सत्वगुणाची स्थिती | स्वल्प बोलिलें येथामती |

सावध होऊन श्रोतीं | पुढें अवधान द्यावें ||८८||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*सत्वगुणलक्षणनाम समास सातवा || २.७ ||

दशक २ समास ७ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]सत्वगुणलक्षण २.७- छापील प्रतीत 'सत्वगुण'असे आहे.

[१] कोंवसा ७.४- आधार, [२] भवार्णव ७.४- भवसागर, [३] मंडण ७.५-सौंदर्य, [४] निर्शन ७.५- निरसन [५] येजन,याजन ७.१३- यज्ञ करणे, यज्ञ करवणे [६] आधेन ७.१३- अध्ययन [७] ब्राह्मणसंतर्पण ७.१६-संतसज्जनास दान, [८] अग्रारे ७.१९- अग्रहार [गरीबांना जमीनदान करणे] [९] पाईरीया ७.२०- पायऱ्या [१०] भुयेरी ७.२२ - भुयारे, [११] जेंगट ७.२४- झेंगट [वाद्य], [१२] दमामे- मोठे नगारे, [१३] काहळ- मोठे ढोल, [१४] छेत्रे ७.२६- छत्र,निवारा, [१५] चामरे ७.२६- चवऱ्या, [१६] सूर्यापाने ७.२६- अब्दागिऱ्या,[१७] माळा व धुशर ७.३२- माळा व बुक्का, [१८] तिष्ठत उभी ७.३५- वाट पहात उभी असतात. [१९] निडारले ७.३९- भरुन आले,पाणावले [२०] तडितापडी ७.५४- साधुसंत [२१] वोसावला ७.६०- व्याकुळ झाला, [२२] नैराश्यता विलसे ७.६२-निर्वासनता प्रगटपणे दिसते, [२३] समुद्रा ऐसी सांठवण ७.६६- (दुसऱ्याचे गुणदोष जाणून) पोटात घालणे हा सत्वगुण [२४]विदेसी ७.७४- परदेशी, [२५] झळफळीत ७.८२- चकचकीत,[२६] गवाळी ७.८२- गोमुख, [२७] हरिख ७.८३- आनंद.

समास आठवा : सद्विद्यानिरूपण || २.८ ||

॥श्रीराम॥

ऐका सद्विद्येचीं लक्षणें | परम शुद्ध सुलक्षणें |

विचार घेतां बळेंचि बाणे | सद्विद्या आंगीं ||१||

सद्विद्येचा जो पुरुष | तो उत्तमलक्षणीं विशेष |

त्याचे गुण ऐकतां संतोष | परम वाटे ||२||

भाविक सात्विक प्रेमळ | शांति क्ष्मा दयासीळ |

लीन तत्पर केवळ | अमृतवचनी ||३||

परम सुंदर आणी चतुर | परम सबळ आणी धीर |

परम संपन्न आणी उदार | आतिशयेसीं ||४||

परम ज्ञाता आणी भक्त | माहा पंडीत आणी विरक्त |

माहा तपस्वी आणी शांत | आतिशयेसीं ||५||

वक्ता आणी नैराशता | सर्वज्ञ आणी सादरता |

श्रेष्ठ आणी नम्रता | सर्वत्रांसी ||६||

राजा आणी धार्मिक | शूर आणी विवेक |

तारुण्य आणी नेमक | आतिशयेसीं ||७||

वृद्धाचारी कुळाचारी | युक्ताहारी निर्विकारी |

धन्वंतरी परोपकारी | पद्महस्ती ||८||

कार्यकर्ता निराभिमानी | गायक आणी वैष्णव

जनीं | वैभव आणी भगवद्भजनी | अत्यादरें ||९||

तत्वज्ञ आणी उदासीन | बहुश्रुत आणी सज्जन |

मंत्री आणी सगुण | नीतिवंत ||१०||

साधु पवित्र पुण्यसीळ | अंतरशुद्ध धर्मात्मा कृपाळ |

कर्मनिष्ठ स्वधर्मे निर्मळ | निर्लोभ अनुतापी ||११||

गोडी आवडी परमार्थप्रीती | सन्मार्ग सत्क्रिया धारणाधृती |

श्रुती स्मृती लीळा युक्ति | स्तुती मती परीक्षा ||१२||

दक्ष धूर्त योग्य तार्किक | सत्य साहित्य नेमक भेदक |

कुशळ चपळ चमत्कारिक | नाना प्रकारें ||१३||

आदर सन्मान तार्तम्य जाणे | प्रयोगसमयो प्रसंग जाणे |

कार्याकारण चिन्हें जाणे | विचक्षण बोलिका ||१४||

सावध साक्षेपी साधक | आगमनिगमशोधक |

ज्ञानविज्ञान बोधक | निश्चयात्मक ||१५||

पुरश्चरणी तीर्थवासी | दृढव्रती कायाक्लेसी |

उपासक निग्रहासी | करूं जाणे ||१६||

सत्यवचनी शुभवचनी | कोमळवचनी येकवचनी |

निश्चयवचनी सौख्यवचनी | सर्वकाळ ||१७||

वासनातृप्त सखोल योगी | भव्य सुप्रसन्न वीतरागी |

सौम्य सात्विक शुद्धमार्गी | निःकपट निर्वेसनी ||१८||

सुगड संगीत गुणग्राही | अनापेक्षी लोकसंग्रही |

आर्जव सख्य सर्वेहि | प्राणीमात्रांसी ||१९||

द्रव्यसुची दारासुची | न्यायसुची अंतरसुची |

प्रवृत्तिसुची निवृत्तिसुची | सर्वसुची निःसंगपणें ||२०||

मित्रपणें परहितकारी | वाग्माधुर्य परशोकहारी |

सामर्थ्यपणें वेत्रधारी | पुरूषार्थे जगमित्र ||२१||

संशयछेदक विशाळ वक्ता | सकळ क्लृप्त असोनी

श्रोता | कथानिरूपणीं शब्दार्था | जाऊंच नेदी ||२२||

वेवादरहित संवादी | संगरहित निरोपाधी |

दुराशारहित अक्रोधी | निर्दोष निर्मत्सरी ||२३||

विमळज्ञानी निश्चयात्मक | समाधानी आणि

भजक | सिद्ध असोनी साधक | साधन रक्षी ||२४||

सुखरूप संतोषरूप | आनंदरूप हास्यरूप |

ऐक्यरूप आत्मरूप | सर्वत्रांसी ||२५||

भाग्यवंत जयवंत | रूपवंत गुणवंत |

आचारवंत क्रियावंत | विचारवंत स्थिती ||२६||

येशवंत कीर्तिवंत | शक्तिवंत सामर्थ्यवंत |

वीर्यवंत वरदवंत | सत्यवंत सुकृती ||२७||

विद्यावंत कळावंत | लक्ष्मीवंत लक्षणवंत |

कुळवंत सुचिष्मंत | बळवंत दयाळु ||२८||

युक्तिवंत गुणवंत वरिष्ठ | बुद्धिवंत बहुधारिष्ट |

दीक्षावंत सदासंतुष्ट | निस्पृह वीतरागी ||२९||

असो ऐसे उत्तम गुण | हें सद्विद्यचें लक्षण |

अभ्यासाया निरूपण | अल्पमात्र बोलिलें ||३०||

रूपलावण्य अभ्यासितां न ये | सहजगुणास नचले

उपाये | कांहीं तरी धरावी सोये | अगांतुक गुणाची ||३१||

ऐसी सद्विद्या बरवी | सर्वत्रांपासी असावी |

परी विरक्तपुरुषें अभ्यासवी | अगत्यरूप ||३२||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

सद्विद्यानिरूपणनाम समास आठवा || २.८ ||

दशक २ समास ८ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] वक्ता आणि नैराशता८.६- वक्ता असून निर्लोभी/विरक्त

[२] युक्ताहारी ८.८- माफक भोजन घेणारा, [३] पद्महस्ती ८.८- हातावर कमलचिन्ह असलेला यशस्वी मनुष्य [असे चिन्ह यशदर्शक व शुभ समजतात], [४] तत्त्वज्ञ आणि उदासीन ८.१०– तत्त्वज्ञानी असून अनासक्त असलेला, [५] आगम निगम शोधक ८.१५- वेदवेदांताचा सूक्ष्म अभ्यासक, [६] ज्ञानविज्ञानबोधक ८.१५- वास्तव चैतन्य ब्रह्माविषयीचे ज्ञान [अविद्या] व आत्मस्वरुपाविषयीचे ज्ञान [विज्ञान] याची बोधानुभूती घेतलेला, [७] कायाक्लेसी ८.१६- व्रतवैकल्यासाठी कायाक्लेश घेणारा, [८] सुगड८.१९- चतुरपणाने केलेले काम, [९] द्रव्यसूची दारासूची ८.२०- पैसा व स्त्री याबाबत पवित्र वर्तन असणारा, [१०] न्यायसूची ८.२०- नीतिमान, [११] अंतरसूची ८.२०- निर्मळ मनाचा,[१२] सर्वसूची ८.२०- संपूर्ण जीवनच अंतर्बाह्य निर्मळ असलेला, [१३] वेत्रधारी ८.२१- संरक्षक, [१४] सकळ क्लृप्त ८.२२- सगळं काही जाणणारा,कुठल्याही शंकांचे समाधान करणारा [१५] शब्दार्था जाऊच नेदी ८.२२- शब्दार्थाकडे बारीक लक्ष ठेवून, [१६] लक्ष्णवंत ८.२८- ऐश्वर्यसंपन्न,[१७] परी ८.३२- परंतु

समास नववा : विरक्तलक्षण || २.९ ||

॥श्रीराम॥

ऐका विरक्तांची लक्षणें | विरक्तें असावें कोण्या

गुणें | जेणें आंगीं सामर्थ्य बाणें | योगियाचें ||१||

जेणें सत्कीर्ति वाढे | जेणें सार्थकता घडे |

जेणेंकरितां महिमा चढे | विरक्तांसी ||२||

जेणें परमार्थ फावे | जेणें आनंद हेलावे |

जेणें विरक्ती दुणावे | विवेकेंसहित ||३||

जेणें सुख उचंबळे | जेणें सद्विद्या वोळे |

जेणें भाग्यश्री प्रबळे | मोक्षेंसहित ||४||

मनोरथ पूर्ण होती | सकळ कामना पुरती |

मुखीं राहे सरस्वती | मधुर बोलावया ||५||

हे लक्षणें श्रवण कीजे | आणी सदृढ जीवीं धरिजे |

तरी मग विख्यात होईजे | भूमंडळीं ||६||

विरक्तें विवेकें असावें | विरक्तें अध्यात्म वाढवावें |

विरक्तें धारिष्ट धरावें | दमनविषईं ||७||

विरक्तें राखावें साधन | विरक्तें लावावें भजन |

विरक्तें विशेष ब्रह्मज्ञान | प्रगटवावें ||८||

विरक्तें भक्ती वाढवावी | विरक्ते शांती दाखवावी |

विरक्तें येत्नें करावी | विरक्ती आपुली ||९||

विरक्तें सत्क्रिया प्रतिष्ठावी | विरक्तें निवृत्ति विस्तारावी |

विरक्तें नैराशता धरावी | सदृढ जीवेंसीं ||१०||

विरक्तें धर्मस्थापना करावी | विरक्तें नीति आवलंबावी |

विरक्तें क्ष्मा सांभाळावी | अत्यादरेंसी ||११||

विरक्तें परमार्थ उजळावा | विरक्तें विचार शोधावा |

विरक्तें सन्निध ठेवावा | सन्मार्ग सत्वगुण ||१२||

विरक्तें भाविकें सांभाळावीं | विरक्तें प्रेमळें निववावीं |

विरक्तें साबडीं नुपेक्षावीं | शरणागतें ||१३||

विरक्तें असावें परम दक्ष | विरक्तें असावें अंतरसाक्ष |

विरक्तें वोढावा कैपक्ष | परमार्थाचा ||१४||

विरक्तें अभ्यास करावा | विरक्तें साक्षेप धरावा |

विरक्तें वक्तृत्वें उभारावा | मोडला परमार्थ ||१५||

विरक्तें विमळज्ञान बोलावें | विरक्तें वैराग्य स्तवीत

जावें | विरक्तें निश्चयाचें करावें | समाधान ||१६||

पर्वें करावीं अचाटें | चालवावी भक्तांची थाटे |

नाना वैभवें कचाटें | उपासनामार्ग ||१७||

हरिकीर्तनें करावीं | निरूपणें माजवावीं |

भक्तिमार्गे लाजवावीं | निंदक दुर्जनें ||१८||

बहुतांस करावे परोपकार | भलेपणाचा जीर्णोद्धार |

पुण्यमार्गाचा विस्तार | बळेंचि करावा ||१९||

स्नान संध्या जप ध्यान | तीर्थयात्रा भगवद्भजन |

नित्यनेम पवित्रपण | अंतरशुद्ध असावें ||२०||

दृढ निश्चयो धरावा | संसार सुखाचा करावा |

विश्वजन उद्धरावा | संसर्गमात्रें ||२१||

विरक्तें असावें धीर | विरक्तें असावें उदार |

विरक्तें असावें तत्पर | निरूपणविषईं ||२२||

विरक्तें सावध असावें | विरक्तें शुद्ध मार्गें जावें |

विरक्तें झिजोन उरवावें | सत्कीर्तीसी ||२३||

विरक्तें विरक्त धुंडावें | विरक्तें साधु वोळखावें |

विरक्तें मित्र करावें | संत योगी सज्जन ||२४||

विरक्तें करावीं पुरश्चरणें | विरक्तें फिरावीं तीर्थाटणें |

विरक्तें करावीं नानास्थानें | परम रमणीय ||२५||

विरक्तें उपाधी करावी | आणी उदासवृत्ति न संडावी |

दुराशा जडों नेदावी | कोणयेकविषईं ||२६||

विरक्तें असावें अंतरनिष्ठ | विरक्तें नसावें क्रियाभ्रष्ट |

विरक्तें न व्हावें कनिष्ठ | पराधेनपणें ||२७||

विरक्तें समय जाणावा | विरक्तें प्रसंग वोळखावा |

विरक्त चतुर असावा | सर्वप्रकारें ||२८||

विरक्तें येकदेसी नसावें | विरक्तें सर्व अभ्यासावें |

विरक्तें अवघें जाणावें | ज्याचें त्यापरी ||२९||

हरिकथा निरूपण | सगुणभजन ब्रह्मज्ञान |

पिंडज्ञान तत्वज्ञान | सर्व जाणावें ||३०||

कर्ममार्ग उपासनामार्ग | ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग |

प्रवृत्तिमार्ग निवृत्तिमार्ग | सकळ जाणावें ||३१||

प्रेमळ स्थिती उदास स्थिती | योगस्थिती ध्यानस्थिती |

विदेह स्थिती सहज स्थिती | सकळ जाणावें *||३२||

ध्वनी लक्ष मुद्रा आसनें | मंत्रयंत्र विधीविधानें |

नाना मतांचें देखणें | पाहोन सांडावें ||३३||

विरक्तें असावें जगमित्र | विरक्तें असावें स्वतंत्र |

विरक्तें असावें विचित्र | बहुगुणी ||३४||

विरक्तें असावें विरक्त | विरक्तें असावें हरिभक्त |

विरक्तें असावें नित्यमुक्त | अलिप्तपणें ||३५||

विरक्तें शास्त्रें धांडोळावीं | विरक्तें मतें विभांडावीं |

विरक्तें मुमुक्षें लावावीं | शुद्धमार्गें ||३६||

विरक्तें शुद्धमार्ग सांगावा | विरक्तें संशय छेदावा |

विरक्तें आपला म्हणावा | विश्वजन ||३७||

विरक्तें निंदक वंदावें | विरक्तें साधक बोधावे |

विरक्तें बद्ध चेववावे | मुमुक्षनिरूपणें ||३८||

विरक्तें उत्तम गुण घ्यावे | विरक्तें अवगुण त्यागावे |

नाना अपाय भंगावे | विवेकबळें ||३९||

ऐसीं हे उत्तम लक्षणें | ऐकावीं येकाग्र मनें |

याचा अव्हेर न करणें | विरक्त पुरुषें ||४०||

इतुकें बोलिलें स्वभावें | त्यांत मानेल तितुकें घ्यावें |

श्रोतीं उदास न करावें | बहु बोलिलें म्हणौनी ||४१||

परंतु लक्षणें ने घेतां | अवलक्षणें बाष्कळता |

तेणें त्यास पढतमूर्खता | येवों पाहे ||४२||

त्या पढतमूर्खाचें लक्षण | पुढिले समासीं निरूपण |

बोलिलें असे सावधान | होऊन ऐका ||४३||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

विरक्तलक्षणनाम समास नववा || २.९ ||

दशक २ समास ९ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] आनंद हेलावे ९.३- स्वानंद उचंबळे, [२] सविद्या वोळे ९.४- स्वस्वरुपानुभव येतो, [३] साबडी ९.१३- भोळीभाबडी, [४] योगस्थिती ध्यानस्थिती* ९.३२- अष्टांगयोग व ध्यानयोग.(येथे “अंतरस्थिती अलिप्तस्थिती” हा पाद होता तो गाळून हा पाद श्रीसमर्थांनी स्वतः घातला- इति स.भ.शंकर देव) [५] विभांडावी ९.३६ -[मते] खोडावीत, खंडन करावे [६] बद्ध चेववावे ९.३८- प्रापंचिकास जागे करावे,[७] अपाय भंगावे ९.३९- वाईट गोष्टीचा बिमोड करावा.[८] अवलक्षणे बाष्कळता ९.४२- अवलक्षणांचा निरर्थकपणे अवलंब केल्यास, बाष्कळतां = निरर्थकता, अर्थहीन.

श्रीराम जयराम जयजयराम ! श्रीराम जयराम जयजयराम !

समास दहावा : पढतमूर्खलक्षण || २.१० ||

||श्रीराम||

मागां सांगितलीं लक्षणें | मूर्खाआंगी चातुर्य बाणे |
आतां ऐका शाहाणे | असोनि, मूर्ख ||१||
तया नांव पढतमूर्ख | श्रोतीं न मनावें दुःख |
अवगुण त्यागितां, सुख | प्राप्त होये ||२||
बहुश्रुत आणी वित्पन्न | प्रांजळ बोले ब्रह्मज्ञान |
दुराशा आणी अभिमान | धरी, तो येक पढतमूर्ख ||३||
मुक्त क्रिया प्रतिपादी | सगुण भक्ति उछेदी |
स्वधर्म आणी साधन निंदी | तो येक पढतमूर्ख ||४||
आपलेन ज्ञातेपणें | सकळांस शब्द ठेवणें |
प्राणीमात्राचें पाहे उणें | तो येक पढतमूर्ख ||५||
शिष्यास अवज्ञा घडे | कां तो संकटीं पडे |
जयाचेनि शब्दें मन मोडे | तो येक पढतमूर्ख ||६||
रजोगुणी तमोगुणी | कपटी कुटिळ अंतःकर्णी |

वैभव देखोन वाखाणी | तो येक पढतमूर्ख ||७||

समूळ ग्रंथ पाहिल्याविण | उगाच ठेवी जो दूषण |
गुण सांगतां अवगुण | पाहे तो येक पढतमूर्ख ||८||

लक्षणें ऐकोन मानी वीट | मत्सरें करी खटपट |
नीतिन्याय उद्धट | तो येक पढतमूर्ख ||९||

जाणपणें भरीं भरे | आला क्रोध नावरे |
क्रिया शब्दास अंतरे | तो येक पढतमूर्ख ||१०||

वक्ता अधिकारेंवीण | वक्तृत्वाचा करी सीण |
वचन जयाचें कठीण | तो येक पढतमूर्ख ||११||

श्रोता बहुश्रुतपणें | वक्तयास आणी उणें |
वाचाळपणाचेनि गुणें | तो येक पढतमूर्ख ||१२||

दोष ठेवी पुढिलांसी | तेंचि स्वयें आपणापासीं |
ऐसें कळेना जयासी | तो येक पढतमूर्ख ||१३||

अभ्यासाचेनि गुणें | सकळ विद्या जाणे |
जनास निवऊं नेणें | तो येक पढतमूर्ख ||१४||

हस्त बांधीजे ऊर्णतंतें | लोभें मृत्य भ्रमरातें |

ऐसा जो प्रपंची गुंते । तो येक पढतमूर्ख ॥१५॥

स्त्रियांचा संग धरी । स्त्रियांसी निरूपण करी ।

निंद्य वस्तु आंगिकारी । तो येक पढतमूर्ख ॥१६॥

जेणें उणीव ये आंगासी । तेंचि दृढ धरी मानसीं ।

देहबुद्धि जयापासीं । तो येक पढतमूर्ख ॥१७॥

सांडूनियां श्रीपती । जो करी नरस्तुती । कां दृष्टी

पडिल्यांची कीर्ती । वर्णी,तो येक पढतमूर्ख ॥१८॥

वर्णी स्त्रियांचे आवेव । नाना नाटकें हावभाव ।

देवा विसरे जो मानव । तो येक पढतमूर्ख ॥१९॥

भरोन वैभवाचे भरीं । जीवमात्रांस तुछ्य करी ।

पाषांडमत थावरी । तो येक पढतमूर्ख ॥२०॥

वित्पन्न आणी वीतरागी । ब्रह्मज्ञानी माहायोगी ।

भविष्य सांगों लागे जगीं । तो येक पढतमूर्ख ॥२१॥

श्रवण होतां अभ्यांतरीं । गुणदोषाची चाळणा

करी । परभूषणें मत्सरी । तो येक पढतमूर्ख ॥२२॥

नाहीं भक्तीचें साधन । नाहीं वैराग्य ना भजन ।

क्रियेविण ब्रह्मज्ञान | बोले, तो येक पढतमूर्ख ||२३||

न मनी तीर्थ न मनी क्षेत्र | न मनी वेद न मनी शास्त्र |

पवित्रकुळीं जो अपवित्र | तो येक पढतमूर्ख ||२४||

आदर देखोनि मन धरी | कीर्तीविण स्तुती करी |

सवेंचि निंदी अनादरी | तो येक पढतमूर्ख ||२५||

मागें येक पुढें येक | ऐसा जयाचा दंडक |

बोले येक करी येक | तो येक पढतमूर्ख ||२६||

प्रपंचविशीं सादर | परमार्थी ज्याचा अनादर |

जाणपणें घे अंधार | तो येक पढतमूर्ख ||२७||

येथार्थ सांडून वचन | जो रक्षून बोले मन |

ज्याचें जिणें पराधेन | तो येक पढतमूर्ख ||२८||

सोंग संपाधी वरीवरी | करूं नये तेंचि करी |

मार्ग चुकोन भरे भरीं | तो येक पढतमूर्ख ||२९||

रात्रंदिवस करी श्रवण | न संडी आपले अवगुण |

स्वहित आपलें आपण | नेणे तो येक पढतमूर्ख ||३०||

निरूपणीं भले भले | श्रोते येऊन बैसले |

क्षुद्रें लक्षुनी बोले | तो येक पढतमूर्ख ||३१||

शिष्य जाला अनाधिकारी | आपली अवज्ञा करी |

पुन्हा त्याची आशा धरी | तो येक पढतमूर्ख ||३२||

होत असतां श्रवण | देहास आलें उणेपण |

क्रोधें करी चिणचिण | तो येक पढतमूर्ख ||३३||

भरोन वैभवाचे भरीं | सद्गुरूची उपेक्षा करी |

गुरुपरंपरा चोरी | तो येक पढतमूर्ख ||३४||

ज्ञान बोलोन करी स्वार्थ | कृपणा ऐसा सांची अर्थ |

अर्थासाठीं लावी परमार्थ | तो येक पढतमूर्ख ||३५||

वर्तल्यावीण सिकवी | ब्रह्मज्ञान लावणी लावी |

पराधेन गोसावी | तो येक पढतमूर्ख ||३६||

भक्तिमार्ग अवघा मोडे | आपणामध्यें उपंढर पडे |

ऐसियें कर्मीं पवाडे | तो येक पढतमूर्ख ||३७||

प्रपंच गेला हातीचा | लेश नाहीं परमार्थाचा |

द्वेषी देवां ब्राह्मणांचा | तो येक पढतमूर्ख ||३८||

त्यागावया अवगुण | बोलिलें पढतमूर्खाचें लक्षण |

विचक्षणें नीउन पूर्ण | क्ष्मा केलें पाहिजे ||३९||

परम मूर्खामाजी मूर्ख | जो संसारीं मानी सुख |

या संसारदुःखा ऐसें दुःख | आणीक नाहीं ||४०||

तेंचि पुढें निरूपण | जन्मदुःखाचें लक्षण |

गर्भवास हा दारुण | पुढें निरोपिला ||४१||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पढतमूर्खलक्षणनाम

समास दहावा || २.१० || दशक दुसरा समाप्त ||

दशक २ समास १० मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] वाखाणी १०.७- स्तुती,कौतुक, [२] जाणपणे भरी भरे १०.१०- ज्ञानी समजून घमेंडीने फुगणे, [३] निवऊं १०.१४- समाधान, शांत करणे, [४] नेणे १०.१४- जाणत नाही, [५] हस्त १०.१५- हत्ती, [६] ऊर्णतंते १०.१५- कोळीष्टकाच्या तंतूने, [७] भरोन वैभवाचे भरी १०.२०- ऐश्वर्याच्या घमेंडीत, [८] थांवरी १०.२०- सांभाळी [९] सवेचि १०.२५- लगेच, [१०] जाणपणे घे अंधार १०.२७- जाणूनबुजून अविद्येच्या/ अज्ञानाच्या अंधारात राहणारा, (अंधार या ऐवजी 'अ/आधार' असा पाठ इतर प्रतीत आहे.) [११] सोंग संपाधी वरीवरी १०.२९-समजून वरवरचे चांगले वागण्याचे सोंग घेणे/संपादणे. [१२] उपंढर १०.३७ अस्ताव्यस्त, अव्यवस्था. [१३] आपणामध्ये उपंढर पडे१०.३७- आपले स्वतःचे जीवन विस्कळीत होते, [१४] द्वेषी देवाब्राह्मणांचा १०.३८- संतसज्जनांचा मत्सर करणारा, [१५] विचक्षणे नीउन पूर्ण क्ष्मा केले पाहिजे१०.३९- विचारवंतानी त्यातील न्यून पूर्ण करून क्षमा करावी. [१६] विचक्षण १०.३९- चतुर, विचारवंत [१७] नीउन १०.३९- न्यून, उणेपण,कमरता,

|| दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा || ३.० ||

समास पहिला : जन्मदुःखनिरूपण || ३.१ ||

॥श्रीराम॥

जन्म दुःखाचा अंकुर | जन्म शोकाचा

सागर | जन्म भयाचा डोंगर | चळेना ऐसा ||१||

जन्म कर्माची आटणी | जन्म पातकाची खाणी |

जन्म काळाची जाचणी | निच नवी ||२||

जन्म कुविद्येचें फळ | जन्म लोभाचें कमळ |

जन्म भ्रांतीचें पडळ | ज्ञानहीन ||३||

जन्म जिवासी बंधन | जन्म मृत्यासी कारण |

जन्म हेंचि अकारण | गथागोवी ||४||

जन्म सुखाचा विसर | जन्म चिंतेचा आगर |

जन्म वासनाविस्तार | विस्तारला ||५||

जन्म जीवाची आवदसा | जन्म कल्पनेचा ठसा |

जन्म लांवेचा वळसा | ममतारूप ||६||

जन्म मायेचे मैंदावें | जन्म क्रोधाचें विरावें |

जन्म मोक्षास आडवें | विघ्न आहे ||७||

जन्म जिवाचें मीपण | जन्म अहंतेचा गुण |

जन्म हेंचि विस्मरण | ईश्वराचें ||८||

जन्म विषयांची आवडी | जन्म दुराशेची बेडी |

जन्म काळाची कांकडी | भक्षिताहे ||९||

जन्म हाचि विषमकाळ | जन्म हेंचि वोखटी

वेळ | जन्म हा अति कुश्चीळ | नर्कपतन ||१०||

पाहातां शरीराचें मूळ | या ऐसें नाहीं अमंगळ |

रजस्वलेचा जो विटाळ | त्यामध्यें जन्म यासी ||११||

अत्यंत दोष ज्या विटाळा | त्या विटाळाचाचि पुतळा |

तेथें निर्मळपणाचा सोहळा | केवी घडे ||१२||

रजस्वलेचा जो विटाळ | त्याचा आळोन जाला

गाळ | त्या गाळाचेंच केवळ | शरीर हें ||१३||

वरि वरि दिसे वैभवाचें | अंतरीं पोतडें नर्काचें |

जैसें झांकणें चर्मकुंडाचें | उघडितांच नये ||१४||

कुंड धूतां शुद्ध होतें | यास प्रत्यईं धुईजेतें |

तरी दुर्गंधी देहातें | शुद्धता नये ||१५||

अस्तीपंजर उभविला | सीरानाडीं गुंडाळिला |

मेदमांसें सरसाविला | सांदोसांदीं भरूनी ||१६||

अशुद्ध शब्दें शुद्ध नाहीं | तेंही भरलें असे देहीं |

नाना व्याधी दुःखें तेंहि | अभ्यांतरी वसती ||१७||

नर्काचें कोठार भरलें | आंत बाहेरी लिडी-

बिडिलें | मूत्रपोतडें जमलें | दुर्गंधीचें ||१८||

जंत किडे आणी आंतडी | नाना दुर्गंधीची पोतडी |

अमुप लवथविती कातडी | कांटाळवाणी ||१९||

सर्वांगास सिर प्रमाण | तेथें बळसें वाहे घ्राण |

उठे घाणी फुटतां श्रवण | ते दुर्गंधी नेघवे ||२०||

डोळां निघती चिपडें | नाकीं दाटतीं मेकडें |

प्रातःकाळीं घाणी पडे | मुखीं मळासारिखी ||२१||

लाळ थुंका आणी मळ | पीत श्लेष्मा प्रबळ |

तयास म्हणती मुखकमळ | चंद्रासारिखें ||२२||

मुख ऐसें कुश्चीळ दिसे | पोटीं विष्ठा भरली

असे | प्रत्यक्षास प्रमाण नसे | भूमंडळीं ||२३||

पोटीं घालितां दिव्यान्न | कांहीं विष्ठा कांहीं वमन |

भागीरथीचें घेतां जीवन | त्याची होय लघुशंका ||२४||

एवं मळ मूत्र आणी वमन | हेंचि देहाचें जीवन |

येणेंचि देह वाढे जाण | यदर्थीं संशय नाहीं ||२५||

पोटीं नस्तां मळ मूत्र वोक | मरोन जाती सकळ लोक |

जाला राव अथवा रंक | पोटीं विष्ठा चुकेना ||२६||

निर्मळपणें काढूं जातां | तरी देह पडेल तत्वता |

एवं देहाची वेवस्ता | ऐसी असे ||२७||

ऐसा हा धड असतां | येथाभूत पाहों जातां |

मग ते दुर्दशा सांगतां | शंका बाधी ||२८||

ऐसिये कारागृहीं वस्ती | नवमास बहु विपत्ती |

नवहि द्वारें निरोधती | वायो कैंचा तेथें ||२९||

वोका नरकाचे रस झिरपती | ते जठराग्नीस्तव

तापती | तेणें सर्वही उकडती | अस्तिमांस ||३०||

त्वचेविण गर्भ खोळे | तव मातेसी होती डोहळे |

कटवतिक्षणें सर्वांग पोळे | तया बाळकाचें ||३१||

बांधलें चर्माचें मोटाळें | तेथें विष्ठेचें पेटाळें |

रसउपाय वंकनाळें | होत असे ||३२||

विष्ठा मूत्र वांती पीत |नाकीं तोंडीं निघती

जंत | तेणें निर्बुजलें चित्त | आतिशयेंसीं ||३३||

ऐसिये कारागृहीं प्राणी | पडिला अत्यंत दाटणीं |

कळवळोन म्हणे चक्रपाणी | सोडवीं येथून आतां ||३४||

देवा सोडविसी येथून | तरी मी स्वहित करीन |

गर्भवास हा चुकवीन | पुन्हां न ये येथें ||३५||

ऐसी दुखवोन प्रतिज्ञा केली | तंव जन्मवेळ पुढें

आली | माता आक्रंदों लागली | प्रसूतकाळीं ||३६||

नाकीं तोंडीं बैसलें मांस | मस्तकद्वारें सांडी

स्वास | तेंहि बुजलें निशेष | जन्मकाळीं ||३७||

मस्तकद्वार तें बुजलें | तेणें चित्त निर्बुजलें |

प्राणी तळमळूं लागलें | चहूंकडे ||३८||

स्वास उस्वास कोंडला | तेणें प्राणी जाजावला |

मार्ग दिसेनासा जाला । कासावीस ॥३९॥

चित्त बहु निर्बुजलें । तेणें आडभरीं भरलें ।

लोक म्हणती आडवें आलें । खांडून काढा ॥४०॥

मग ते खांडून काढिती । हस्तपाद छेदून घेती ।

हातां पडिलें तेंचि कापिती । मुख नासिक उदर ॥४१॥

ऐसे टवके तोडिले । बाळकें प्राण सोडिले ।

मातेनेंहि सांडिलें । कळिवर ॥४२॥

मृत्य पावला आपण । मातेचा घेतला प्राण ।

दुःख भोगिलें दारुण । गर्भवासीं ॥४३॥

तथापी सुकृतेंकरूनी । मार्ग सांपडला योनी ।

तऱ्हीं आडकला जाउनी । कंठस्कंदीं मागुता ॥४४॥

तये संकोचित पंथीं । बळेंचि वोढून काढिती ।

तेणें गुणें प्राण जाती । बाळकाचे ॥४५॥

बाळकाचे जातां प्राण । अंतीं होये विस्मरण ।

तेणें पूर्वील स्मरण । विसरोन गेला ॥४६॥

गर्भीं म्हणे सोहं सोहं । बाहेरी पडतां म्हणे कोहं ।

ऐसा कष्टी जाला बहु । गर्भवासीं ॥४७॥

दुःखा वरपडा होता जाला । थोरा कष्टीं बाहेरी

आला । सर्वेंच कष्ट विसरला । गर्भवासाचे ॥४८॥

सुन्याकार जाली वृत्ती । कांहीं आठवेना चित्तीं ।

अज्ञानें पडिली भ्रांती । तेणें सुखचि मानिलें ॥४९॥

देहविकार पावलें । सुखदुःखें झळंबळे ।

असो ऐसें गुंडाळलें । मायाजाळीं ॥५०॥

ऐसें दुःख गर्भवासीं । होतें प्राणीमात्रांसीं ।

म्हणोनियां भगवंतासी । शरण जावें ॥५१॥

जो भगवंताचा भक्त । तो जन्मापासून मुक्त ।

ज्ञानबळें विरक्त । सर्वकाळ ॥५२॥

ऐशा गर्भवासीं विपत्ती । निरोपिल्या येथामती ।

सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ॥५३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

जन्मदुःखनिरूपणनाम समास पहिला ॥ ३.१ ॥

दशक ३ समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] कर्माची आटणी १.२- कर्माची मूस [२] निच नवी १.२- नित्य नूतन, [३] जन्म भ्रांतीचे पडळ १.३- जन्म भ्रमाचा पडदा, [४] गथागोवी १.४- गुंतावळ,गुरफटणे, [५] लांवेचा वळसा १.६- डाकीणीचे झपाटणे,[६] मायेचे मैंदावे १.७- मायचे कपट/लबाडी [७] क्रोधाचे विरावे १.७- रागक्रोध याचे वीरपण,[८] विषय १.९-“विशेषेण सिंचन्ति इंद्रियाणि मनश्च”-ज्याच्या ठिकाणी इंद्रिये आणि मन बुडून जातात, मग्न होतात असे पदार्थ म्हणजेच इंद्रियभोग होत, [९] वोखटी वेळ १.१०- वाईट वेळ, [१०] प्रत्यई धुईजेते १.१५- दररोज धुतले तरी. [११] अशुद्ध शब्दे शुद्ध नाही १.१७- अशुद्ध म्हणजे जे शुद्ध नाही असे ते रक्त [१२] बळसे वाहे घ्राण १.२०- नाकातून शेंबूड वाहतो.[१३] त्वचेविण गर्भ खोळे १.३१- अपूर्ण वाढलेला गर्भ हालचाल(खोळे) करतो. [१४] कटव-तिक्षणे १.३१- कडू व तीक्ष्ण रसामुळें [१५] वंकनाळे १.३२- वक्रवार व नाळ, [१६] मातेने सांडिले कळिवर १.४२- आईने देह सोडून दिला,

समास दुसरा : स्वगुणपरीक्षा-१ || ३.२ ||

॥श्रीराम॥

संसार हाचि दुःखमूळ | लागती दुःखाचे

इंगळ | मागां बोलिली तळमळ | गर्भवासाची ||१||

गर्भवासीं दुःख जालें | तें बाळक विसरलें |

पुढें वाढों लागलें | दिवसेंदिवस ||२||

बाळपणीं त्वचा कोंवळी | दुःख होतांचि तळमळी |

वाचा नाहीं तये काळीं | सुखदुःख सांगावया ||३||

देहास कांहीं दुःख जालें | अथवा क्षुधेनें पीडलें |

तरी तें परम आक्रंदलें | परी अंतर नेणवे ||४||

माता कुरवाळी वरी | परी जे पीडा जाली अंतरीं |

ते मायेसी न कळे अभ्यांतरीं | दुःख होय बाळकासीं ||५||

मागुतें मागुतें फुंजे रडे | माता बुझावी घेऊन

कडे | वेथा नेणती बापुडें | तळमळी जीवीं ||६||

नानाव्याधीचे उमाळे | तेणें दुःखें आंदोळे |

रडे पडे कां पोळे | अग्निसंगें ||७||

शरीर रक्षितां नये | घडती नाना अपाये |

खोडी अधांतरीं होये | आवेवहीन बाळक ||८||

अथवा अपाय चुकले | पूर्व पुण्य पुढें ठाकलें |

मातेस वोळखों लागलें | दिवसेंदिवस ||९||

क्षणभरी मातेस न देखे | तरी आक्रंदें रुदन करी दुःखें |

ते समई मातेसारिखें | आणीक कांहींच नाहीं ||१०||

आस करून वास पाहे | मातेविण कदा न राहे |

वियोग पळमात्र न साहे | स्मरण जालिया नंतरें ||११||

जरी ब्रह्मादिक देव आले | अथवा लक्ष्मीने अवलोकिलें |

तरी नवचे बुझाविलें | आपले मातेवांचूनी ||१२||

कुरूप अथवा कुलक्षण | सकळांहूनि करंटेपण |

तरी नाहीं तीसमान | भूमंडळीं कोणी ||१३||

ऐसें तें केविलवाणें | मातेविण दिसे उणें |

रागें परतें केलें तिनें | तरी आक्रंदोनि मिठी घाली ||१४||

सुख पावे मातेजवळी | दुरी करितांचि तळमळी |

अति प्रीति तये काळीं | मातेवरी लागली ||१५||

तव ते मातेस मरण आलें | प्राणी पोरटें जालें |

दुःखें झुर्णीं लागलें | आई आई म्हणोनी ||१६||

आई पाहातां दिसेना | दीनरूप पाहे जना |

आस लागलिसे मना | आई येईल म्हणोनी ||१७||

माता म्हणोन मुख पाहे | तव ते आपुली माता

नव्हे | मग हिंवासलें राहे | दैन्यवाणें ||१८||

मातावियोगें कष्टलें | तेणें मानसीं दुःख जालें |

देहहि क्षीणत्व पावलें | आतिशयेंसीं ||१९||

अथवा माताही वांचली | मायलेंकुरा भेटी जाली |

बाळदशा ते राहिली | दिवसेंदिवस ||२०||

बाळपण जालें उणें | दिवसेंदिवस होये शाहाणें |

मग ते मायेचें अत्यंत पेखणें | होतें तें राहिलें ||२१||

पुढें लो लागला खेळाचा | कळप मेळविला पोरांचा |

आल्यगेल्या डावाचा | आनंद शोक वाहे ||२२||

मायेबापें सिकविती पोटें | तयाचें परम दुःख वाटे |

चट लागली न सुटे | संगती लेंकुरांची ||२३||

लेंकुरांमध्यें खेळतां | नाठवे माता आणि पिता |

तव तेंथेहि अवचिता | दुःख पावला ||२४||

पडिले दांत फुटला डोळा | मोडले पाय जाला

खुळा | गेला माज अवकळा | ठाकून आली ||२५||

निघाल्या देवी आणी गोवर | उठलें कपाळ लागला

ज्वर | पोटसुळीं निरंतर | वायगोळा ||२६||

लागलीं भूतें जाली झडपणी | जळीच्या मेसको

मायेराणी | मुंज्या झोटिंग करणी | म्हैसोबाची ||२७||

वेताळ खंकाळ लागला | ब्रह्मगिऱ्हो संचरला |

नेणों चेडा वोलांडिला | कांहीं कळेना ||२८||

येक म्हणती बीरेदेव | येक म्हणती खंडेराव |

येक म्हणती सकळ वाव | हा ब्राह्मणसमंध ||२९||

येक म्हणती कोणें केलें | आंगीं देवत घातले |

येक म्हणती चुकलें | सटवाईचें ||३०||

येक म्हणती कर्मभोग | आंगीं जडले नाना रोग |

वैद्य पंचाक्षरी चांग | बोलाऊन आणिले ||३१||

येक म्हणती हा वांचेना | येक म्हणती हा मरेना |

भोग भोगितो यातना | पापास्तव ||३२||

गर्भदुःख विसरला | तो त्रिविधतापें पोळला |

प्राणी बहुत कष्टी जाला |संसारदुःखें ||३३||

इतुकेंहि चुकोन वांचला | तरी मारमारूं शाहाणा केला |

लोकिकीं नेटका जाला | नाव राखे ऐसा ||३४||

पुढें मायेबापीं लोभास्तव | संभ्रमें मांडिला विव्हाव |

दाऊनियां सकळ वैभव | नोवरी पाहिली ||३५||

वऱ्हाडीवैभव दाटलें | देखोन परमसुख वाटलें |

मन हें रंगोन गेलें | सासुरवाडीकडे ||३६||

मायेबापीं भलतैसें असावें | परी सासुरवाडीस नेटकें

जावें | द्रव्य नसेल तरी घ्यावें | रुण कळांतरें ||३७||

आंतर्भाव ते सासुरवाडीं | मायेबापें राहिलीं बापुडीं |

होताती सर्वस्वें कुडकुडीं | तितुकेंच कार्य त्यांचें ||३८||

नोवरी आलियां घरा | अती हव्यास वाटे वरा |

म्हणे मजसारिखा दुसरा | कोणीच नाहीं ||३९||

मायबाप बंधु बहिणी | नोवरी न दिसतां वाटे काणी |

अत्यंत लोधला पापिणीं | अविद्येनें भुलविला ||४०||

संभोग नस्तां इतुका प्रेमा | योग्य जालिया उलंघी सीमा |

प्रीती वाढविती कामा- | करितां प्राणी गुंतला ||४१||

जरी न देखे क्षण येक डोळां | तरी जीव होय

उताविळा | प्रीतीपात्र अंतर्कळा | घेऊन गेली ||४२||

कोवळे कोवळे शब्द मंजुळ | मर्यादा लज्या मुख-

कमळ | वक्त्रलोकनें केवळ | ग्रामज्याचे मैंदावें ||४३||

कळवळा येतां सांवरेना | शरीर विकळ आवरेना |

अनेत्र वेवसाईं क्रमेना | हुरहुर वाटे ||४४||

वेवसाय करितां बाहेरी | मन लागलेंसे घरीं |

क्षणक्षणां अभ्यांतरीं | स्मरण होय कामिनीचें ||४५||

तुम्हीं माझिया जिवांतील जीव | म्हणौनि अत्यंत

लाघव | दाऊनियां चित्त सर्व | हिरोन घेतलें ||४६||

मैंद सोइरीक काढिती | फांसे घालून प्राण घेती |

तैसें आयुष्य गेलियां अंतीं | प्राणीयांस होये ||४७||

प्रीति कामिनीसीं लागली | जरी तयेसी कोणी रागेजली |

तरी परम क्षिती वाटली | मानसीं गुप्तरूपें ||४८||

तये भार्येचेनि कैवारें | मायेबापासीं नीच उत्तरें |

बोलोनियां तिरस्कारें | वेगळा निघे ||४९||

स्त्रीकारणें लाज सांडिली | स्त्रीकारणें सखीं सोडिलीं |

स्त्रीकारणें विघडिलीं | सकळहि जिवलगें ||५०||

स्त्रीकारणें देह विकिला | स्त्रीकारणें सेवक

जाला | स्त्रीकारणें सांडवला | विवेकासी ||५१||

स्त्रीकारणें लोलंगता | स्त्रीकारणें अतिनम्रता |

स्त्रीकारणें पराधेनता | अंगिकारिली ||५२||

स्त्रीकारणें लोभी जाला | स्त्रीकारणें धर्म सांडिला |

स्त्रीकारणें अंतरला | तीर्थयात्रा स्वधर्म ||५३||

स्त्रीकारणें सर्वथा कांहीं | शुभाशुभ विचारिलें नाहीं |

तनु मनु धनु सर्वही | अनन्यभावें अर्पिलें ||५४||

स्त्रीकारणें परमार्थ बुडविला | प्राणी स्वहितास नाडला |

ईश्वरीं कानकोंडा जाला | स्त्रीकारणें कामबुद्धी ||५५||

स्त्रीकारणें सोडिली भक्ती | स्त्रीकारणें सोडिली विरक्ती |

स्त्रीकारणें सायोज्यमुक्ती | तेहि तुच्छ मानिली ||५६||

येके स्त्रियेचेनि गुणें | ब्रह्मांड मानिलें ठेंगणें |

जिवलगें तीं पिसुणें | ऐसीं वाटलीं ||५७||

ऐसी अंतरप्रीति जडली | सर्वस्वाची सांडी केली |

तंव ते मरोन गेली | अकस्मात भार्या ||५८||

तेणें मनीं शोक वाढला | म्हणे थोर घात जाला |

आतां कैंचा बुडाला | संसार माझा ||५९||

जिवलगांचा सोडिला संग | अवचिता जाला घरभंग |

आतां करूं मायात्याग | म्हणे दुःखें ||६०||

स्त्री घेऊन आडवी | ऊर बडवी पोट बडवी |

लाज सांडून गौरवी | लोका देखतां ||६१||

म्हणे माझें बुडालें घर | आतां न करी हा

संसार | दुःखें आक्रंदला थोर | घोर घोषें ||६२||

तेणें जीव वारयावेघला | सर्वस्वाचा उबग आला |

तेणें दुःखें जाला | जोगी कां महात्मा ||६३||

कां तें निघोन जाणें चुकलें | पुन्हां मागुतें लग्न केलें |

तेणें अत्यंतचि मग्न जालें | मन द्वितीय समंधीं ||६४||

जाला द्वितीय समंध | सवेंचि मांडिला आनंद |

श्रोतीं व्हावें सावध | पुढिले समासीं ||६५||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*स्वगुणपरीक्षा-१ नाम समास दुसरा || ३.२ ||

दशक ३ समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]स्वगुणपरीक्षा ३.०- या दशकात एकाच नावाचे ४ समास आहेत त्यांना क्रमांक देऊन क्र.२ मधील 'निरुपण'शब्द वगळला.[१] इंगळ २.१- निखारे, [२] फुंजे रडे २.६- हुंदके देत रडे, [३] वास पाहे २.११- वाट पाहते [४] दुःखेझुर्णी २.१६- दुःखाने खंगणे, [५] हिंवासले २.१८- हिरमुसले, [६] मायेचे पेखणे २.२१- आईचा लळा लागलेला.[७] लो लागला २.२२- नाद लागला [८]चट लागली २.२३- चटक लागली, [९]गेला माज २.२५- मस्ती गेली [१०] जळीच्या

मेसको मायराणी २.२७- जलदेवता,[११] ब्रह्मगिरो २.२८- ब्रह्मसंमध,[१२]चेडा वोलांडला २.२८- मंतरलेली वस्तु ओलांडली, [१३] संभ्रमे मांडीला विव्हाव २.३५- संसारलोभात गुंतून विवाह केला, [१४] कळांतरे २.३७ व्याजाने (कळा/कला म्हणजे व्याज)[१५] आंतर्भाव २.३८- मनातून,[१६] होताती सर्वस्वे कुडकुडी २.३८- ते सगळीकडून नाडले जातात,[१७] अत्यंत लोधला २.४०- अतिशय भुलून गेला,[१८] पापिणी अविद्येने २.४०- पापी अविद्ये मुळे [अज्ञानामुळे,] [१९] प्रीती वाढविती कामा २.४१-प्रेमामुळे काम-वासना वाढते,[२०] ग्रामज्याचे मैंदावें २.४३- ग्राम्य वृत्तीने भुलवणे [२१]अनेत्र वेवसाई क्रमेना २.४४- अन्यत्र व्यवसायात करमेना, [मन लागेना],[२२]मैंद २.४७- लबाड,भुरळ [२३] कोणी रागेजली २.४८- कोणी रागावले तर, [२४] स्त्रीकारणे सांडवला विवेकासी २.५१- स्त्रीसाठी विवेकभ्रष्ट झाला, [२५] लोलंगता २.५२- लंपटपणा [२६] तेणे जीव वारयावेधला २.६३- वात झाल्याप्रमाणे भ्रमिष्टासारखा वागू लागला,

समास तिसरा : स्वगुणपरीक्षा-२ || ३.३ ||

॥श्रीराम॥

द्वितीय समंध जाला | दुःख मागील

विसरला | सुख मानून राहिला | संसाराचें ||१||

जाला अत्यंत कृपण | पोटें न खाय अन्न |

रुक्याकारणें सांडी प्राण | येकसरा ||२||

कदा कल्पांतीं न वेची | सांचिलेंचि पुन्हा

सांची | अंतरीं असेल कैची | सद्वासना ||३||

स्वयें धर्म न करी | धर्मकर्त्यासहि वारी |

सर्वकाळ निंदा करी | साधुजनाची ||४||

नेणे तीर्थ नेणे व्रत | नेणे अतित अभ्यागत |

मुंगीमुखींचें जें सीत | तेंहि वेंचून सांची ||५||

स्वयें पुण्य करवेना | केलें तरी देखवेना |

उपहास्य करी मना | नये म्हणौनी ||६||

देवां भक्तांस उच्छेदी | आंगबळें सकळांस खेदी |

निष्ठुर शब्दें अंतर भेदी | प्राणीमात्रांचें ||७||

नीति सांडून मागें | अनीतीनें वर्तों

लागे | गर्व धरून फुगे | सर्वकाळ ||८||

पूर्वजांस सिंतरिलें | पक्षश्राद्धहि नाहीं

केलें | कुळदैवत ठकिलें | कोणेपरी ||९||

आक्षत भरिली भाणा | दुजा ब्राह्मण मेहुणा |

आला होता पाहुणा | स्त्रियेस मूळ ||१०||

कदा नावडे हरिकथा | देव नलगे सर्वथा |

स्नानसंध्या म्हणे वृथा | कासया करावी ||११||

अभिळाषें सांची वित्त | स्वयें करी विस्वासघात |

मदें मातला उन्मत्त | तारुण्यपणें ||१२||

तारुण्य आंगीं भरलें | धारिष्ट नवचे धरिलें |

करूं नयें तेंचि केलें | माहा पाप ||१३||

स्त्री केली परी धाकुटी | धीर न धरवेचि पोटीं |

विषयलोभें सेवटीं | वोळखी सांडिली ||१४||

माये बहिण न विचारी | जाला पापी परद्वारी |

दंड पावला राजद्वारीं | तऱ्हीं पालटेना ||१५||

परस्त्री देखोनि दृष्टीं | अभिलाष उठे पोटीं |

अकर्तव्यें हिंपुटी | पुन्हां होये ||१६||

ऐसें पाप उदंड केलें | शुभाशुभ नाहीं उरलें |

तेणें दोषें दुःख भरलें | अकस्मात आंगीं ||१७||

व्याधी भरली सर्वांगीं | प्राणी जाला क्षयरोगी |

केले दोष आपुले भोगी | सीघ्र काळें ||१८||

दुःखें सर्वांग फुटलें | नासिक अवघेंचि बैसलें |

लक्षण जाऊन जालें | कुलक्षण ||१९||

देहास क्षीणता आली | नाना वेथा उद्भवली |

तारुण्यशक्ती राहिली | खंगला प्राणी ||२०||

सर्वांगीं लागल्या कळा | देहास आली अवकळा |

प्राणी कांपे चळचळां | शक्ति नाहीं ||२१||

हस्तपादादिक झडले | सर्वांगीं किडे पडिले |

देखोन थुंकों लागले | लाहानथोर ||२२||

जाली विष्टेची सारणी | भोवती उठली वर्ढाणी |

अत्यंत खंगला प्राणी | जीव न वचे ||२३||

आतां मरण दे गा देवा | बहुत कष्ट जाले जीवा |

जाला नाहीं नेणों ठेवा | पातकाचा ||२४||

दुःखें घळघळां रडे | जों जों पाहे आंगाकडे |

तों तों दैन्यवाणें बापुडें | तळमळी जीवीं ||२५||

ऐसे कष्ट जाले बहुत | सकळ जालें वाताहात |

दरवडा घालून वित्त | चोरटीं नेलें ||२६||

जालें आरत्र ना परत्र | प्रारब्ध ठाकलें विचित्र |

आपला आपण मळमूत्र | सेविला दुःखें ||२७||

पापसामग्री सरली | दिवसेंदिवस वेथा हरली |

वैद्यें औषधें दिधलीं | उपचार जाला ||२८||

मरत मरत वांचला | यास पुन्हां जन्म जाला |

लोक म्हणती पडिला | माणसांमध्यें ||२९||

येरें स्त्री आणिली | बरवी घरवात मांडिली |

अति स्वार्थबुद्धी धरली | पुन्हा मागुती ||३०||

कांहीं वैभव मेळविलें | पुन्हा सर्वही संचलें |

परंतु गृह बुडालें | संतान नाहीं ||३१||

पुत्र संतान नस्तां दुःखी | वांज नांव पडिलें लोकिकीं |

तें न फिटे म्हणोनी लेंकी | तरी हो आतां ||३२||

म्हणोन नाना सायास | बहुत देवांस केले नवस |

तीर्थें व्रतें उपवास | धरणें पारणें मांडिलें ||३३||

विषयसुख तें राहिलें | वांजपणें दुःखी केलें |

तव तें कुळदैवत पावलें | जाली वृद्धी ||३४||

त्या लेंकुरावरी अति प्रीति | दोघेहि क्षण येक न

विशंभती | कांहीं जाल्या आक्रंदती | दीर्घ स्वरें ||३५||

ऐसी ते दुःखिस्ते | पूजीत होती नाना दैवतें |

तव तेंहि मेलें अवचितें | पूर्व पापेंकरूनी ||३६||

तेणें बहुत दुःख जालें | घरीं आरंधें पडिलें |

म्हणती आम्हांस कां ठेविलें | देवें वांज करूनी ||३७||

आम्हांस द्रव्य काये करावें | तें जावें परी आपत्य

व्हावें | आपत्यालागी त्यजावें | लागेल सर्व ||३८||

वांजपण संदिसें गेलें | तों मरतवांज नांव पडिलें |

तें न फिटे कांहीं केलें | तेणें दुःखें आक्रंदती ||३९||

आमुची वेली कां खुंटिली | हा हा देवा वृत्ती बुडाली |

कुळस्वामीण कां क्षोभली | विझाला कुळदीप ||४०||

आतां लेंकुराचें मुख देखेन | तरी आनंदें राडी चालेन |

आणी गळही टोंचीन | कुळस्वामिणीपासीं ||४१||

आई भुता करीन तुझा | नांव ठेवीन केरपुंजा |

वेसणी घालीन, माझा | मनोरथ पुरवी ||४२||

बहुत देवास नवस केले | बहुत गोसावी

धुंडिले | गटगटां गिळिले | सगळे विंचू ||४३||

केले समंधाचे सायास | राहाणें घातलें बहुवस |

केळें नारिकेळें ब्राह्मणास | अंब्रदानें दिधलीं ||४४||

केलीं नाना कवटालें | पुत्रलोभें केलीं ढालें |

तरी अदृष्ट फिरलें | पुत्र नाहीं ||४५||

वृक्षाखालें जाऊन नाहाती | फळतीं झाडें करपती |

ऐसे नाना दोष करिती | पुत्रलोभाकारणें ||४६||

सोडून सकळ वैभव | त्यांचा वारयावेधला जीव |

तव तो पावला खंडेराव | आणी कुळस्वामिणी ||४७||

आतां मनोरथ पुरती | स्त्रीपुरुषें आनंदती |

सावध होऊन श्रोतीं | पुढें अवधान द्यावें ||४८||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

स्वगुणपरीक्षा-२ नाम समास तिसरा || ३.३ ||

दशक ३ समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] रुक्याकारणे सांडी प्राण ३.२- पैशासाठी प्राण टाकी, [२] कदा कल्पांती न वेची ३.३- [कंजुषी] अगदी कठीण प्रसंगीही (जगबुडीची वेळ आली तरी) पैसा खर्च करेना, [३] सांचिलेचि पुन्हा सांची ३.३-साठलेल्या धनात पुन्हा भर घालू लागला, [४] सिंतरले ३.९- फसविले [५] भाणे ३.१०- बहिण,भांडे, [६] अकर्तव्ये हिंपुटी ३.१६- प्राप्त न झाल्याने दुःखी झाला [७]भोवती उठली वर्ढाणी ३.२३- त्याच्या सभोवती खूप घाण पसरली, [८] बरवी घरवात ३.३०- संसाराची सामग्री (श्रीसमर्थांनी “पुन्हा” हा शब्द खोडून त्याजागी “बरवी”हा शब्द घातला) [९] घरी आरंधे पडिले ३.३७- अनपत्यत्वदुःखामुळें घरामध्ये जणू अंधार पडला,

[१०] संदिसे ३.३९- नुकतेच [११] राडी ३.४१- निखारें [१२] राहाणे घातले ३.४४- अंगात दैवत घालणे.गोंधळ घालणे [१३] कवटाले, ढाले ३.४५- पिशाच्च विद्येची साधना इ. [१४] अदृष्ट ३.४५- दैव,नशीब [१५] वारयावेधला जीव ३.४७- जीव सैरभैर झाला.

गीता,ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत इ.ग्रंथाप्रमाणेच दासबोधात अध्या- त्माला अतिशय महत्व दिलेलं असून तें अतिशय सोपे करुन सांगितले आहे. श्रीसमर्थ मुमुक्ष-साधकास वारंवार सावधपणाचा इशारा देतात. ॥ मुख्य हरिकथानिरुपण । दुसरे तें राजकारण । तिसरें तें सावधपण । सर्वविषईं ॥ द.११.५.४ ॥ हरिकथानिरुपण । नेमस्तपणें राजकारण । वर्तायाचें लक्षण । तेंही असावे ॥ द.११.६.४ ॥ हरिकथानिरुपण । बरेंपणें राजकारण । प्रसंग पाहिल्याविण । सकळ खोटे॥ द.१२.२.२९॥

समास चवथा : स्वगुणपरीक्षा-३ || ३.४ ||

॥श्रीराम॥

लेंकुरें उदंड जालीं | तों ते लक्ष्मी निघोन गेली |

बापडीं भिकेसी लागलीं | कांहीं खाया मिळेना ||१||

लेंकुरें खेळती धाकुटीं | येकें रांगती येकें पोटीं |

ऐसी घरभरी जाली दाटी | कन्या आणी पुत्रांची ||२||

दिवसेंदिवस खर्च वाढला | यावा होता तो खुंटोन गेला |

कन्या उपवरी जाल्या,त्यांला | उजवावया द्रव्य नाहीं ||३||

मायेबापें होतीं संपन्न | त्यांचें उदंड होतें धन |

तेणें करितां प्रतिष्ठा मान | जनीं जाला होता ||४||

भरम आहे लोकाचारीं | पहिली नांदणूक नाहीं

घरीं | दिवसेंदिवस अभ्यांतरीं | दरिद्र आलें ||५||

ऐसी घरवात वाढली | खातीं तोंडें मिळालीं |

तेणें प्राणीयांस लागली | काळजी उद्वेगाची ||६||

कन्या उपवरी जाल्या | पुत्रांस नोवऱ्या आल्या |

आतां उजवणी केल्या | पाहिजेत कीं ||७||

जरी मुलें तैसींच राहिलीं | तरी पुन्हां लोकलाज

जाली | म्हणती कासया व्यालीं | जन्मदारिद्र्य ||८||

ऐसी लोकलाज होईल | वडिलांचें नांव जाईल |

आतां रुण कोण देईल | लग्नापुरतें ||९||

मागें रुण ज्याचें घेतलें | त्याचें परतोन नाहीं

दिल्हें | ऐसें आभाळ कोंसळलें | उद्वेगाचें ||१०||

आपण खातों अन्नासी | अन्न खातें आपणासीं |

सर्वकाळ मानसीं | आतां चिंतातुर ||११||

पती अवघीच मोडली | वस्तभाव गाहाण पडिली |

अहा देवा वेळ आली | आतां डिवाळयाची ||१२||

कांहीं केला ताडामोडा | विकिला घरींचा पाडारेडा |

कांहीं पैका रोकडा | कळांतरें काढिला ||१३||

ऐसें रुण घेतलें | लोकिकीं दंभ केलें |

सकळ म्हणती नांव राखिलें | वडिलांचें ||१४||

ऐसें रुण उदंड जालें | रिणाइतीं वेढून घेतलें |

मग प्रयाण आरंभिलें | विदेशाप्रती ||१५||

दोनी वरुषें बुडी मारिली | नीच सेवा अंगीकारिली |

शरीरें आपदा भोगिली | अतिशयेंसीं ||१६||

कांहीं मेळविलें विदेशीं | जीव लागला मनुष्यांपासीं |

मग पुसोनियां स्वामीसी | मुरडता जाला ||१७||

तव तें अत्यंत पीडावलीं | वाट पाहात बैसलीं |

म्हणती दिवसगती कां लागली | काये करणें देवा ||१८||

आतां आम्ही काये खावें | किती उपवासीं मरावें |

ऐसियाचे संगतीस देवें | कां पां घातलें आम्हांसी ||१९||

ऐसें आपुलें सुख पाहाती | परी त्याचें दुःख नेणती |

आणी शक्ति गेलियां अंतीं | कोणीच कामा न येती ||२०||

असो ऐसी वाट पाहतां | दृष्टीं देखिला अवचिता |

मुलें धावती, ताता | भागलासि म्हणौनी ||२१||

स्त्री देखोन आनंदली | म्हणे आमुची दैन्यें

फिटली | तंव येरें दिधली | गांठोडी हातीं ||२२||

सकळांस आनंद जाला | म्हणती आमुचा वडील आला |

तेणें तरी आम्हांला | आंग्या टोप्या आणिल्या ||२३||

ऐसा आनंद चारी दिवस | सवेंच मांडिली कुसमुस |

म्हणती हें गेलियां आम्हांस | पुन्हां आपदा लागती ||२४||

म्हणौनी आणिलें तें असावें | येणें मागुतें विदेशास जावें |

आम्ही हें खाऊं न तों यावें | द्रव्य मेळऊन ||२५||

ऐसी वासना सकळांची | अवघीं सोईरीं सुखाचीं |

स्त्री अत्यंत प्रीतीची | तेही सुखाच लागली ||२६||

विदेसीं बहु दगदला | विश्रांती घ्यावया आला |

स्वासहि नाहीं टाकिला | तों जाणें वोढवलें ||२७||

पुढें अपेक्षा जोसियाची | केली विवंचना मुहूर्ताची |

वृत्ति गुंतली तयाची | जातां प्रशस्त न वटे ||२८||

माया मात्रा सिद्ध केली | कांहीं सामग्री बांधली |

लेंकुरें दृष्टीस पाहिलीं | मार्गस्त जाला ||२९||

स्त्रियेस अवलोकिलें | वियोगें दुःख बहुत वाटलें |

प्रारब्धसूत्र तुकलें | रुणानबंधाचें ||३०||

कंठ सद्गदित जाला | न संवरेच गहिवरला |

लेंकुरा आणि पित्याला | तडातोडी जाली ||३१||

जरी रुणानबंध असेल | तरी मागुती भेटी होईल |

नाहीं तरी संगती पुरेल | येचि भेटीनें तुमची ||३२||

ऐसे बोलोन स्वार होये | मागुता फीरफिरों पाहे |

वियोगदुःख न साहे | परंतु कांहीं न चले ||३३||

आपुला गांव राहिला मागें | चित्त भ्रमलें संसार

उद्वेगें | दुःखवला प्रपंचसंगें | अभिमानास्तव ||३४||

ते समईं माता आठवली | म्हणे धन्य धन्य ते माउली |

मजकारणें बहुत कष्टली | परी मी नेणेंचि मूर्ख ||३५||

आजी जरी ते असती | तरी मजला कदा न विशंभती |

वियोग होतां आक्रंदती | ते पोटागि वेगळीच ||३६||

पुत्र वैभवहीन भिकारी | माता तैसाचि अंगिकारी |

दगदला देखोनि आंतरीं | त्याच्या दुःखें दुःखवे ||३७||

प्रपंच विचारें पाहातां | हें सकळ जोडे न जोडे

माता | हें शरीर जये करितां | निर्माण जालें ||३८||

लांव तरी ते माया | काय कराविया सहस्त्र जाया |

परी भुलोन गेलों वायां | मकरध्वजाचेनी ||३९||

या येका कामाकारणें | जिवलगांसि द्वंद घेणें |

सखीं तींच पिसुणें | ऐसीं वाटतीं ||४०||

म्हणौन धन्य धन्य ते प्रपंची जन | जे मायेबापाचें

भजन | करिती न करिती, मन | निष्ठुर जिवलगांसीं ||४१||

संगती स्त्रीबाळकाची | आहे साठी जन्माची |

परी मायेबापें कैंचीं | मिळतील पुढें ||४२||

ऐसें पूर्वीं होतें ऐकिलें | परी ते समईं नाहीं कळलें |

मन हें बुडोन गेलें | रतिसुखाचा डोहीं ||४३||

हे सखीं वाटती परी पिसुणें | मिळाली वैभवाकारणें |

रितें जातां लाजिरवाणें | अत्यंत वाटे ||४४||

आता भलतैसें करावें | परि द्रव्य मेळऊन

न्यावें | रितें जातां स्वभावें | दुःख आहे ||४५||

ऐसी वेवर्धना करी | दुःख वाटलें अंतरीं |

चिंतेचिये माहापुरीं | बुडोन गेला ||४६||

ऐसा हा देह आपुला | असतांच पराधेन केला |

ईश्वरीं कानकोंडा जाला | कुटुंबकाबाडी ||४७||

या येका कामासाठीं | जन्म गेला आटाटी |

वय वेचल्यां सेवटीं | येकलेंचि जावें ||४८||

ऐसा मनीं प्रस्तावला | क्षण येक उदास जाला |

सवेंचि प्राणी झळंबला | मायाजाळें ||४९||

कन्यापुत्रें आठवलीं | मनींहुनि क्षिती वाटली |

म्हणे लेंकुरें अंतरलीं | माझीं मज ||५०||

मागील दुःख आठवलें | जें जें होतें प्राप्त जालें |

मग रुदन आरंभिलें | दीर्घ स्वरें ||५१||

आरण्यरुदन करितां | कोणी नाहीं बुझाविता |

मग होये विचारिता | आपुले मनीं ||५२||

आतां कासया रडावें | प्राप्त होतें तें भोगावें |

ऐसे बोलोनिया जीवें | धारिष्ट केलें ||५३||

ऐसा दुःखें दगदला | मग विदेशाप्रती गेला |

पुढे प्रसंग वर्तला | तो सावध ऐका ||५४||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

स्वगुणपरीक्षा-३ नाम समास चवथा || ३.४ ||

दशक ३ समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१]यावा ४.३- मिळकत,येणी [२] पती अवघीच मोडिली ४.१२- लोकात पत राहिली नाही,[३] डिवाळयाची ४.१२- दिवाळे निघण्याची, [४] रिणाइती ४.१५- सावकार [५] काये करणे देवा ४.१८- देवा आता काय करावे किंवा काय कारणाने देवा असे झाले.(गोरखपूर प्रतीत 'काय कारणे' असा पाठ आहे.) [६] कुसमुस ४.२४- कुरबुर,[७] स्त्री अत्यंत प्रीतीची/ तेहि सुखाच लागली ४.२६- बायको अत्यंत प्रेम करते पण आधी बहुदा स्वतःचेच सुख बघते, [८] प्रारब्धसूत्र तुकले रुणानुबंधाचे ४.३०- रुणानुबंधाच्या प्रारब्धाची/नशीबाची दोरी बळकट असल्यानेच केवळ वियोग होतोय ('तुकले' म्हणजे 'बळावल्याने' असा अर्थ घेऊन,पण'तुटले'असाही अर्थ काही ठिकाणी दिला आहे.) [९] ते पोटागि वेगळीच ४.३६- अंतःकरणातील कळकळ वेगळीच असते, [१०] दगदला ४.३७- दगदग झाली, [११]लांव ४.३९- दुष्ट [१२] मकरध्वजाचेनि ४.३९- कामविकाराने [१३]आहे साठी जन्माची ४.४२- जन्मभराची सोबती आहे.[१४] ऐसी वेवर्धना करी ४.४६- असे विचार मनात येऊ लागले, [१५] कानकोंडा झाला ४.४७- [देवकार्यासाठी] भिडस्त झाला, [१६] कुटुंबकाबाडी ४.४७- कुटुंबासाठी कष्ट [१७] झळंबला ४.४९- गुरफटला

समास पाचवा : स्वगुणपरीक्षा-४ || ३.५ ||

॥श्रीराम॥

पुढें गेला विदेशासी | प्राणी लागला व्यासं-

गासी | आपल्या जिवेसीं सोसी | नाना श्रम ||१||

ऐसा दुस्तर संसार | करितां कष्टला थोर |

पुढें दोनी च्यारी संवत्सर | द्रव्य मेळविलें ||२||

सवेंचि आला देशासी | तों आवर्षण पडिलें देसीं |

तेणें गुणें मनुष्यांसी | बहुत कष्ट जाले ||३||

येकांच्या बैसल्या अमृतकळा | येकांस चंद्री लागली

डोळां | येकें कांपती चळचळां | दैन्यवाणीं ||४||

येकें दीनरूप बैसलीं | येकें सुजलीं येकें मेलीं |

ऐसीं कन्यापुत्रें देखिलीं | अकस्मात डोळां ||५||

तेणें बहुत दुःखी जाला | देखोनिया उभड आला |

प्राणी आक्रंदों लागला | दैन्यवाणा ||६||

तंव तीं अवघीं सावध जालीं | म्हणती बाबा बाबा जेऊं

घाली | अन्नालागीं मिडकलीं | झडा घालिती ||७||

गांठोडें सोडून पाहाती | हातां पडिलें तेंचि खाती |

कांहीं तोंडीं कांहीं हातीं | प्राण जाती निघोनी ||८||

तांतडी तांतडी जेऊं घाली | तों तें जेवितां जेवितां कांहीं

मेलीं | कांहीं होतीं धादावलीं | तेंहि मेलीं अजीर्णें ||९||

ऐसीं बहुतेकें मेलीं | येक दोनीं मुलें उरलीं |

तेंहि दैन्यवाणीं जालीं | आपलें मातेवांचुनी ||१०||

ऐसे आवर्षण आलें | तेणें घरचि बुडालें |

पुढें देसीं सुभिक्ष जालें | आतिशयेंसी ||११||

लेकुरां नाहीं वाढवितें | अन्न करावें लागे आपुलेन

हातें | बहु त्रास घेतला चित्तें | स्वयंपाकाचा ||१२||

लोकीं भरीस घातलें | पुन्हां मागुतें लग्न केलें |

द्रव्य होतें तें वेचलें | लग्नाकारणें ||१३||

पुन्हां विदेशासी गेला | द्रव्य मेळऊन आला |

तव घरीं कळहो लागला | सावत्र पुत्रांसी ||१४||

स्त्री जाली न्हातीधुती | पुत्र देखों न सकती |

भ्रताराची गेली शक्ती | वृद्ध जाला ||१५||

सदा भांडण पुत्रांचें | कोणी नायकती कोणाचें |

वनिता अति प्रीतीचें | प्रीतिपात्र ||१६||

किंत बैसला मनां | येके ठाईं पडेना |

म्हणोनियां पांचा जणा | मेळविलें ||१७||

पांच जण वांटे करिती | तों ते पुत्र नायेकती |

निवाडा नव्हेचि अंतीं | भांडण लागलें ||१८||

बापलेकां भांडण जालें | लेंकीं बापास मारिलें |

तव ते मातेनें घेतलें | शंखतीर्थ ||१९||

ऐकोनि मिळाले लोक | उभे पाहती कौतुक |

म्हणती बापास लेक | कामा आले ||२०||

ज्या कारणें केले नवस | ज्या कारणें केले

सायास | ते पुत्र पितीयास | मारिती पाहा ||२१||

ऐसी आली पापकळी | आश्चिर्य मानिलें सकळीं |

उभे तोडिती कळी | नगरलोक ||२२||

पुढें बैसोन पांच जण | वांटे केले तत्समान |

बापलेंकांचें भांडण | तोडिलें तेहीं ||२३||

बापास वेगळें घातलें | कोंपट बांधोन दिधलें |

मन कांतेचें लागलें | स्वार्थबुद्धी ||२४||

कांता तरुण पुरुष वृद्ध | दोघांस पडिला संमंध |

खेद सांडून आनंद | मानिला तेहीं ||२५||

स्त्री सांपडली सुंदर | गुणवंत आणी चतुर |

म्हणे माझें भाग्य थोर | वृद्धपणीं ||२६||

ऐसा आनंद मानिला | दुःख सर्वही विसरला |

तव तो गल्बला जाला | परचक्र आलें ||२७||

अकस्मात धाडी आली | कांता बंदीं धरून

नेली | वस्तभावही गेली | प्राणीयाची ||२८||

तेणें दुःख जालें भारीं | दीर्घ स्वरें रुदन

करी | मनीं आठवे सुंदरी | गुणवंत ||२९||

तव तिची वार्ता आली | तुमची कांता भ्रष्टली |

ऐकोनियां आंग घाली | पृथ्वीवरी ||३०||

सव्य अपसव्य लोळे | जळें पाझरती डोळे |

आठवितां चित्त पोळे | दुःखानळें ||३१||

द्रव्य होतें मेळविलें | तेंही लग्नास वेचलें |

कांतेसिही धरून नेलें | दुराचारी ||३२||

मजहि वृद्धाप्य आलें | लेंकीं वेगळें घातलें |

अहा देवा वोढवलें | अदृष्ट माझें ||३३||

द्रव्य नाहीं कांता नाहीं | ठाव नाहीं शक्ति नाहीं |

देवा मज कोणीच नाहीं | तुजवेगळें ||३४||

पूर्वीं देव नाहीं पुजिला | वैभव देखोन भुलला |

सेखीं प्राणी प्रस्तावला | वृद्धपणीं ||३५||

देह अत्यंत खंगलें | सर्वांग वाळोन गेलें |

वातपीत उसळलें | कंठ दाटला कफें ||३६||

वळे जिव्हेची बोबडी | कफें कंठ घडघडी |

दुर्गंधी सुटली तोंडीं | नाकीं स्लेष्मा वाहे ||३७||

मान कांपे चळचळां | डोळे गळती भळभळां |

वृद्धपणीं अवकळा | ठाकून आली ||३८||

दंतपाटी उखळली | तेणें बोचरखिंडी पडिली |

मुखीं लाळ गळों लागली | दुर्गंधीची ||३९||

डोळां पाहातां दिसेना | कानीं शब्द ऐकेना |

दीर्घ स्वरें बोलवेना | दमा दाटे ||४०||

शक्ती पायांची राहिली | बैसवेना मुरुकुंडी घाली |

बृहती वाजों लागली | तोंडाच ऐसी ||४१||

क्षुधा लागतां आवरेना | अन्न समईं मिळेना |

मिळालें तरी चावेना | दांत गेले ||४२||

पित्तें जिरेना अन्न | भक्षीतांच होये वमन |

तैसेंचि जाये निघोन | अपानद्वारें ||४३||

विष्टा मूत्र आणी बळस | भोवता वमनें केला नाश |

दुरून जातां कोंडे स्वास | विश्वजनाचा ||४४||

नाना दुःखें नाना व्याधी | वृद्धपणीं चळे बुद्धी |

तऱ्हीं पुरेना आवधी | आयुष्याची ||४५||

पापण्या भवयाचे केंश | पिकोन झडले निःशेष |

सर्वांगीं लोंबलें मांस | चिरकुटासारिखें ||४६||

देह सर्व पारिखें जालें | सवंगडे निःशेष राहिले |

सकळ प्राणीमात्र बोले | मरेना कां ||४७||

जें जन्मून पोसलीं | तेंचि फिरोन पडिलीं |

अंतीं विषम वेळ आली | प्राणीयांसी ||४८||

गेलें तारुण्य गेलें बळ | गेलें संसारीचें सळ |

वाताहात जालें सकळ | शरीर आणी संपत्ती ||४९||

जन्मवरी स्वार्थ केला | तितुकाहि वेर्थ गेला |

कैसा विषम काळ आला | अंतकाळीं ||५०||

सुखाकारणें झुरला | सेखीं दुःखें कष्टी जाला |

पुढें मागुता धोका आला | येमयातनेचा ||५१||

जन्म अवघा दुःखमूळ | लागती दुःखाचे इंगळ |

म्हणोनियां तत्काळ | स्वहित करावें ||५२||

असो ऐसें वृद्धपण | सकळांस आहे दारुण |

म्हणोनियां शरण | भगवंतास जावें ||५३||

पुढें वृद्धीस तत्वतां | गर्भीं प्रस्तावा होता |

तोचि आला मागुता | अंतकाळीं ||५४||

म्हणौनि मागुतें जन्मांतर | प्राप्त मातेचें उदर |

संसार हा अति दुस्तर | तोचि ठाकून आला ||५५||

भगवद्भजनावांचुनी | चुकेना हे जन्मयोनी |

तापत्रयांची जाचणी | सांगिजेल पुढे ||५६||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

स्वगुणपरीक्षा-४ नाम समास पाचवा || ३.५ ||

दशक ३ समास ५ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] बैसल्या अमृतकळा ५.४- गालफाडे बसली,[२] चंद्री लागली डोळां ५.४- डोळे निस्तेज झाले,[३] देखोनिया उभड आला ५.६- पाहून भडभडून आले, [४] अन्ना लागी मिडकली, झडा घालिती ५.७-अन्नासाठी हपापलेल्या मुलांनी अंगावर झडप घातली, [५] धादावली ५.९- अतिभुकेली [६] शंखतीर्थ ५.१९- बोंबमारली,[७] पापकळीं ५.२२-पापामुळें कलह [८] वस्तभाव ५.२८- चीजवस्तू [९] सव्य अपसव्य ५.३१– डावं उजवं गडबडा लोळणं, [१०] बृहती वाजो लागली ५.४१-गुदद्वारातून वारा सरु लागला.[११] वृद्धीस ५.५४- वृद्ध माणसास [१२] तापत्रय ५.५६- त्रिविधताप [१३] जाचणी ५.५६- त्रास

समास सहावा : आध्यात्मिकतापनिरुपण || ३.६ ||

॥ श्रीराम ॥

तापत्रयाचें लक्षण | आतां सांगिजेल

निरूपण | श्रोतीं करावें श्रवण | येकाग्र होऊनी ||१||

जो तापत्रैं पोळला | तो संतसंगें निवाला |

आर्तभूत तोषला | पदार्थ जेवी ||२||

क्षुधाक्रांतास मिळे अन्न | तृषाक्रांतास जीवन |

बंदीं पडिल्याचें बंधन | तोडितां सुख ||३||

माहापुरें जाजावला | तो पैलतीरास नेला |

कां तो स्वप्नींचा चेइला | स्वप्नदुःखी ||४||

कोणी येकासी मरण | येतां दिलें जीवदान |

संकटास निवारण | तोडितां सुख ||५||

रोगियास औषध | सप्रचित आणी शुद्ध |

तयासी होय आनंद | आरोग्य होतां ||६||

तैसा संसारें दुःखवला | त्रिविधतापें पोळला |

तोचि येक अधिकारी जाला | परमार्थासी ||७||

ते त्रिविध ताप ते कैसे | आतां बोलिजेत

तैसे | येविषईं येक असे | वाक्याधार ||८||

४] देहेंद्रियप्राणेन सुखं दुःखं च प्राप्यते |

इममाध्यात्मिकं तापं जायते दुःखं देहिनाम् ||१||

५] सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते |

द्वितीयतापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ||२||

६] शुभाशुभेन कर्मणा देहान्ते यमयातना |

स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम् ||३||

येक ताप आध्यात्मिक | दुजा तो आदिभूतिक |

तिसरा आदिदैविक | ताप जाणावा ||९||

आध्यात्मिक तो कोण | कैसी त्याची वोळखण |

आदिभूतिकांचें लक्षण | जाणिजे कैसें ||१०||

आदिदैविक तो कैसा | कवण तयाची दशा |

हेंहि विशद कळे ऐसा | विस्तार कीजे ||११||

हां जी म्हणोनि वक्ता | जाला कथा विस्तारिता |

आध्यात्मिक ताप आतां | सावध ऐका ||१२||

देह इंद्रिय आणी प्राण | यांचेनि योगें आपण |

सुखदुःखें सिणे जाण | या नाव आध्यात्मिक ||१३||

देहामधून जें आलें | इंद्रियप्राणें दुःख जालें |

तें आध्यात्मिक बोलिलें | तापत्रईं ||१४||

देहामधून काय आलें | प्राणें कोण दुःख जालें |

आतां हें विशद केलें | पाहिजे कीं ||१५||

खरुज खवडे पुळिया नारु | नखरुडें मांजऱ्या देवि गोवरु |

देहामधील विकारु | या नाव आध्यात्मिक ||१६||

काखमांजरी केशतोड | वोखटें वर्ण काळफोड |

व्याधी मूळव्याधी माहाजड | या नांव आध्यात्मिक ||१७||

अंगुळवेडें गालफुगी | कंड लागे जे वाउगी |

हिरडी सुजे भरे बलंगी | या नांव आध्यात्मिक ||१८||

वाउगे फोड उठती | कां ते सुजे आंगकांती |

वात आणी तिडका लागती | या नांव आध्यात्मिक ||१९||

नाइटे अंदु गजकर्ण | पेहाचे पोट विस्तीर्ण |

बैसलें टाळें फुटती कर्ण | या नांव आध्यात्मिक ||२०||

कुष्ट आणी वोला कुष्ट | पंड्यारोग अतिश्रेष्ठ |

क्षयरोगाचे कष्ट | या नाव आध्यात्मिक ||२१||

वाटी वटक वायेगोळा | हातीं पाईं लागती कळा |

भोवंडी लागे वेळोवेळां | या नाव आध्यात्मिक ||२२||

वोलांडा आणी वळ | पोटसुळाची तळमळ |

आर्धशिसी उठे कपाळ | या नाव आध्यात्मिक ||२३||

दुःखे माज आणि मान | पुष्ठी ग्रीवा आणि वदन |

अस्तिसांदे दुःखती जाण | या नाव आध्यात्मिक ||२४||

कुळिक तरळ कामिणी | मुरमा सुंठरें माळिणी |

विदेसीं लागलें पाणी | या नाव आध्यात्मिक ||२५||

जळसोस आणी हिवारें | गिरीविरी आणि अंधारें |

ज्वर पाचाव आणी शरें | या नाव आध्यात्मिक ||२६||

शैत्य उष्ण आणी तृषा | क्षुधा निद्रा आणी दिशा |

विषयतृष्णेची दुर्दशा | या नाव आध्यात्मिक ||२७||

आळसी मूर्ख आणी अपेसी | भय उद्भवें मानसीं |

विसराळु दुश्चित्त अहिर्निशी | या नाव आध्यात्मिक ||२८||

मूत्रकोंड आणी परमें | रक्तपिती रक्तपरमें |

खडाचढाचेनि श्रमे | या नाव आध्यात्मिक ||२९||

मुरडा हागवण उन्हाळे | दिशा कोंडतां आंदोळे |

येक वेथा असोन न कळे | या नाव आध्यात्मिक ||३०||

गांठी ढळली जाले जंत | पडे आंव आणी रक्त |

अन्न तैसेचि पडत | या नाव आध्यात्मिक ||३१||

पोटफुगी आणी तडस | भरला हिर लागला घांस |

फोडी लागतां कासावीस | या नाव आध्यात्मिक ||३२||

उचकी लागली उसित गेला | पीत उसळलें उलाट झाला |

खरे पडसा आणी खोंकला | या नाव आध्यात्मिक ||३३||

उसळला दमा आणी धाप | पडजिभ ढासि आणी कफ |

मोवाज्वर आणी संताप | या नाव आध्यात्मिक ||३४||

कोणी सेंदुर घातला | तेणें प्राणी निर्बुजला |

घशामध्यें फोड जाला | या नाव आध्यात्मिक ||३५||

गळसोट्या आणी जीभ झडे | सदा मुखीं दुर्गंधी पडे |

दंतहीन लागती किडे | या नाव आध्यात्मिक ||३६||

जरंडी घोलाणा गंडमाळा | अवचिता स्वयें फुटे डोळां |

आपणचि कापी अंगुळा | या नाव आध्यात्मिक ||३७||

कळा तिडका लागती | कां ते दंत उन्मळती |

अधर जिव्हा रगडती | या नाव आध्यात्मिक ||३८||

कर्णदुःख नेत्रदुःख | नाना दुःखें घडे शोक |

गर्भांध आणी नपुश्यक | या नाव आध्यात्मिक ||३९||

फुलें वडस आणी पडळें | कीड गर्ता रातांधळें |

दुश्चित्त भ्रमिष्ट आणी खुळें | या नाव आध्यात्मिक ||४०||

मुकें बधीर राखोंडें | थोटें चळलें आणी वेडें |

पांगुळ कुर्हें आणी पावडें | या नाव आध्यात्मिक ||४१||

तारसें घुलें काणें कैरें | गारोळें जामुन टाफरें |

शडांगुळें गेंगाणें विदरें | या नाव आध्यात्मिक ||४२||

दांतिरें बोचिरें घानाळ | घ्राणहीन श्रोत्रहीन बरळ |

अति कृश अति स्थूळ | या नाव आध्यात्मिक ||४३||

तोंतरें बोंबडें निर्बळ | रोगी कुरूप कुटीळ |

मत्सरी खादाड तपीळ | या नाव आध्यात्मिक ||४४||

संतापी अनुतापी मत्सरी | कामिक हेवा तिरस्कारी |

पापी अवगुणी विकारी | या नाव आध्यात्मिक ||४५||

उठवणें ताठा करक | आवटळे आणी लचक |

सुजी आणी चालक | या नाव आध्यात्मिक ||४६||

सल आडवें गर्भपात | स्तनगुंते सनपात |

संसारकोंडें आपमृत्य | या नाव आध्यात्मिक ||४७||

नखविख आणी हिंगुर्डें | बाष्ट आणी वावडें |

उगीच दांतखिळ पडे | या नाव आध्यात्मिक ||४८||

झडती पातीं सुजती भवया | नेत्रीं होती राझणवडीया |

चाळसी लागे प्राणियां | या नाव आध्यात्मिक ||४९||

वांग तिळ सुरमें लांसें | चामखिळ गलंडे मसें |

चुकुर होइजे मानसें | या नाव आध्यात्मिक ||५०||

नाना फुग आणी आवाळें | आंगीं दुर्गंधी प्रबळे |

चाईचाटी लाळ गळे | या नाव आध्यात्मिक ||५१||

नाना चिंतेची काजळी | नाना दुःखें चित्त पोळी |

व्याधीवांचून तळमळी | या नाव आध्यात्मिक ||५२||

वृद्धपणीच्या आपदा | नाना रोग होती सदा |

देह क्षीण सर्वदा | या नाव आध्यात्मिक ||५३||

नाना व्याधी नाना दुःखें | नाना भोग नाना खांडकें |

प्राणी तळमळी शोकें | या नाव आध्यात्मिक ||५४||

ऐसा आध्यात्मिक ताप | पूर्वपापाचा संताप |

सांगतां सरेना अमूप | दुःखसागर ||५५||

बहुत काय बोलावें | श्रोतीं संकेतें जाणावें |

पुढें बोलिजे स्वभावें | आदिभूतिक ||५६||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

आध्यात्मिकतापनिरुपणनाम समास सहावा || ३.६ ||

दशक ३ समास ६ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] आर्तभूत तोषला ६.२- आतुर / लोभी संतोष पावला, [२] पदार्थ जेवी ६.२- हवी असलेली वस्तु मिळाल्यावर, [३] बंदी पडल्याचे बंधन तोडता सुख ६.३- बंदीवानास मुक्त करताच त्यास सुख लाभते, [४] माहापुरे जाजावला ६.४- महापुरात सापडून घाबरलेला, [५] चेईला ६.४- जागे झाला [६] स्वप्न दुःखी ६.४- स्वप्नात दुःखी झालेला [७] वोखटे वर्ण काळफोड ६.१७- वाईट पण सडणारा व्रण व काळपुळी,[८] माहाजड ६.१७-अतिदुःखदायक,[९] अंगुळवेडे -बोटाचे नखुर्डे, [१०] भरे बलंगी ६.१८- दातातील खुसपट, [११] अंदु ६.२०- हाड्याव्रण, [१२] पेहाचेपोट ६.२०- जलोदर,पोटफुगी, [१३] बैसले टाळे ६.२०- कान ठिळया बसल्या, [१४] वोला कुष्ठ ६.२१- कुष्ठरोग,महारोग, [१५] पंड्य़ारोग ६.२१- रक्तक्षय, [१६] वाटी वटक वायगोळा ६.२२- पेटके, वांती गुबारा, [१७] वोलांडा वळ ६.२३- गरमी,गांठ [१८] माज आणि मान ६.२४- कंबर आणि मान, [१९] पुष्ठीग्रीवा ६.२४- पाठ व गळा, [२०] अस्तिसांदे ६.२४- हाडे व सांधे, [२१] मुरमा सुंढरे माळिणी ६.२४ - मुरुम, गळवे, नाकातील फोड,[२२] कुळिक,तरळ,कामिनी ६.२५- मोडशी, अजीर्ण, काविळ, [२३] जळसोस ६.२६- जलशोष,कोरड [२४] हिंवारे ६.२६- हिंवताप, [२५]

गिरिविरी ६.२६- चक्कर, [२६] अंधारे ६.२६- अंधारी येणे, [२७] पाचाव ६.२६- दृष्ट लागून दुखणे उलटणे, [२८] शरे ६.२६- थंडी वाजून कुडकुडणे, [२९]शैत्य ६.२७- थंडी, [३०] उष्ण ६.२७- उकाडा, [३१] तृषाक्षुधा ६.२७- तहानभूक,[३२] दिशा ६.२७- हगवण,[३३] विषयतृष्णा ६.२७- अतिसंभोगेच्छा, [३४] अपेसी ६.२८- अपयशी, [३५] मूत्रकोंड ६.२९- लघवी अडणे, [३६] खडाचढाचेनि ६.२९- मूतखडयामुळे [वेदना], [३७] उन्हाळे ६.३०- उन्हाळे लागणं, [३८] दिशा कोंडता आंदोळे ६.३०- शौच कोंडल्यामुळे जीवाची तगमग होणे,[३९] गांठी ढळली ६.३१- गांठ सरकली, [४०] भरला हिर लागला घास ६.३२- ठसका व घास लागणे, [४१] फोडी लागता ६.३२- फोडास धक्का लागताच,[४२] उसित गेला ६.३३- घशात घास अडकला, [४३] उलाटजाला ६.३३- वांती झाली, [४४] खरे पडसा ६.३३- तोंडयेऊन पडसे येणे, [४५] गळसोट्या जीभझडे ६.३६- गालगुंड/घटसर्प,जीभेचा कर्करोग [४६] जरंडी ६.३७- पाणथरी [४७] घोलाणा ६.३७- घोळणा, [४८] अंगुळा ६.३७- बोट, [४९] अधर जिव्हा रगडती ६.३८- ओठ,जीभ चावली जाते, [५०] गर्भांध ६.३९- जन्मांध, [५१] फुले ६.४०- डोळयात फुल पडणे, [५२] पडळे ६.४०-मोती/काच बिंदू, [५३] गर्ता ६.४०- अंधळा [५४] राखोंडे ६.४०- ओठ तुटके, [५५] थोटे

६.४१- हाततुटके, [५६] कुऱ्हे आणि पावडे ६.४१- कुबडे आणि आखुड पायाचे, [५७] तारसे, घुले ६.४२- तारवटलेले, वाकडमाने, [५८] काणेकैरे ६.४२- काणेतिरळे, [५९] गारोळे जामून टाफरे ६.४२- घारे, ठेंगू, ठेचकाळे, [६०] शडांगुळे ६.४२- सहा बोटाचे, [६१]विदरे ६.४२- वेडेविदरे,विद्रुप,[६२] दांतिरे,बोचिरे ६.४३- मोठ्या दाताचे, पुढे दात असणारे [दंताळे],[६३] घानाळ ६.४३- लांब नाकाचे, [६४] कुटीळ तपीळ ६.४४- हलकट व तापट, [६५] उठवणे ताठा करक ६.४६- उठता बसता न येणे, अंग ताठणे, अवघडणे,[६६] आवटळे, लचक ६.४६- अवघडणे व लचकणे [६७] सुजी आणि चालक ६.४६- सूज आणि पायाचा संधीवात, [६८] सल ६.४७- न वाढणारा गर्भ, [६९] आडवे ६.४७- आडवा आलेला गर्भ, [७०] स्तनगुंते ६.४७- स्तनाचे रोग, [७१] सनपात- सन्निपात, [७२] नखविख हिंगुर्डे ६.४८- नखातील विष, नखुर्डे, [७३] बाष्ट आणि वावडे ६.४८- शिळे आणि वर्ज्य, [७४] झडती पाती ६.४९- डोळयाच्या भुवया झडणं, [७५] राझणवडिया ६.४९- रांजण वाड्या, [७६] वांग तिळ सुरमे लासे ६.५०- काळया पुळया, तीळ, पांढरे चट्टे, काळे चट्टे, [७७] गलंडेमसे ६.५०- गालगुंड,मास वाढणं, [७८] चुकुर होइजे मानसे ६.५०- मनाला भ्रम होणे, [७९] चाईचाटी ६.५१- केसाला

चाई लागणे,चाट पडणे, [८०] नाना खांदके ६.५४ – अनेक जखमा,

सुवर्ण कण:- प्रपंच सांडून परमार्थ केला तर त्या माणसाला खायला अन्नच मिळणार नाही. अशांचा उल्लेख श्रीसमर्थ 'करंटा' या शब्दाने करतात. अशा दुर्दैवी करंट्या माणसाच्या आणि राष्ट्राच्या हातून भव्यदिव्य असं कार्य कसं होईल ? परमार्थ कसा होईल? यासाठी पोटापाण्याचा प्रश्न आधी आणि मग परमार्थचर्चा, मग राष्ट्रकार्य ! प्रपंच करण्याविषयी श्रीसमर्थांचा जसा कटाक्ष आहे तसा संसाराविषयी नाही; परंतु विवेकाने आणि उदासवृत्तिने संसार केला तर या जन्माचे सार्थक मनुष्य करुं शकेल. सर्व साधुसंतांनी हेच सांगितले आहे. म्हणून श्रीसमर्थ म्हणतात- संसारत्याग न करितां । प्रपंच उपाधी न सांडितां । जनामधें सार्थकता । विचारें होये॥ जयजय रघुवीर समर्थ ! जयजय रघुवीर समर्थ !

समास सातवा : आदिभूतिकतापनिरुपण || ३.७ ||

॥श्रीराम॥

मागां जालें निरूपण | आध्यात्मिकाचें

लक्षण | आतां आदिभूतिक तो कोण | सांगिजेल ||१||

७] सर्वभूतेन संयोगात् | सुखं दुःखं च जायते |

द्वितीयतापसंतापः | सत्यं चैवाधिभौतिकः ||१||

सर्व भूतांचेनि संयोगें | सुखदुःख उपजों लागे |

ताप होतां मन भंगे | या नाव आदिभूतिक ||२||

तरी या आदिभूतिकाचें लक्षण | प्रांजळ करूं निरूपण |

जेणें अनुभवास ये पूर्ण | वोळखी तापत्रयाची ||३||

ठेचा लागती मोडती कांटे | विझती शस्त्रांचे घायटे |

सल सिलका आणी सरांटे | या नांव आदिभूतिक ||४||

आग्या आणी काचकुहिरी | आवचटा लागे शरीरीं |

गांधील येऊन दंश करी | या नाव आदिभूतिक ||५||

मासी गोमासी मोहळमासी | मुंगी तेलमुंगी डांस दसी |

सोट जळु लागे यासी | आदिभूतिक बोलिजे ||६||

पिसा पिसोळे चांचण | कुसळें मुंगळे ढेंकुण |

विसीफ भोवर गोंचिड जाण | या नाव आदिभूतिक ||७||

गोंबी विंचु आणी विखार | व्याघ्र लांडिगे आणी शूकर |

गौसायळ सामर | या नाव आदिभूतिक ||८||

रानगाई रानम्हैसे | रानशकटु आणी रींसें |

रानहाती लांवपिसें | या नाव आदिभूतिक ||९||

सुसरीनें वोढून नेलें | कां तें अवचितें बुडालें |

अथवा खळाळीं पडिलें | या नाव आदिभूतिक ||१०||

नाना विखारें आजगर | नाना मगरें जळचर |

नाना वनचरें अपार | या नाव आदिभूतिक ||११||

अश्व वृषभ आणी खर | स्वान शूकर जंबुक मार्जर |

ऐसीं बहुविध क्रूर | या नाव आदिभूतिक ||१२||

ऐसीं कर्कशें भयानकें | बहुविध दुःखदायकें |

दुःखें दारुणें अनेकें | या नाव आदिभूतिक ||१३||

भिंती माळवदे पडती | कडे भुयेरीं कोंसळती |

वृक्ष आंगावरी मोडती | या नाव आदिभूतिक ||१४||

कोणी येकाचा श्राप जडे | कोणी येकें केले चेडे |

आधांतरी होती वेडे | या नाव आदिभूतिक ||१५||

कोणी येकें चाळविलें | कोणी येकें भ्रष्टविले |

कोणी येकें धरून नेलें | या नाव आदिभूतिक ||१६||

कोणी येकें दिलें वीष | कोणी येकें लाविले दोष |

कोणी येकें घातलें पाश | या नाव आदिभूतिक ||१७||

अवचिता सेर लागला | नेणो बिबवा चिडला |

प्राणी धुरें जाजावला | या नाव आदिभूतिक ||१८||

इंगळावरी पाय पडे | शिळेखालें हात सांपडे |

धांवतां आडखुळे पडे | या नाव आदिभूतिक ||१९||

वापी कूप सरोवर | गर्ता कडा नदीतीर |

आवचितें पडे शरीर | या नाव आदिभूतिक ||२०||

दुर्गाखालें कोंसळती | झाडावरून पडती |

तेणें दुःखे आक्रंदती | या नाव आदिभूतिक ||२१||

सीतें वोठ तरकती | हात पाव टांका फुटती |

चिखल्या जिव्हाळा लागती | या नाव आदिभूतिक ||२२||

अशनपानाचिये वेळे | उष्ण रसें जिव्हा पोळे |

दांत कस्करे आणी हरळे | या नाव आदिभूतिक ||२३||

पराधेन बाळपणीं | कुशब्द मार जाचणी |

अन्नवस्त्रेंवीण आळणी | या नाव आदिभूतिक ||२४||

सासुरवास गालोरे | ठुणके लासणें चिमोरे |

आलें रुदन न धरे | या नाव आदिभूतिक ||२५||

चुकतां कान पिळिती | कां तो डोळा हिंग घालिती |

सर्वकाळ धारकीं धरिती | या नाव आदिभूतिक ||२६||

नाना प्रकारीचे मार | दुर्जन मारिती अपार |

दुरी अंतरे माहेर | या नाव आदिभूतिक ||२७||

कर्णनासिक विंधिलें | बळेंचि धरून गोंधिलें |

खोडी जालिया पोळविलें | या नाव आदिभूतिक ||२८||

परचक्रीं धरून नेलें | नीच यातीस दिधलें |

दुर्दशा होऊन मेलें | या नाव आदिभूतिक ||२९||

नाना रोग उद्भवले | जे आध्यात्मिकीं बोलिले |

वैद्य पंचाक्षरी आणिले | या नाव आदिभूतिक ||३०||

नाना वेथेचें निर्शन | व्हावया औषध दारुण |

बळात्कारें देती जाण | या नाव आदिभूतिक ||३१||

नाना वल्लीचे रस | काडे गर्गोड कर्कश |

घेतां होय कासावीस | या नाव आदिभूतिक ||३२||

ढाळ आणी उखाळ देती | पथ्य कठीण सांगती |

अनुपान चुकतां विपत्ती | या नाव आदिभूतिक ||३३||

फाड रक्त फांसणी | गुल्लडागांची जाचणी |

तेणें दुःखें दुःखवे प्राणी | या नाव आदिभूतिक ||३४||

रुचिक बिबवे घालिती | नाना दुःखें दडपे देती |

सिरा तोडिती जळा लाविती | या नाव आदिभूतिक ||३५||

बहु रोग बहु औषधें | सांगतां अपारें अगाधें |

प्राणी दुखवे तेणें खेदें | या नाव आदिभूतिक ||३६||

बोलाविला पंचाक्षरी | धूरमार पीडा करी |

नाना यातना चतुरीं | आदिभूतिक जाणिजे ||३७||

दरवडे घालूनियां जना | तश्कर करिती यातना |

तेणें दुःख होय मना | या नाव आदिभूतिक ||३८||

अग्नीचेनि ज्वाळें पोळे | तेणें दुःखें प्राणी हरंबळे |

हानी जालियां विवळे | या नाव आदिभूतिक ||३९||

नाना मंदिरें सुंदरें | नाना रत्नांचीं भांडारें |

दिव्यांबरें मनोहरें | दग्ध होती ||४०||

नाना धान्यें नाना पदार्थ | नाना पशु नाना स्वार्थ |

नाना पात्रें नाना अर्थ | मनुष्यें भस्म होती ||४१||

आग्न लागला सेती | धान्यें बणव्या आणी

खडकुती | युक्षदंड जळोन जाती | आकस्मात ||४२||

ऐसा आग्न लागला | अथवा कोणी लाविला |

हानी जाली कां पोळला | या नाव आदिभूतिक ||४३||

ऐसें सांगतां बहुत | होती वन्हीचे आघात |

तेणे दुःखें दुःखवे चित्त | या नाव आदिभूतिक ||४४||

हरपे विसरे आणी सांडे | नासे गाहाळे फुटे पडे |

असाध्य होय कोणीकडे | या नाव आदिभूतिक ||४५||

प्राणी स्थानभ्रष्ट जालें | नाना पशूतें चुकलें |

कन्यापुत्र गाहाळले | या नाव आदिभूतिक ||४६||

तश्कर अथवा दावेदार | आवचिता करिती संव्हार |

लुटिती घरें नेती खिल्लार | या नाव आदिभूतिक ||४७||

नाना धान्यें केळी कापिती | पानमळा मीठ घालिती |

ऐसे नाना आघात करिती | या नाव आदिभूतिक ||४८||

मैंद उचले खाणोरी | सुवर्णपंथी भुररेकरी |

ठकु सिंतरु वरपेकरी | वरपा घालिती ||४९||

गठीछोडे द्रव्य सोडिती | नाना आळंकार काढिती |

नाना वस्तु मूषक नेती | या नाव आदिभूतिक ||५०||

वीज पडे हिंव पडे | प्राणी प्रजंनी सांपडे |

कां तो माहापुरीं बुडे | या नाव आदिभूतिक ||५१||

भोवरें वळणें आणी धार | वोसाणें लाटा अपार |

वृश्चिक गोंबी आजगर | वाहोन जाती ||५२||

तयामधें प्राणी सांपडला | खडकी बेटीं आडकला |

बुडत बुडत वांचला | या नांव आदिभूतिक ||५३||

मनासारिखा नसे संसार | कुरूप कर्कश स्त्री क्रूर |

विधवा कन्या मूर्ख पुत्र | या नाव आदिभूतिक ||५४||

भूत पिशाच्च लागलें | आंगावरून वारें गेलें |

अबद्धमंत्रे प्राणी चळलें | या नाव आदिभूतिक ||५५||

ब्राह्मणसमंध शरीरीं | बहुसाल पीडा करी |

शनेश्वराचा धोका धरी | या नाव आदिभूतिक ||५६||

नाना ग्रहे काळवार | काळतिथी घातचंद्र |

काळवेळ घातनक्षत्र | या नाव आदिभूतिक ||५७||

सींक पिंगळा आणी पाली | वोखटें होला काक कलाली |

चिंता काजळी लागली | या नाव आदिभूतिक ||५८||

दिवटा सरवदा भाकून गेला | अंतरीं धोका लागला |

दुःस्वप्नें जाजावला | या नाव आदिभूतिक ||५९||

भालु भुंके स्वान रडे | पाली अंगावरी पडे |

नाना चिन्हें चिंता पवाडे | या नाव आदिभूतिक ||६०||

बाहेरी निघतां अपशकून | नाना प्रकारें विछिन्न |

तेणें गुणें भंगे मन | या नाव आदिभूतिक ||६१||

प्राणी बंदी सांपडला | यातने वरपडा जाला |

नाना दुःखें दुःखवला | या नाव आदिभूतिक ||६२||

प्राणी राजदंड पावत | जेरबंद चाबुक वेत |

दरेमार तळवेमार होत | या नाव आदिभूतिक ||६३||

कोरडे पारंब्या फोक | बहुप्रकारें अनेक |

बहुताडिती आदिभूतिक | या नाव बोलिजे ||६४||

मोघरीमार बुधलेमार | चौखरून डंगारणेमार |

बुक्या गचांड्या गुढघेमार | या नाव आदिभूतिक ||६५||

लाता तपराखा सेणमार | कानखडे दगडमार |

नाना प्रकारीचे मार | या नाव आदिभूतिक ||६६||

टांगणें टिपऱ्या पिछोडे | बेडी बुधनाल कोलदंडे |

रक्षणनिग्रह चहूंकडे | या नाव आदिभूतिक ||६७||

नाकवणी चुनवणी | मीठवणी रायवणी |

गुळवण्याची जाचणी | या नाव आदिभूतिक ||६८||

जळामध्यें बुचकळिती | हस्तीपुढें बांधोन टाकिती |

हाकिती छळिती यातायाती | या नाव आदिभूतिक ||६९||

कर्णछेद घ्राणछेद | हस्तछेद पादछेद |

जिव्हाछेद अधरछेद | या नाव आदिभूतिक ||७०||

तीरमार सुळीं देती | नेत्र वृषण काढिती |

नखोनखीं सुया मारिती | या नाव आदिभूतिक ||७१||

पारड्यामध्यें घालणें | कां कडेलोट करणें |

कां भांड्यामुखें उडवणें | या नाव आदिभूतिक ||७२||

कानीं खुंट्या आदळिती | अपानीं मेखा मारिती |

खाल काढून टाकिती | या नाव आदिभूतिक ||७३||

भोत आणी बोटबोटी | अथवा गळ घालणें कंठीं |

सांडस लाऊन आटाटी | या नाव आदिभूतिक ||७४||

सिसें पाजणें वीष देणें | अथवा सिरछेद करणें |

कां पायातळीं घालणें | या नाव आदिभूतिक ||७५||

सरड मांजर भरिती | अथवा फांसीं नेऊन देती |

नानापरी पीडा करिती | या नाव आदिभूतिक ||७६||

स्वानप्रळये व्याघ्रप्रळये | भूतप्रळये सुसरीप्रळये |

शस्त्रप्रळये विझप्रळये | या नाव आदिभूतिक ||७७||

सीरा वोढून घेती | टेंभें लाऊन भाजिती |

ऐशा नाना विपत्ती | या नाव आदिभूतिक ||७८||

मनुष्यहानी वित्तहानी | वैभवहानी महत्वहानी |

पशुहानी पदार्थहानी | या नाव आदिभूतिक ||७९||

बाळपणीं मरे माता | तारुण्यपणीं मरे कांता |

वृद्धपणीं मृत्य सुता | या नाव आदिभूतिक ||८०||

दुःख दारिद्र आणी रुण | विदेशपळणी नागवण |

आपदा अनुपत्ती कदान्न | या नाव आदिभूतिक ||८१||

आकांत वाखाप्रळये | युध्य होतां पराजये |

जिवलगांचा होय क्षये | या नाव आदिभूतिक ||८२||

कठीण काळ आणी दुष्काळ | साशंक आणी वोखटी वेळ |

उद्वेग चिंतेचे हळाळ | या नाव आदिभूतिक ||८३||

घाणा चरखीं सिरकला | चाकाखालें सांपडला |

नाना वन्हींत पडिला | या नाव आदिभूतिक ||८४||

नाना शस्त्रें भेदिला | नाना स्वापदीं भक्षिला |

नाना बंदीं पडिला | या नाव आदिभूतिक ||८५||

नाना कुवासें निर्बुजे | नाना अपमानें लाजे |

नाना शोकें प्राणी झिजे | या नाव आदिभूतिक ||८६||

ऐसें सांगतां अपार | आहेत दुःखाचे डोंगर |

श्रोतीं जाणावा विचार | आदिभूतिकाचा ||८७||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

आदिभूतिकतापनिरुपणनाम समास सातवा || ३.७ ||

दशक ३ समास ७ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] भूताचेनि संयोगे ७.२- पंचभूतांनीयुक्त बाह्य पदार्थांच्या कारणाने, [२]विझती ७.४- वाजती,ठणकतात.[३]सल,सिलका सराटे ७.४- कस्पट, चोयट्या, सराटे बोचणे, [४] आग्या,काचकुहिरी ७.५- अंगाची आग, खाजखुहिली, [५] आवचटा ७.५- अचानक, [६] सोट ७.६- रक्तपिपासू किडा, [७] विसिफ भोवर ७.७- इसबाचे जंतू आणि भुंगे, [८] विखार ७.८- विषारीसाप,[९] गौसायाळ ७.८- साळू,[१०] सामर ७.८- सांबर, [११] रानशकट्टु, रिसे ७.९- रानबैल व अस्वल, [१२] लांवपिसे ७.९-पक्षांची पिसे, [१३] खळाळी ७.१०- ओढ्यात, [१४] खर ७.१२- गाढव, [१५] चेडे ७.१५- जादूटोणा, [१६] आधांतरी होते वेडे ७.१५- अकारण वेड लागणे,[१७] सेर ७.१८- शेराचा चिक, [१८] सीते ओठ तरकती ७.२२-थंडीने ओठ तडकती,[१९] टांका ७.२२- टाचा,[२०] अशनपान

७.२३-खातापिता, [२१] दात कस्करे ७.२३- दात करकरणे [२२] हरळे ७.२३- दातात फटी पडणे, [२३] गालोरे ७.२५- गालगुञ्चे, [२४] ठुणके ७.२५-ठोसे, [२५] लासणे ७.२५- डागणे, [२६] चिमोरे ७.२५- चिमटे, [२७] धारकी ७.२५- धारेवर धरणे, त्रास देणे, [२८] कर्ण नासिक विंधले ७.२८- नाककानास भोकं पाडणं, [२९] काडे गर्गोड कर्कश ७.३२- कडू काढे चाटणं, [३०] ढाळ उखाळ ७.३३- जुलाब, वांती [३१] फाड रक्त फांसळी ७.३४- चिरफाड,रक्त काढणे, [३२] गुल्ल डागांची जाचणी ७.३४-तापलेल्या सळीने डाग देणे, [३३] हरंबळे ७.३९- तळमळे [३४] बणब्या, खडकुती ७.४२– वणवा लागतो ,वाळून जाती, [३५]युक्षदंड ७.४२- ऊस [३६] हारपे,सांडे ७.४५- हरवते, सांडते,[३७] पशूते चुकले ७.४६- जनावरे हरवली,[३८] मैंद ७.४९- लुटारु, [३९] खाणोरी ७.४९- घर खणून चोरी करणारे, [४०] सुवर्णपंथी भुररेकरी ७.४९- किमयागारी चोरटे, [४१] सिंतरु ७.४९- फसविणारे, [४२] वरपेकरी ७.४९- चोर दरवडेखोर [४३] गठीछोडे ७.५०- गाठोडे चोर, [४४] प्रजंनी ७.५१- पावसात, [४५] वोसाणे लाटा ७.५२- जलप्रवाहा बरोबर वाहात येणारा ओंडका,केरकचरा इ. [४६] अबद्ध मंत्रे ७.५५- चुकीच्या मंत्रजपामुळे [४७] कलाली ७.५८- एक पक्षी [४८] दिवटा सरवदा ७.५९- मशालीच्या उजेडात भविष्य-ज्योतिष सांगणारा, [४९] यातने वरपडा जाला ७.६२- वेदनेने,यातनेमुळे गांजून गेला, [५०] दरेमार ७.६३- दरीत ढकलणे, [५१] तळवेमार ७.६३- तापल्या तव्यावर उभं करून मारणे, [५२]

मोघरीमार ७.६५- लाकडी सोट्याने मारणं, [५३] बुधलेमार ७.६५- दारुच्या बुधल्यास बांधून मारणे, [५४] चौखरुन डंगारणेमार ७.६५- चारीबाजूस ताणून, बडगे हाणून मारणे, [५५] गुडघेमार ७.६५- गुडघ्यानी मारणे, [५६] तपरखा ७.६६-चपराकी मारणं, [५७]सेणमार ७.६६- शेण मारणे [५८] कानखडे ७.६६- कानात खडे खुपसणे, [५९] टांगणे टिपऱ्या पिछोडे ७.६७- टांगणे,चाप लावणे, मागे हात बांधणे, [६०] बुधनाल ७.६७- झाडाच्या बुंध्यावर नाला प्रमाणे वाकवून मार देणे, [६१] नाकवणी, चुनवणी, मीठवणी, रायवणी,गुळवणी ७.६८- चुना,मीठ,मोहरी, गूळ याचे पाणी नाकात, कानात ओतणे, [६२] भांड्यामुखे उडवणे ७.७२- तोफेच्या तोंडी देणे, [६३] कानी खुंट्या ७.७३- कानात खुंट्या मारणे, [६४] अपानी मेखा ७.७३- गुदद्वारात मेखा ठोकणे,[६५] भोत ७.७४- पोत्यात घालणे, [६६] बोटबोटी ७.७४- बोटे ठेचणं/ तोडणं, [६७] सांडस लाऊन आटाटी ७.७४-तप्त सांडशीने वृषण/स्तन दाबणे, [६८] विझप्रळये ७.७७- वीजा पडून, [६९] सीरा वोढून ७.७८- शीरा तोडणे, [७०]आपदा अनुपत्ति कदान्न ७.८१- वाईट अन्न खाण्याचं संकट, अनुपत्ती=विपत्ती [७१] आकांत वाखाप्रळये ७.८२- पटकीच्या साथीत अनेक माणसं मरणं, [७२] नाना कुवासे निर्बुजे ७.८६- विविध घाणेरड्या वासाने जीव गुदमरणं, [७३] अपार ७.८७- असंख्य,अगणित.

समास आठवा : आदिदैविकतापनिरुपण || ३.८ ||

॥श्रीराम॥

मागां बोलिला आध्यात्मिक | त्याउपरीं आदि-

भूतिक | आतां बोलिजेल आदिदैविक | तो सावध ऐका ||१||

८] शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना |

स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकं ||१||

शुभाशुभ कर्मानें जना | देहान्तीं* येमयातना |

स्वर्ग नर्क भोग नाना | या नाव आदिदैविक ||२||

नाना दोष नाना पातकें | मदांधपणें अविवेकें |

केलीं परी तें दुःखदायकें | येमयातना भोगविती ||३||

आंगबळें द्रव्यबळें | मनुष्यबळें राजबळें |

नाना सामर्थ्याचेनि बळें | अकृत्य करिती ||४||

नीती सांडूनियां तत्त्वता | करूं नये तेंचि

करितां | येमयातना भोगितां | जीव जाये ||५||

डोळे झांकून स्वार्थबुद्धीं | नाना अभिळाश कुबुद्धीं |

वृत्ति भूमिसीमा सांधी | द्रव्य दारा पदार्थ ||६||

मातलेपणें उन्मत्त | जीवघात कुटुंबघात |

अप्रमाण क्रिया करीत | म्हणौन येमयातना ||७||

मर्यादा सांडूनि चालती | ग्रामा दंडी ग्रामाधिपती |

देशा दंडी देशाधिपती | नीतिन्याय सांडितां ||८||

देशाधिपतीस दंडिता रावो | रायास दंडिता देवो |

राजा न करितां नीतिन्यावो | म्हणौन येमयातना ||९||

अनीतीनें स्वार्थ पाहे | राजा पापी होऊन राहे |

राज्या अंतीं नर्क आहे | म्हणौनिया ||१०||

राजा सांडितां राजनीति | तयास येम गांजिती |

येम नीति सांडितां धावती | देवगण ||११||

ऐसी मर्यादा लाविली देवें | म्हणौनि नीतीनें वर्तावें |

नीति न्याय सांडितां भोगावें | येमयातनेसी ||१२||

देवें प्रेरिले येम | म्हणौनि आदिदैविक नाम |

तृतीय ताप दुर्गम | येमयातनेचा ||१३||

येमदंड येमयातना | शास्त्रीं बोलिले प्रकार नाना |

तो भोग कदापि चुकेना | या नाव आदिदैविक ||१४||

येमयातनेचे खेद | शास्त्रीं बोलिले विशद |

शरीरीं घालून अप्रमाद | नाना प्रकारें ||१५||

पापपुण्याचीं शरीरे | स्वर्गीं असती कळीवरें |

त्यांत घालून नाना प्रकारें | पापपुण्य भोगविती ||१६||

नाना पुण्यें नाना विळास | नाना दोषें यातना

कर्कश | शास्त्रीं बोलिलें अविश्वास | मानूंच नये ||१७||

वेदाज्ञेनें न चालती | हरिभक्ती न करिती |

त्यास येमयातना करिती | या नाव आदिदैविक ||१८||

अक्षोभ नर्कीं उदंड जीव | जुनाट किडे करिती रवरव |

बांधोन टाकिती हातपाव | या नाव आदिदैविक ||१९||

उदंड पैस लाहान मुख | कुंभाकार कुंड येक |

दुर्गंधी उकाडा कुंभपाक | या नाव आदिदैविक ||२०||

तप्तभूमिका ताविती | जळत स्तंभ पोटाळविती |

नाना सांडस लाविती | या नाव आदिदैविक ||२१||

येमदंडाचे उदंड मार | यातनेची सामग्री अपार |

भोग भोगिती पापी नर | या नाव आदिदैविक ||२२||

पृथ्वीमध्यें मार नाना | त्याहून कठीण येमयातना |

मारितां उसंतचि असेना | या नाव आदिदैविक ||२३||

चौघे चौंकडे वोढिती | येक ते झोंकून पाडिती |

ताणिती मारिती वोढूनि नेती | या नाव आदिदैविक ||२४||

उठवेना बसवेना | रडवेना पडवेना |

यातनेवरी यातना | या नाव आदिदैविक ||२५||

आक्रंदे रडे आणी फुंजे | धकाधकीनें निर्बुजे |

झुरझुरों पंजर होऊन झिजे | या नाव आदिदैविक ||२६||

कर्कश वचनें कर्कश मार | यातनेचे नाना प्रकार |

त्रास पावती दोषी नर | या नाव आदिदैविक ||२७||

मागां बोलिलां राजदंड | त्याहून येमदंड उदंड |

तेथील यातना प्रचंड | भीमरूप दारुण ||२८||

आध्यात्मिक आदिभूतिक | त्याहूनि विशेष आदिदैविक |

अल्प संकेतें कांहींयेक | कळावया बोलिलें ||२९||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

आदिदैविकतापनिरुपणनाम समास आठवा || ३.८ ||

दशक ३ समास ८ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]देहाचा अंत यासाठी “देहान्त” असा शब्द सगळीकडे योजला आहे. देहांत=देहाच्या आंत [१] मदांधपणे ८.३- माजोरपणे,[२] आंगबळॆ ८.४- शरीराच्या ताकदीच्या जोरावर,[३] द्रव्यबळे ८.४- धनदांडगे पणाने, [४]मनुष्यबळे ८.४- माणूसबळावर, [५] राजबळे ८.४- राज बळावर [६] अभिळाश ८.६- लोभ,[७] भूमिसीमासांधी ८.६- जमिनीची हद्द वाढवतो,[८]जीवघात ८.७-प्राणीमात्राचा घात, [९] राजनीती ८.११- राजकारण,न्याय [१०] वेदाज्ञा ८.१८– वेदातील आज्ञा, [११] कुंभपाक ८.२०- लहानतोंडाचे मोठे भांडॆ, [१२] तप्त भूमिका ताविती ८.२१- तप्त भूमीवर तापवतात, [१३] पोटाळविती ८.२१- पोटावरुन फिरवतात,

समास नववा : मृत्यनिरूपण || ३.९ ||

॥श्रीराम॥

संसार म्हणिजे सवेंच स्वार | नाहीं मरणास उधार |

मापीं लागलें शरीर | घडीनें घडी ||१||

नित्य काळाची संगती | नकळे होणाराची गती |

कर्मासारिखे प्राणी पडती | नाना देसीं विदेसीं ||२||

सरतां संचिताचें शेष | नाहीं क्षणाचा अवकाश |

भरतां न भरतां निमिष्य | जाणें लागे ||३||

अवचितें काळाचे म्हणियारे | मारित सुटती

येकसरें | नेऊन घालिती पुढारें | मृत्यपंथे ||४||

होतां मृत्याची आटाटी | कोणी घालूं न सकती

पाठीं | सर्वत्रांस कुटाकुटी | मागेंपुढें होतसे ||५||

मृत्यकाळ काठी निकी | बैसे बळियाचे मस्तकीं |

माहाराजे बळिये लोकीं | राहों न सकती ||६||

मृत्य न म्हणे किं हा क्रूर | मृत्य न म्हणे हा जुंझार |

मृत्य न म्हणे संग्रामशूर | समरंगणीं ||७||

मृत्य न म्हणे किं हा कोपी | मृत्य न म्हणे हा

प्रतापी | मृत्य न म्हणे उग्ररूपी | माहाखळ ||८||

मृत्य न म्हणे बळाढ्य | मृत्य न म्हणे धनाढ्य |

मृत्य न म्हणे आढ्य | सर्व गुणें ||९||

मृत्य न म्हणे हा विख्यात | मृत्य न म्हणे हा

श्रीमंत | मृत्य न म्हणे हा अद्भूत | पराक्रमी ||१०||

मृत्य न म्हणे हा भूपती | मृत्य न म्हणे हा चक्रवती |

मृत्य न म्हणे हा करामती | कैवाड जाणे ||११||

मृत्य न म्हणे हयपती | मृत्य न म्हणे गजपती |

मृत्य न म्हणे नरपती | विख्यात राजा ||१२||

मृत्य न म्हणे वरिष्ठ जनीं | मृत्य न म्हणे राजकारणी |

मृत्य न म्हणे वेतनी | वेतनधर्ता ||१३||

मृत्य न म्हणे देसाई | मृत्य न म्हणे वेवसाई |

मृत्य न म्हणे ठाईं ठाईं | पुंडराजे ||१४||

मृत्य न म्हणे मुद्राधारी | मृत्य न म्हणे व्यापारी |

मृत्य न म्हणे परनारी | राजकन्या ||१५||

मृत्य न म्हणे कार्याकारण | मृत्य न म्हणे वर्णा-

वर्ण | मृत्य न म्हणे हा ब्राह्मण | कर्मनिष्ठ ||१६||

मृत्य न म्हणे वित्पन्न | मृत्य न म्हणे संपन्न |

मृत्य न म्हणे विद्वज्जन | समुदाई ||१७||

मृत्य न म्हणे हा धूर्त | मृत्य न म्हणे बहुश्रुत |

मृत्य न म्हणे हा पंडित | माहाभला ||१८||

मृत्य न म्हणे पुराणिक | मृत्य न म्हणे हा वैदिक |

मृत्य न म्हणे हा याज्ञिक | अथवा जोसी ||१९||

मृत्य न म्हणे अग्निहोत्री | मृत्य न म्हणे हा श्रोत्री |

मृत्य न म्हणे मंत्रयंत्री | पूर्णागमी ||२०||

मृत्य न म्हणे शास्त्रज्ञ | मृत्य न म्हणे वेदज्ञ |

मृत्य न म्हणे सर्वज्ञ | सर्व जाणे ||२१||

मृत्य न म्हणे ब्रह्महत्या | मृत्य न म्हणे गोहत्या |

मृत्य न म्हणे नाना हत्या | स्त्रीबाळकादिक ||२२||

मृत्य न म्हणे रागज्ञानी | मृत्य न म्हणे ताळज्ञानी |

मृत्य न म्हणे तत्वज्ञानी | तत्ववेत्ता ||२३||

मृत्य न म्हणे योगाभ्यासी | मृत्य न म्हणे संन्यासी |

मृत्य न म्हणे काळासी | वंचूं जाणे ||२४||

मृत्य न म्हणे हा सावध | मृत्य न म्हणे हा सिद्ध |

मृत्य न म्हणे वैद्य प्रसिद्ध | पंचाक्षरी ||२५||

मृत्य न म्हणे हा गोसावी | मृत्य न म्हणे हा तपस्वी |

मृत्य न म्हणे हा मनस्वी | उदासीन ||२६||

मृत्य न म्हणे ऋषेश्वर | मृत्य न म्हणे कवेश्वर |

मृत्य न म्हणे दिगंबर | समाधिस्थ ||२७||

मृत्य न म्हणे हटयोगी | मृत्य न म्हणे राजयोगी |

मृत्य न म्हणे वीतरागी | निरंतर ||२८||

मृत्य न म्हणे ब्रह्मचारी | मृत्य न म्हणे जटाधारी |

मृत्य न म्हणे निराहारी | योगेश्वर ||२९||

मृत्य न म्हणे हा संत | मृत्य न म्हणे हा महंत |

मृत्य न म्हणे हा गुप्त | होत असे ||३०||

मृत्य न म्हणे स्वाधेन | मृत्य न म्हणे पराधेन |

सकळ जीवांस प्राशन | मृत्यचि करी ||३१||

येक मृत्यमार्गी लागले | येकीं आर्धे पंथ क्रमिले |

येक ते सेवटास गेले | वृद्धपणीं ||३२||

मृत्य न म्हणे बाळ तारुण्य | मृत्य न म्हणे सुलक्षण |

मृत्य न म्हणे विचक्षण | बहु बोलिका ||३३||

मृत्य न म्हणे हा आधारु | मृत्य न म्हणे उदारु |

मृत्य न म्हणे हा सुंदरु | चतुरांग जाणे ||३४||

मृत्य न म्हणे पुण्यपुरुष | मृत्य न म्हणे हरिदास |

मृत्य न म्हणे विशेष | सुकृती नर ||३५||

आतां असो हें बोलणें | मृत्यापासून सुटिजे कोणें |

मागेंपुढें विश्वास जाणें | मृत्यपंथें ||३६||

च्यारी खाणी च्यारी वाणी | चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी |

जन्मा आले तितुके प्राणी | मृत्य पावती ||३७||

मृत्याभेणें पळों जातां | तरी मृत्य सोडिना सर्वथा |

मृत्यास न ये चुकवितां | कांहीं केल्या ||३८||

मृत्य न म्हणे हा स्वदेसी | मृत्य न म्हणे हा विदेसी |

मृत्य न म्हणे हा उपवासी | निरंतर ||३९||

मृत्य न म्हणे थोर थोर | मृत्य न म्हणे हरीहर |

मृत्य न म्हणे अवतार | भगवंताचे ||४०||

श्रोतीं कोप न करावा | हा मृत्यलोक सकळांस ठावा |

उपजला प्राणी जाईल बरवा | मृत्यपंथें ||४१||

येथें न मनावा किंत | हा मृत्यलोक विख्यात |

प्रगट जाणती समस्त | लाहान थोर ||४२||

तथापी किंत मानिजेल | तरी हा मृत्यलोक नव्हेल |

याकारणें नासेल | उपजला प्राणी ||४३||

ऐसें जाणोनियां जीवें | याचें सार्थकची करावें |

जनीं मरोन उरवावें | कीर्तिरूपें ||४४||

येरवीं प्राणी लाहान थोर | मृत्य पावती हा निर्धार |

बोलिलें हें अन्यथा उत्तर | मानूंचि नये ||४५||

गेले बहुत वैभवाचे | गेले बहुत आयुष्याचे |

गेले अगाध महिमेचे | मृत्यपंथें ||४६||

गेले बहुत पराक्रमी | गेले बहुत कपटकर्मी |

गेले बहुत संग्रामी | संग्रामसौरे ||४७||

गेले बहुतां बळांचे | गेले बहुतां काळांचे |

गेले बहुतां कुळांचे | कुळवंत राजे ||४८||

गेले बहुतांचे पाळक | गेले बुद्धीचे चाळक |

गेले युक्तीचे तार्किक | तर्कवादी ||४९||

गेले विद्येचे सागर | गेले बळाचे डोंग़र |

गेले धनाचे कुबेर | मृत्यपंथे ||५०||

गेले बहुत पुरुषार्थाचे | गेले बहुत विक्रमाचे |

गेले बहुत आटोपाचे | कार्यकर्ते ||५१||

गेले बहुत शस्त्रधारी | गेले बहुत परोपकारी |

गेले बहुत नानापरी | धर्मरक्षक ||५२||

गेले बहुत प्रतापाचे | गेले बहुत सत्कीर्तीचे |

गेले बहुत नीतीचे | नीतिवंत राजे ||५३||

गेले बहुत मतवादी | गेले बहुत कार्यवादी |

गेले बहुत वेवादी | बहुतांपरीचे ||५४||

गेलीं पंडितांची थाटें | गेलीं शब्दांचीं कचाटें |

गेलीं वादकें अचाटें | नाना मतें ||५५||

गेले तापस्यांचे भार | गेले संन्यासी अपार |

गेले विचारकर्ते सार | मृत्यपंथे ||५६||

गेले बहुत संसारी | गेले बहुत वेषधारी |

गेले बहुत नानापरी | नाना छंद करूनी ||५७||

गेले ब्राह्मणसमुदाये | गेले बहुत आचार्ये |

गेले बहुत सांगों काये | किती म्हणोनी ||५८||

असो ऐसे सकळही गेले | परंतु येकचि राहिले |

जे स्वरुपाकार जाले | आत्मज्ञानी ||५९||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

मृत्यनिरूपणनाम समास नववा || ३.९ ||

दशक ३ समास ९ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] सवेंच स्वार ९.१- सतत धावणारा स्वार, [२] पडती ९.२- मरण पावती [३] संचित ९.३- पूर्वकर्माने साठलेला पापपुण्य-साठा, [४] काळाचे म्हणियारे ९.४- काळाचे दूत, [५] मृत्याची आटाटी ९.५- मृत्युचा वेढा, [६] कुटाकुटी ९.५- कुटून संपवणे, [७] काठी निकी ९.६- निश्चित फटका बसणारच, [८] माहाखळ ९.८- दुष्ट, [९] आढ्य ९.९- सर्वगुणसंपन्न, [१०] कैवाड ९.११- मंत्रतंत्र,युक्त्या [११] हयपती ९.१२- घोडेवाला,[१२] नरपती९.१२- राजा [१३]वेतनी ९.१३-वतनदार, [१४] पूर्णगामी ९.२०- वेदाभ्यासी, [१५] काळासी वंचू जाणे ९.२४- काळाला फसवणारा, [१६] आधारु ९.३४- आधार, [१७] उदारु ९.३४- उदार,[१८] सुंदरु ९.३४- सुंदर, [१९] चतुरांग ९.३४- ज्ञान संपन्न, [२०] मृत्यलोक नव्हेल ९.४३- मृत्यु-लोक बदलत नाही, [२१] संग्रामसौरे ९.४७- संग्रामशूर [२२] शब्दांची कचाटे ९.५५- शब्दच्छल करणारे,वैयाकरणी [२३] वादके अचाटे ९.५५- वादविवाद पटू [२४] स्वरुपाकार- स्वस्वरुपात लीन झालेले आत्मज्ञानी.

श्रीराम जयराम जयजय्रम ! जयजय रघुवीर समर्थ ! श्रीराम !!

समास दहावा : वैराग्यनिरूपण || ३.१० ||

॥श्रीराम॥

संसार म्हणिजे माहापूर | माजीं जळचरें

अपार | डंखूं धावती विखार | काळसर्प ||१||

आशा ममता देहीं बेडी | सुसरी करिताती तडा-

तोडी | वोढून दुःखाचे सांकडी | माजीं घालिती ||२||

अहंकारनक्रें उडविलें | नेऊन पाताळीं बुडविलें |

तेथुनियां सोडविलें | नवचे प्राणी ||३||

काममगरमिठी सुटेना | तिरस्कार लागला तुटेना |

मद मत्सर वोहटेना | भूलि पडिली ||४||

वासनाधामिणी पडिली गळां | घालून वेंटाळें वमी

गरळा | जिव्हा लाळी वेळोवेळां | भयानक ||५||

माथां प्रपंचाचें वोझें | घेऊन म्हणे माझें माझें |

बुडतांही न सोडी फुंजे | कुळाभिमानें ||६||

पडिलें भ्रांतीचें अंधारें | नागविलें अभिमानचोरें |

आलें अहंतेचें काविरें । भूतबाधा ॥७॥

बहुतेक आवर्तीं पडिले । प्राणी वाहातचि गेले ।

जेहिं भगवंतासी बोभाईलें । भावार्थबळें ॥८॥

देव आपण घालूनि उडी । तयांसी नेलें पैलथडी ।

येर तें अभाविकें बापुडीं । वाहातचि गेलीं ॥९॥

भगवंत भावाचा भुकेला । भावार्थ देखोन भुलला ।

संकटीं पावे भाविकाला । रक्षितसे ॥१०॥

जयास भगवंत आवडे । तयाचें देवासीं सांकडें ।

संसारदुःख सकळ उडे । निज दासाचें ॥११॥

जे अंकित ईश्वराचे । तयांस सोहळे निजसुखाचे ।

धन्य तेचि दैवाचे । भाविक जन ॥१२॥

जैसा भाव जयापासीं । तैसा दैव तयासी ।

जाणे भाव अंतरसाक्षी । प्राणीमात्रांचा ॥१३॥

जरी भाव असिला माईक । तरी देव होये माहा

ठक । नवल तयाचें कौतुक । जैशास तैसा ॥१४॥

जैसें जयाचें भजन । तैसेंची दे समाधान ।

भाव होतां किंचित न्यून | आपणहि दुरावे ||१५||

दर्पणीं प्रतिबिंब दिसे | जैशास तैसें भासे |

तयाचें सूत्र असे | आपणाचपासीं ||१६||

जैसें आपण करावें | तैसेंचि तेणें व्हावें |

जरी डोळे पसरूनि पाहावें | तरी तेंही टवकारे ||१७||

भृकुटीस घालून मिठी | पाहातां क्रोधें तेंहि उठी |

आपण हास्य करितां पोटीं | तेंहि आनंदे ||१८||

जैसा भाव प्रतिबिंबला | तयाचाचि देव जाला |

जो जैसें भजे त्याला | तैसाचि वोळे ||१९||

भावें परामार्थाचिया वाटा | वाहाती भक्तीचिया

पेंठा | भरला मोक्षाचा चोहाटा | सज्जनसंगें ||२०||

भावें भजनीं जे लागले | ते ईश्वरी पावन

जाले | भावार्थबळें उद्धरिले | पूर्वज तेहीं ||२१||

आपण स्वयें तरले | जनासहि उपेगा आले |

कीर्तिश्रवणें जाले | अभक्त भावार्थी ||२२||

धन्य तयांची जननी | जे लागले हरिभजनीं |

तेहिंच येक जन्म जनीं | सार्थक केला ||२३||

तयांची वर्णूं काय थोरी | जयांचा भगवंत कैवारी |

कासे लाऊन उतरी | पार दुःखाचा ||२४||

बहुतां जन्मांचे सेवटीं | जेणें चुके अटाटी |

तो हा नरदेह भेटी | करी भगवंतीं ||२५||

म्हणोनि धन्यते भाविक जन | जेहिं जोडिलें हरिनिधान |

अनंत जन्मांतरींचें पुण्य | फळासी आलें ||२६||

आयुष्य हेचि रत्नपेटी | माजीं भजनरत्नें गोमटीं |

ईश्वरीं अर्पूनिया लुटी | आनंदाची करावी ||२७||

हरिभक्त वैभवें कनिष्ठ | परी तो ब्रह्मादिकां

वरिष्ठ | सदा सर्वदा संतुष्ट | नैराशबोधें ||२८||

धरून ईश्वराची कास | केली संसाराची नैराश |

तयां भाविकां जगदीश | सबाह्य सांभाळी ||२९||

जयास संसाराचें दुःख | विवेकें वाटे परम सुख |

संसारसुखाचेनि पढतमूर्ख | लोधोन पडती ||३०||

जयांचा ईश्वरीं जिव्हाळा | ते भोगिती स्वानंद

सोहळा | जयांचा जनावेगळा | ठेवा आक्षै ||३१||

ते आक्षै सुखें सुखावले | संसारदुःखें विसरले |

विषयेरंगी वोरंगले | श्रीरंगरंगीं ||३२||

तयांस फावली नरदेह पेटी | केली ईश्वरेंसिं

साटी | येरें अभाविकें करंटीं | नरदेह गेला ||३३||

आवचटें निधान जोडलें | तें कवडिच्या बदल नेलें |

तैसें आयुष्य निघोनि गेलें | अभाविकाचें ||३४||

बहुता तपाचा सांठा | तेणें लाधला परीस गोटा |

परी तो ठाइचा करंटा | भोगूंच नेणे ||३५||

तैसा संसारास आला | मायाजाळीं गुंडाळला |

अंतीं येकलाचि गेला | हात झाडुनी ||३६||

या नरदेहाचेनि संगतीं | बहुत पावले उत्तम गती |

येकें बापुडी यातायाती | वरपडी जालीं ||३७||

या नरदेहाचेनि लागवेगें | सार्थक करावे संतसंगें |

नीचयोनीं दुःख मागें | बहुत भोगिलें ||३८||

कोण समयो येईल कैसा | याचा न कळे किं भर्वसा |

जैसे पक्षी दाही दिशा | उडोन जाती ||३९||

तैसें वैभव हें सकळ | कोण जाणे कैसी वेळ |

पुत्रकळत्रादि सकळ | विघडोन जाती ||४०||

पाहिली घडी नव्हे आपुली | वयसा तरी निघोन

गेली | देह पडतांच ठेविली | आहे नीच योनी ||४१||

स्वान शुकरादिक नीच याती | भोगणें घडे विपत्ती |

तेथे कांहीं उत्तम गती | पाविजेत नाहीं ||४२||

मागा गर्भवासीं आटाटी | भोगितां जालासि रे

हिंपुटी | तेथुनियां थोरा कष्टीं | सुटलासि दैवें ||४३||

दुःख भोगिलें आपुल्या जीवें | तेथें कैचिं होतीं

सर्वे | तैसेंचि पुढें येकलें जावें | लागेल बापा ||४४||

कैचि माता कैचा पिता | कैचि बहिण कैचा भ्राता |

कैचीं सुहृदें कैची वनिता | पुत्रकळत्रादिक ||४५||

हे तूं जाण मावेचीं | आघवी सोइरी सुखाची |

हे तुझ्या सुखदुःखाचीं | सांगाती नव्हेती ||४६||

कैचा प्रपंच कैचे कुळ | कासया होतोसी व्याकुळ |

धन कण लक्ष्मी सकळ | जाइजणें ||४७||

कैचें घर कैचा संसार | कासया करिसी जोजार |

जन्मवरी वाहोन भार | सेखीं सांडून जासी ||४८||

कैचें तारुण्य कैचे वैभव | कैचें सोहळे हावभाव |

हें सकळही जाण माव | माईक माया ||४९||

येच क्षणीं मरोन जासी | तरी रघुनाथीं अंतर-

लासी | माझें माझें म्हणतोसी | म्हणौनियां ||५०||

तुवां भोगिल्या पुनरावृत्ती | ऐसीं मायबापें किती |

स्त्री कन्या पुत्र होती | लक्षानलक्ष ||५१||

कर्मयोगें सकळ मिळालीं | येके स्थळीं जन्मास आलीं |

तें तुवां आपुलीं मानिलीं | कैसीरे पढतमूर्खा ||५२||

तुझें तुज नव्हे शरीर | तेथें इतराचा कोण विचार |

आतां येक भगवंत साचार | धरी भावार्थबळें ||५३||

येका दुर्भराकारणें | नाना नीचांची सेवा करणें |

नाना स्तुती आणी स्तवनें | मर्यादा धरावी ||५४||

जो अन्न देतो उदरासी | शेरीर विकावें लागे त्यासी |

मां जेणें घातलें जन्मासी | त्यासी कैसें विसरावें ||५५||

अहिर्निशीं ज्या भगवंता | सकळ जीवांची लागली

चिंता | मेघ वरुषे जयाची सत्ता | सिंधु मर्यादा धरी ||५६||

भूमि धरिली धराधरें | प्रगट होईजे दिनकरें |

ऐसी सृष्टी सत्तामात्रें | चालवी जो कां ||५७||

ऐसा कृपाळु देवाधिदेव | नेणवे जयाचें लाघव |

जो सांभाळी सकळ जीव | कृपाळुपणें ||५८||

ऐसा सर्वात्मा श्रीराम | सांडून धरिती विषयकाम |

ते प्राणी दुरात्मे अधम | केलें पावती ||५९||

रामेविण जे जे आस | तितुकी जाणावी नैराश |

माझें माझें सावकाश | सीणचि उरे ||६०||

जयास वाटे सीण व्हावा | तेणें विषयो चिंतीत जावा |

विषयो न मिळतां जीवा | तगबग सुटे ||६१||

सांडून राम आनंदघन | ज्याचे मनीं विषयचिंतन |

त्यासी कैचें समाधान | लोलंगतासी ||६२||

जयास वाटे सुखचि असावें | तेणें रघुनाथभजनीं

लागावें | स्वजन सकळहि त्यागावे | दुःखमूळ जे ||६३||

जेथें वासना झोंबोन पडे | तेणेंचि अपायें दुःख जडे |

म्हणौनि विषयवासना मोडे | तो येक सुखी ||६४||

विषयजनित जें जें सुख | तेथें होतें परम दुःख |

पूर्वीं गोड अंतीं शोक | नेमस्त आहे ||६५||

गळ गिळितां सुख वाटे | वोढून घेतां घसा फाटे |

कां तें बापुडें मृग आपटे | चारा घेऊन पळतां ||६६||

तैसी विषयेसुखाची गोडी | गोड वाटे परी ते कुडी |

म्हणौनियां आवडी | रघुनाथीं धरावी ||६७||

ऐकोनि बोले भाविक | कैसेनि घडे जी सार्थक |

सांगा स्वामी येमलोक | चुके जेणें ||६८||

देवासी वास्तव्य कोठें | तो मज कैसेनि भेटे |

दुःखमूळ संसार तुटे | कोणेपरी स्वामी ||६९||

धडपुडी भगवत्प्राप्ती | होऊन चुके अधोगती |

ऐसा उपाये कृपामूर्ती | मज दीनास करावा ||७०||

वक्ता म्हणे हो येकभावें | भगवद्भजन करावें |

तेणें होईल स्वभावें | समाधान ||७१||

कैसें करावें भगवद्भजन | कोठें ठेवावें हें मन |

भगवद्भजनाचें लक्षण | मज निरोपावें ||७२||

ऐसा म्लानवदनें बोले | धरिले सदृढ पाउलें |

कंठ सद्गदित गळे | अश्रुपात दुःखें ||७३||

देखोन शिष्याची अनन्यता | भावें वोळला सद्गुरु

दाता | स्वानंद तुंबळेल आतां | पुढिले समासीं ||७४||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे वैराग्यनिरूपणनाम

समास दहावा || ३.१० || दशक तिसरा समाप्त ||

दशक ३ समास १० मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] माजी १०.१- त्यामध्ये, [२] नवचे १०.३- वाचत नाही, [३] वोहटेना १०.४- उणावत नाही, [४] वमी गरळ १०.५- गरळ वमन करतो,[५] आवर्ती पडिले १०.८- भोवऱ्यात सांपडले,[६] बोभाईले भावार्थ बळे १०.८- भावभक्तिच्या जोरावर धावा केला,[७] माईक १०.१४- मायायुक्त, दिखाऊ, [८] चोहाटा १०.२०- चव्हाटा [९] कासे लाऊन १०.२४- निर्धाराने, [१०] अटाटी १०.२५- यातायात, [११] नैराशबोधे १०.२८- विरक्तबोधामुळे,[१२] लोधोन पडती १०.३०- तुटून पडतात,झोंबतात, [१३] वोरंगळे/ले १०.३२-तुच्छ मानू लागले, [१४] येरे अभाविके करंटी १०.३३- इतर दुर्दैवी अभक्त, [१५] आवचटे निधान जोडले १०.३४- योगायोगाने रत्नांचा लाभ झाला, [१६] नीच योनी दुःख मागे १०.३८- यापूर्वी नीच योनीत दुःख भोगले, [१७] हिंपुटि १०.४३- निराश झाला, [१८] मावेची१०.४६- ममत्वाची,मायेची, [१९] जाइजणे १०.४७- अशाश्वत [२०] सेखी सांडून १०.४८–शेवटी सोडून [२१] दुर्भराकारणे १०.५४- पोटामुळें [२२] सीणचि उरे १०.६०- व्यर्थ श्रम उरे [२३] धडपुडी १०.७०- धडधडीत, खरोखर.[२४] म्लानवदने १०.७३-खिन्न चेहऱ्याने [२५] सद्गदित १०.७३- कंठ दाटून आला. [२६] तुंबळेल१०.७४- उचंबळेल.

|| दशक चवथा : नवविधाभक्ति || ४.० ||

समास पहिला : श्रवणभक्तीनिरुपण || ४.१ ||

॥श्रीराम॥

जयजय जी गणनाथा | तूं विद्यावैभवें समर्था |

अध्यात्मविद्येच्या परमार्था | मज बोलवावें ||१||

नमूं शारदा वेदजननी | सकळ सिद्धि जयेचेनी |

मानस प्रवर्तलें मननीं | स्फूर्तिरूपें ||२||

आतां आठऊं सद्गुरु | जो पराचाहि परु |

जयाचेनि ज्ञानविचारु | कळों लागे ||३||

श्रोतेन पुसिलें बरवें | भगवद्भजन कैसें करावें |

म्हणौनि बोलिलें स्वभावें | ग्रन्थांतरीं ||४||

सावध होऊन श्रोतेजन | ऐका नवविधा भजन |

सच्छास्त्रीं बोलिले पावन | होईजे येणें ||५||

९] श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं |

अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् || १ ||

नवविधा भजन बोलिलें | तेंचि पुढें प्रांजळ केलें |

श्रोतीं अवधान दिधलें | पाहिजे आतां ||६||

प्रथम भजन ऐसें जाण | हरिकथा पुराणश्रवण |

नाना अध्यात्मनिरूपण | ऐकत जावें ||७||

कर्ममार्ग उपासनामार्ग | ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग |

योगमार्ग वैराग्यमार्ग | ऐकत जावे ||८||

नाना व्रतांचे महिमे | नाना तीर्थांचे महिमे |

नाना दानांचे महिमे | ऐकत जावे ||९||

नाना माहात्में नाना स्थानें | नाना मंत्र नाना

साधनें | नाना तपें पुरश्चरणें | ऐकत जावीं ||१०||

दुग्धाहारी निराहारी | फळाहारी पर्णाहारी |

तृणाहारी नानाहारी | कैसे ते ऐकावे ||११||

उष्णवास जळवास | सीतवास आरण्यवास |

भूगर्भ आणी आकाशवास | कैसे ते ऐकावे ||१२||

जपी तपी तामस योगी | नाना निग्रह हटयोगी |

शाक्तआगम आघोरयोगी | कैसे ते ऐकावे ||१३||

नाना मुद्रा नाना आसनें | नाना देखणीं लक्षस्थानें |

पिंडज्ञानें तत्वज्ञानें | कैसीं तें ऐकावीं ||१४||

नाना पिंडांची रचना | नाना भूगोळरचना |

नाना सृष्टीची रचना | कैसी ते ऐकावी ||१५||

चंद्र सूर्य तारामंडळें | ग्रहमंडळें मेघमंडळें |

येकवीस स्वर्गें सप्त पाताळें | कैसीं ते ऐकावीं ||१६||

ब्रह्माविष्णुमहेशस्थानें | इन्द्रदेवॠषीस्थानें |

वायोवरुणकुबेरस्थानें | कैसीं ते ऐकावीं ||१७||

नव खंडे चौदा भुवनें | अष्ट दिग्पाळांची स्थानें |

नाना वनें उपवनें गहनें | कैसीं ते ऐकावीं ||१८||

गण गंधर्व विद्याधर | येक्ष किन्नर नारद तुंबर |

अष्ट नायका संगीतविचार | कैसा तो ऐकावा ||१९||

रागज्ञान ताळज्ञान | नृत्यज्ञान वाद्यज्ञान |

अमृतवेळ प्रसंगज्ञान | कैसें तें ऐकावें ||२०||

चौदा विद्या चौसष्टी कळा | सामुद्रिक लक्षणें सकळ कळा |

बत्तिस लक्षणें नाना कळा | कैशा त्या ऐकाव्या ||२१||

मंत्र मोहरे तोटके सिद्धी | नाना वल्ली नाना औषधी |

धातु रसायण बुद्धी | नाडिज्ञानें ऐकावीं ||२२||

कोण्या दोषें कोण रोग | कोणा रोगास कोण प्रयोग |

कोण्या प्रयोगास कोण योग | साधे तो ऐकावा ||२३||

रवरवादि कुंभपाक | नाना यातना येमेलोक |

सुखदुःखादि स्वर्गनर्क | कैसा तो ऐकावा ||२४||

कैशा नवविधा भक्ती | कैशा चतुर्विधा मुक्ती |

कैसी पाविजे उत्तम गती | ऐसें हें ऐकावें ||२५||

पिंडब्रह्मांडाची रचना | नाना तत्वविवंचना |

सारासारविचारणा | कैसी ते ऐकावी ||२६||

सायोज्यता मुक्ती कैसी होते | कैसें पाविजे मोक्षातें |

याकारणें नाना मतें | शोधित जावीं ||२७||

वेदशास्त्रें आणि पुराणें | माहावाक्याचीं विवरणें |

तनुचतुष्टयनिर्शनें | कैसीं ते ऐकावीं ||२८||

ऐसें हें अवघेंचि ऐकावें | परंतु सार शोधून घ्यावें |

असार तें जाणोनि त्यागावें | या नाव श्रवणभक्ति ||२९||

सगुणाचीं चरित्रें ऐकावीं | कां तें निर्गुण अध्यात्में

शोधावीं | श्रवणभक्तीचीं जाणावीं | लक्षणें ऐसीं ||३०||

सगुण देवांचीं चरित्रें | निर्गुणाचीं तत्वें यंत्रें |

हे दोनी परम पवित्रें | ऐकत जावीं ||३१||

जयंत्या उपोषणें नाना साधनें | मंत्र यंत्र जप ध्यानें |

कीर्ति स्तुती स्तवनें भजनें | नानाविधें ऐकावीं ||३२||

ऐसें श्रवण सगुणाचें | अध्यात्मनिरूपण निर्गुणाचें |

विभक्ती सांडून भक्तीचें | मूळ शोधावें ||३३||

श्रवणभक्तीचें निरूपण | निरोपिलें असे जाण |

पुढें कीर्तनभजनाचें लक्षण | बोलिलें असे ||३४||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणभक्ति

निरुपणनाम समास पहिला || ४.१ ||

दशक ४ समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] पराचाहि परु १.३- परमात्म्याचाहि परमात्मा, पर=सूक्ष्म,परु=श्रेष्ठ [२] शाक्त १.१३- मद्य प्राशनाचा मार्ग स्वीकारणारे [३] अष्टदिग्पाळ १.१८- अष्टदिशा रक्षक, [४] रवरवादि १.२४- रौरव नर्क इ. [५] तनुचतुष्टयनिर्शन १.२८- स्थूल, सूक्ष्म, कारण,महाकारण देहाचे निरसन.

समास दुसरा : किर्तनभजननिरुपण*|| ४.२ ||

॥श्रीराम॥

श्रोतीं भगवद्भजन पुसिलें | तें नवविधा प्रकारें

बोलिलें| त्यांत प्रथमश्रवण निरोपिलें | दुसरें कीर्तन ऐका||१||

सगुण हरिकथा करावी | भगवत्कीर्ती वाढवावी |

अखंड वैखरी वदवावी | येथायोग्य ||२||

बहुत करावें पाठांतर | कंठीं धरावें ग्रन्थांतर |

भगवत्कथा निरंतर | करीत जावी ||३||

आपुलिया सुखस्वार्था | केलीच करावी हरि-

कथा | हरिकथेवीण सर्वथा | राहोंचि नये ||४||

नित्य नवा हव्यास धरावा | साक्षेप अत्यंतचि

करावा | हरिकीर्तनें भरावा | ब्रह्मगोळ अवघा ||५||

मनापासून आवडी | जीवापासून अत्यंत गोडी |

सदा सर्वदा तांतडी | हरिकीर्तनाची ||६||

भगवंतास कीर्तन प्रिये | कीर्तनें समाधान होये |

बहुत जनासी उपाये | हरिकीर्तनें कलयुगीं ||७||

विविध विचित्रें ध्यानें | वर्णावीं आळंकार भूषणें |

ध्यान मूर्ति अंतःकरणें | लक्षून कथा करावी ||८||

येश कीर्ति प्रताप महिमा | आवडीं वर्णावा परमात्मा |

जेणें भगवद्भक्तांचा आत्मा | संतुष्ट होये ||९||

कथा अन्वय लापणिका | नामघोष करताळिका |

प्रसंगें बोलाव्या अनेका | धात माता नेमस्त ||१०||

ताळ मृदांग हरिकीर्तन | संगीत नृत्य तान मान |

नाना कथानुसंधान | तुटोंचि नेदावें ||११||

करुणाकीर्तनाच्या लोटें | कथा करावी घडघडाटें |

श्रोतयांचीं श्रवणपुटें | आनंदें भरावीं ||१२||

कंप रोमांच स्फुराणें | प्रेमाश्रुसहित गाणें |

देवद्वारीं लोटांगणें | नमस्कार घालावे ||१३||

पदें दोहडें श्लोक प्रबंद | धाटी मुद्रा अनेक छंद |

बीरभाटिव विनोद | प्रसंगें करावे ||१४||

नाना नवरसिक शृंघारिक | गद्यपद्याचें कौतुक |

नाना वचनें प्रस्ताविक | शास्त्राधारें बोलावीं ||१५||

भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षण | नीतिन्यायस्वधर्मरक्षण |

साधनमार्ग अध्यात्मनिरूपण | प्रांजळ बोलावें ||१६||

प्रसंगें हरिकथा करावी | सगुणीं सगुणकीर्ति धरावी |

निर्गुणप्रसंगें वाढवावी | अध्यात्मविद्या ||१७||

पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत | निरूपण करावें नेमस्त |

बहुधा बोलणें अव्यावेस्त | बोलोंचि नये ||१८||

करावें वेदपारायेण | सांगावें जनासी पुराण |

मायाब्रह्मीचें विवरण | साकल्य वदावें ||१९||

ब्राह्मण्य रक्षावें आदरें | उपासनेचीं भजनद्वारें |

गुरुपरंपरा निर्धारें | चळोंच नेदावी ||२०||

करावें वैराग्यरक्षण | रक्षावें ज्ञानाचें लक्षण |

परम दक्ष विचक्षण | सर्वही सांभाळी ||२१||

कीर्तन ऐकतां संदेह पडे | सत्य समाधान तें उडे |

नीतिन्यायसाधन मोडे | ऐसें न बोलावें ||२२||

सगुणकथा या नांव कीर्तन | अद्वैत म्हणिजे

निरूपण | सगुण रक्षून निर्गुण | बोलत जावें ||२३||

असो वक्तृत्वाचा अधिकार | अल्पास न घडे

सत्योत्तर | वक्ता पाहिजे साचार | अनुभवाचा ||२४||

सकळ रक्षून ज्ञान सांगे | जेणें वेदज्ञा न भंगे |

उत्तम सन्मार्ग लागे | प्राणीमात्रांसी ||२५||

असो हें सकळ सांडून | करावें गुणानुवादकीर्तन |

या नाव भगवद्भजन | दुसरी भक्ती ||२६||

कीर्तनें माहा दोष जाती | कीर्तनें होये उत्तमगती |

कीर्तनें भगवत्प्राप्ती | येदर्थीं संदेह नाहीं ||२७||

कीर्तनें वाचा पवित्र | कीर्तनें होये सत्पात्र |

हरिकीर्तनें प्राणीमात्र | सुसिळ होती ||२८||

कीर्तनें अवेग्रता घडे | कीर्तनें निश्चय सांपडे |

कीर्तनें संदेह बुडे | श्रोतयांवक्तयांचा ||२९||

सदा सर्वदा हरिकीर्तन | ब्रह्मसुत करी आपण |

तेणें नारद तोचि नारायेण | बोलिजेत आहे ||३०||

म्हणोनि कीर्तनाचा अगाधमहिमा | कीर्तनें संतोषे परमात्मा |

सकळ तीर्थें आणी जगदात्मा | हरिकीर्तनीं वसे ||३१||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*कीर्तनभजननिरुपणनाम समास दुसरा || ४.२ ||

दशक ४ समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]कीर्तनभजननिरुपण ४.२-पाठभेद: कीर्तभक्ति[१] ब्रह्मगोळ २.५-विश्व, [२] कथा अन्वय लापणिका २.१०- कथानक सुसंगत शब्दकोट्यायुक्त भाषण [३] करताळिका २.१०- टाळया, [४]धातमाता २.१०- बोधकथा, [५] बीरभाटिव २.१४- वीररस (हंसकोश) [६] सुसिळ २.२८- सुशील [७] अवेग्रता २.२९- अव्यग्रता,एकाग्रता,[८] सकळ तीर्थे २.३१- सर्व तीर्थाच्या ठिकाणची दैवते.

समास तिसरा : नामस्मरणभक्तिनिरुपण ||४.३||

॥श्रीराम॥

मागां निरोपिलें कीर्तन | जें सकळांस करी

पावन | आतां ऐका विष्णोःस्मरण | तिसरी भक्ती ||१||

स्मरण देवाचें करावें | अखंड नाम जपत

जावें | नामस्मरणें पावावें | समाधान ||२||

नित्य नेम प्रातःकाळीं | माध्यानकाळीं सायं-

काळीं | नामस्मरण सर्व काळीं | करीत जावें ||३||

सुखदुःख उद्वेग चिंता | अथवा आनंदरूप

असतां | नामस्मरणेंविण सर्वथा | राहोंच नये ||४||

हरुषकाळीं विषमकाळीं | पर्वकाळीं प्रस्तावकाळीं |

विश्रांतिकाळीं निद्राकाळीं | नामस्मरण करावें ||५||

कोडें सांकडें संकट | नाना संसारखटपट |

आवस्ता लागतां चटपट | नामस्मरण करावें ||६||

चालतांबोलतां धंदाकरितां | खातां जेवितां सुखी होतां |

नाना उपभोग भोगितां | नाम विसरों नये ||७||

संपत्ती अथवा विपत्ती | जैसी पडेल काळगती |

नामस्मरणाची स्थिती | सांडूंच नये ||८||

वैभव सामर्थ्य आणी सत्ता | नाना पदार्थ चालतां |

उत्कट भाग्यश्री भोगितां | नामस्मरण सांडूं नये ||९||

आधीं आवदसा मग दसा | अथवा दसेउपरी आवदसा |

प्रसंग असो भलतैसा | परंतु नाम सोडूं नये ||१०||

नामें संकटें नासतीं | नामें विघ्नें निवारती |

नामस्मरणें पाविजेती | उत्तम पदें ||११||

भूत पिशाच्च नाना छंद | ब्रह्मगिऱ्हो ब्राह्मणसमंध |

मंत्रचळ नाना खेद | नामनिष्ठें नासती ||१२||

नामें विषबाधा हरती | नामें चेडे चेटकें नासती |

नामें होये उत्तम गती | अंतकाळीं ||१३||

बाळपणीं तारुण्यकाळीं | कठिण काळीं वृधाप्यकाळीं |

सर्वकाळीं अंतकाळीं | नामस्मरण असावें ||१४||

नामाचा महिमा जाणे शंकर | जना उपदेसी विश्वेश्वर |

वाराणसी मुक्तिक्षेत्र | रामनामेंकरूनी ||१५||

उफराट्या नामासाठीं | वाल्मिक तरला उठाउठी |

भविष्य वदला शतकोटी | चरित्र रघुनाथाचें ||१६||

हरिनामें प्रल्हाद तरला | नाना आघातापासून सुटला |

नारायेणनामें पावन जाला | अजामेळ ||१७||

नामें पाषाण तरले | असंख्यात भक्त उद्धरले |

माहा पापी तेचि जाले | परम पवित्र ||१८||

परमेश्वराचीं अनंत नामें | स्मरतां तरिजे नित्यनेमें |

नामस्मरण करितां येमें | बाधिजेना ||१९||

सहस्रा नामामधें कोणी येक | म्हणतां होतसे सार्थक |

नाम स्मरतां पुण्यश्लोक | होईजे स्वयें ||२०||

कांहींच न करूनि प्राणी | रामनाम जपे वाणी |

तेणें संतुष्ट चक्रपाणी | भक्तांलागीं सांभाळी ||२१||

नाम स्मरे निरंतर | तें जाणावें पुण्यशरीर |

माहा दोषांचे गिरिवर | रामनामें नासती ||२२||

अगाध महिमा न वचे वदला | नामें बहुत जन

उद्धरला | हळहळापासून सुटला | प्रत्यक्ष चंद्रमौळी ||२३||

चहुं वर्णां नामाधिकार | नामीं नाहीं लाहानथोर |

जड मूढ पैलपार | पावती नामें ||२४||

म्हणौन नाम अखंड स्मरावें | रूप मनीं आठवावें |

तिसरी भक्ती स्वभावें | निरोपिली ||२५||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*नामस्मरणभक्तिनिरुपणनाम समास तिसरा || ४.३ ||

दशक ४ समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*] नामस्मरणभक्तिनिरुपण ४.३- छापील प्रतीत

'निरुपण'शब्द नाही. [१] हरुषकाळी ३.५-

आनंदाचेसमयी,[२] विषमकाळी३.५– संकटसमयी, [३]

प्रस्तावकाळी ३.५- पश्चातापाच्यावेळी,[४] आवस्ता लागता

चटपट ३.६- अस्वस्थ मनस्थितीत [५] आवदसा ३.१०- वाईट दिवस [६] चंद्रमौळी ३.२२-शंकर [७] चहुं वर्णा नामाधिकार ३.२४ सर्वांना नामस्मरणाचा अधिकार आहे.

समास चवथा : पादसेवनभक्तिनिरुपण || ४.४ ||

॥श्रीराम॥

मागां जालें निरूपण | नामस्मरणाचें

लक्षण | आतां ऐका पादसेवन | चौथी भक्ती ||१||

पादसेवन तेंचि जाणावें | काया वाचा मनोभावें |

सद्गुरूचे पाय सेवावे | सद्गतिकारणें ||२||

या नांव पादसेवन | सद्गुरुपदीं अनन्यपण |

निरसावया जन्ममरण | यातायाती ||३||

सद्गुरुकृपेविण कांहीं | भवतरणोपाव तों नाहीं |

याकारणें लवलाहीं | सद्गुरुपाय सेवावे ||४||

सद्वस्तु दाखवी सद्गुरु | सकळ सारासार-

विचारु | परब्रह्माचा निर्धारु | अंतरीं बाणे ||५||

जे वस्तु दृष्टीस दिसेना | आणी मनास तेहि

भासेना | संगत्यागेंविण येना | अनुभवासी ||६||

अनुभव घेतां संगत्याग नसे | संगत्यागें अनुभव न

दिसे | हें अनुभवी यासीच भासे | येरां गथागोवी ||७||

संगत्याग आणी निवेदन | विदेहस्थिती अलिप्तपण |

सहजस्थिती उन्मनी विज्ञान | हे सप्तही येकरूप ||८||

याहिवेगळीं नामाभिधानें | समाधानाचीं संकेतवचनें |

सकळ कांहीं पादसेवनें | उमजों लागे ||९||

वेद वेदगर्भ वेदांत | सिद्ध सिद्धभाव गर्भसिद्धांत |

अनुभव अनुर्वाच्य धादांत | सत्य वस्तु ||१०||

बहुधा अनुभवाचीं आंगें | सकळ कळती संतसंगें |

चौथे भक्तीचे प्रसंगें | गोप्य तें प्रगटे ||११||

प्रगट वसोनि नसे | गोप्य असोनि भासे |

भासाअभासाहून अनारिसे | गुरुगम्य मार्ग ||१२||

मार्ग होये परी अंतरिक्ष | जेथें सर्वही

पूर्वपक्ष | पाहों जातां अलक्ष | लक्षवेना ||१३||

लक्षें जयासी लक्षावें | ध्यानें जयासी ध्यावें |

तें गे तेंचि आपण व्हावें | त्रिविधा प्रचिती ||१४||

असो हीं अनुभवाचीं द्वारें | कळती सारासारविचारें |

सत्संगेंकरून सत्योत्तरें | प्रत्ययासि येती ||१५||

सत्य पाहातां नाहीं असत्य | असत्य पाहातां नाहीं

सत्य | सत्याअसत्याचें कृत्य | पाहाणारापासीं ||१६||

पाहाणार पाहाणें जया लागलें | तें तद्रूपत्वें प्राप्त

जालें | तरी मग जाणावें बाणलें | समाधान ||१७||

नाना समाधानें पाहातां | बाणती सद्गुरु करितां |

सद्गुरुविण सर्वथा | सन्मार्ग नसे ||१८||

प्रयोग साधनें सायास | नाना साक्षेपें विद्याभ्यास |

अभ्यासें कांहीं गुरुगम्यास | पाविजेत नाहीं ||१९||

जें अभ्यासें अभ्यासितां नये | जें साधनें असाध्य

होये | तें हें सद्गुरुविण काये | उमजों जाणे ||२०||

याकारणें ज्ञानमार्ग | कळाया, धरावा सत्संग |

सत्संगेंविण प्रसंग | बोलोंचि नये ||२१||

सेवावे सद्गुरूचे चरण | या नांव पादसेवन |

चौथे भक्तीचें लक्षण | तें हें निरोपिलें ||२२||

देव ब्राह्मण माहानुभाव | सत्पात्र भजनाचे

ठाव | ऐसिये ठाईं सद्भाव | दृढ धरावा ||२३||

हें प्रवृत्तीचें बोलणें | बोलिलें रक्षाया कारणें |

परंतु सद्‌गुरुपाय सेवणें | या नाव पादसेवन ||२४||

पादसेवन चौथी भक्ती | पावन करितसे त्रिजगतीं |

जयेकरितां सायोज्यमुक्ती | साधकास होये ||२५||

म्हणौनि थोराहून थोर | चौथे भक्तीचा निर्धार |

जयेकरितां पैलपार | बहुत प्राणी पावती ||२६||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

पादसेवनभक्तिनिरुपणनाम समास चवथा || ४.४ ||

दशक ४ समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] सद्ववस्तु४.५- परब्रह्म[२]संगत्याग ४.६- अहंकार,अभिमान व देहबुद्धि यांचा त्याग [३] अनुभव घेता ४.७- अनुभव घेत असता संगत्याग होत नाही,कारण अनुभव घ्यायचा म्हणजे अनुभव, अनुभविता, अनुभाव्य ही त्रिपुटी उत्पन्न होते. संगत्याग करताच अनुभव असा शब्द उरत नाही. अहंभाव नाही तर मग अनुभव कुठला? सारांश या गोष्टी अनुभवीच जाणतात,इतरांना हा सारा गोंधळच वाटणार, [४] अंतरिक्ष ४.१३- गुप्त [५] त्रिविधा ४.१४- शास्त्र, गुरु, आत्म या ३ प्रचिती [६] पाहणार पाहाणे ४.१७- पाहणारा, पाहण्याची क्रिया, जे पाहायचे ते म्हणजे द्रष्टा,दृश्य,दर्शन पाहणाराच्या रुपी लीन झाले कि समाधान मिळणारच.

समास पाचवा : *आर्चनभक्तिनिरुपण || ४.५ ||

॥श्रीराम॥

मागां जालें निरूपण | चौथे भक्तीचें

लक्षण | आतां ऐका सावधान | पांचवी भक्ती ||१||

पांचवी भक्ती तें आर्चन | आर्चन म्हणिजे

देवतार्चन | शास्त्रोक्त पूजाविधान | केलें पाहिजे ||२||

नाना आसनें उपकर्णें | वस्त्रें आळंकार भूषणें |

मानसपूजा मूर्तिध्यानें | या नांव पांचवी भक्ती ||३||

देवब्राह्मण अग्नीपूजन | साधुसंत अतीतपूजन |

इति महानुभावगाइत्रीपूजन | या नाव पांचवी भक्ती ||४||

धातुपाषाणमृत्तिकापूजन | चित्रलेप सत्पात्रपूजन |

आपले गृहीचें देवतार्चन | या नाव पांचवी भक्ती ||५||

सीळा सप्तांकित नवांकित | शालिग्राम शकलें चक्रांकित |

लिंगें सूर्यकांत सोमकांत | बाण तांदळे नर्बदे ||६||

भैरव भगवती मल्लारी | मुंज्या नृसिंह बनशंकरी |

नाग नाणी नानापरी | पंचायेत्नपूजा ||७||

गणेशशारदाविठलमूर्ती | रंगनाथजगंनाथतांडवमूर्ती |

श्रीरंगहनुमंतगरुडमूर्ती | देवतार्चनीं पूजाव्या ||८||

मत्स्यकूर्मवऱ्हावमूर्ती | नृसिंहवामनभार्गवमूर्ती |

रामकृष्णहयग्रीवमूर्ती | देवतार्चनीं पूजाव्या ||९||

केशवनारायणमाधवमूर्ती | गोविंदविष्णुमधुसूदनमूर्ती |

त्रिविक्रमवामनश्रीधरमूर्ती | हृषीकेश पद्मनाभि ||१०||

दामोदरसंकर्षणवासुदेवमूर्ती | प्रद्युम्नअनिरुद्धपुरुषोत्तममूर्ती |

अधोक्षजनारसिंहअच्युतमूर्ती | जनार्दन आणी उपेंद्र ||११||

हरिहरांच्या अनंत मूर्ती | भगवंतजगदात्माजगदीशमूर्ती |

शिवशक्तीच्या बहुधा मूर्ती | देवतार्चनीं पूजाव्या ||१२||

अश्वत्थनारायेण सूर्यनारायेण |लक्ष्मीनारायेण त्रिमल्लनारायेण|

श्रीहरीनारायण आदिनारायण | शेषशाई परमात्मा ||१३||

ऐश्या परमेश्वराच्या मूर्ती | पाहों जातां उदंड असती |

त्यांचें आर्चन करावें भक्ती | पांचवी ऐसी ||१४||

याहि वेगळे कुळधर्म | सोडूं नये अनुक्रम |

उत्तम अथवा मध्यम | करीत जावें ||१५||

जाखमाता मायराणी | बाळा बगुळा मानविणी |

पूजा मांगिणी जोगिणी | कुळधर्में करावीं ||१६||

नाना तीर्थां क्षेत्रांस जावें | तेथें त्या देवाचें पूजन

करावें | नाना उपचारीं आर्चावें | परमेश्वरासी ||१७||

पंचामृतें गंधाक्षतें | पुष्पें परिमळद्रव्यें बहुतें |

धूपदीप असंख्यातें | नीरांजनें कर्पुराचीं ||१८||

नाना खाद्य नैवेद्य सुंदर | नाना फळें तांबोलप्रकार |

दक्षणा नाना आळंकार | दिव्यांबरें वनमाळा ||१९||

सिबिका छत्रें सुखासनें | माहि मेघडंब्रें सूर्यापानें |

दिंड्या पताका निशाणें | टाळ घोळ मृदांग ||२०||

नाना वाद्यें नाना उत्साव | नाना भक्तसमुदाव |

गाती हरिदास सद्भाव | लागला भगवंतीं ||२१||

वापी कूप सरोवरें | नाना देवाळयें सिखरें |

राजांगणें मनोहरें | वृंदावनें भुयरीं ||२२||

मठ मंड्या धर्मशाळा | देवद्वारीं पडशाळा |

नाना उपकर्णे नक्षत्रमाळा | नाना वस्त्र सामुग्री ||२३||

नाना पडदे मंडप चांदोवे | नाना रत्नघोष लोंबती बरवे |

नाना देवाळईं समर्पावे | हस्थी घोडे शक्कटें ||२४||

आळंकार आणी आळंकारपात्रें | द्रव्य आणी द्रव्यपात्रें |

अन्नोदक आणी अन्नोदकपात्रें | नाना प्रकारीचीं ||२५||

वनें उपवनें पुष्पवाटिका | तापस्यांच्या पर्णकुटिका |

ऐसी पूजा जगन्नायका | येथासांग समर्पावी ||२६||

शुक शारिका मयोरें | बदकें चक्रवाकें चकोरें |

कोकिळा चितळें सामरें | देवाळईं समर्पावीं ||२७||

सुगंधमृगें आणी मार्जरें | गाई म्हैसी वृषभ वानरें |

नाना पदार्थ आणी लेंकुरें | देवाळईं समर्पावीं ||२८||

काया वाचा आणी मनें | चित्तें वित्तें जीवें प्राणें |

सद्भावें भगवंत आर्चनें | या नाव आर्चनभक्ती ||२९||

ऐसेंचि सद्गुरूचें भजन | करून, असावें अनन्य |

या नाव भगवद्भजन | पांचवी भक्ती ||३०||

ऐसी पूजा न घडे बरवी | तरी मानसपूजा करावी |

मानसपूजा अगत्य व्हावी | परमेश्वरासी ||३१||

मनें भगवंतास पूजावें | कल्पून सर्वहि समर्पावें |

मानसपूजेचें जाणावें | लक्षण ऐसें ||३२||

जें जें आपणांस पाहिजे | तें तें कल्पून वाहिजे |

येणें प्रकारें कीजे | मानसपूजा ||३३||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*आर्चनभक्तिनिरुपणनाम समास पांचवा || ४.५ ||

दशक ४ समास ५ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*] आर्चनभक्तिनिरुपण ४.५- छापील प्रतीत 'निरुपण'शब्द नाही. [१] आ/अर्चन ५.२-पूजा, [२] इतिमहानुभाव ५.४ - यति,महाअनुभवी [३] चित्रलेप ५.५ – तसबीर [४] सीळा,शकले ५.६- शिळा,दगड,तुकडे [५] सप्तांकित नवांकित ५.६- सात/नऊ शुभ गुणांनी युक्त, [६] सिबिका, छत्रे ५.२०- पालख्या,छत्र्या [७] माही,मेघडंब्रे,सूर्यापाने ५.२०- छत्री, उंचछत्री, अब्दागीर [८] राजांगणे ५.२२- पटांगणे, [९] शुक,शारिका, मयोरे ५.२७- पोपट,साळुंख्या,मोर,[१०] सुगंधमृगे ५.२८- कस्तुरीमृग [११] मानसपूजा ५.३१- मनातील भक्तिभावपूर्ण यथासांग देवपूजा,[१२] कीजे ५.३३- करावी

समास सहावा : वंदनभक्तिनिरुपण ॥ ४.६ ॥

॥श्रीराम॥

मागां जालें निरूपण। पांचवे भक्तीचें
लक्षण। आतां ऐका सावधान। साहावी भक्ती ॥१॥
साहावी भक्ती तें वंदन। करावें देवासी नमन।
संत साधु आणी सज्जन। नमस्कारीत जावे ॥२॥
सूर्यासि करावे नमस्कार। देवासि करावे नमस्कार।
सद्गुरूस करावे नमस्कार। साष्टांग भावें ॥३॥
साष्टांग नमस्कारास अधिकारु। नाना प्रतिमा देव गुरु।
अन्यत्र नमनाचा विचारु। अधिकारें करावा ॥४॥
छपन्न कोटी वसुमती। मधें विष्णूमूर्ती असती।
तयांस नमस्कार प्रीतीं। साष्टांग घालावे ॥५॥
पशुपति श्रीपति आणी गभस्ती। यांच्या दर्शनें दोष
जाती। तैसाचि नमावा मारुती। नित्य नेमें विशेष ॥६॥
१०] शंकरः शेषशायी च मार्तंडो मारुतिस्तथा।

एतेषां दर्शनं पुण्यं नित्यनेमे विशेषतः ||१||

भक्त ज्ञानी आणी वीतरागी | माहानुभाव तापसी योगी | सत्पात्रें देखोनि वेगीं | नमस्कार घालावे ||७||

वेदज्ञ शास्त्रज्ञ आणी सर्वज्ञ | पंडित पुराणिक आणी विद्वज्जन | याज्ञिक वैदिक पवित्रजन | नमस्कारीत जावे||८||

जेथें दिसती विशेष गुण | तें सद्गुरूचें अधिष्ठान | याकारणें तयासी नमन | अत्यादरें करावें ||९||

गणेश शारदा नाना शक्ती | हरिहरांच्या अवतार-मूर्ती | नाना देव सांगों किती | पृथकाकारें ||१०||

सर्व देवांस नमस्कारिलें | तें येका भगवंतास पावलें | येदर्थीं येक वचन बोलिलें | आहे तें ऐका ||११||

११] आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरं |

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति ||२||

याकारणें सर्व देवांसी | नमस्कारावें अत्यादरेंसीं | अधिष्ठान मानितां देवांसी | परम सौख्य वाटे ||१२||

देव देवाचीं अधिष्ठानें | सत्पात्रें सद्गुरूचीं स्थानें |

या कारणें नमस्कार करणें | उभय मार्गीं ||१३||

नमस्कारें लीनता घडे | नमस्कारें विकल्प मोडे |

नमस्कारें सख्य घडे | नाना सत्पात्रासीं ||१४||

नमस्कारें दोष जाती | नमस्कारें अन्याय क्ष्मती |

नमस्कारें मोडलीं जडतीं | समाधानें ||१५||

सिसापरता नाहीं दंड | ऐसें बोलती उदंड |

याकारणें अखंड | देव भक्त वंदावे ||१६||

नमस्कारें कृपा उचंबळे | नमस्कारें प्रसन्नता

प्रबळे | नमस्कारें गुरुदेव वोळे | साधकांवरीं ||१७||

निःशेष करितां नमस्कार | नासती दोषांचे गिरिवर |

आणी मुख्य परमेश्वर | कृपा करी ||१८||

नमस्कारें पतित पावन | नमस्कारें संतांसी शरण |

नमस्कारें जन्ममरण | दुरी दुऱ्हावे ||१९||

परम अन्याय करुनि आला | आणी साष्टांग नमस्कार

घातला | तरी तो अन्याये क्ष्मा केला | पाहिजे श्रेष्ठीं ||२०||

याकारणें नमस्कारापरतें | आणीक नाहीं अनुसरतें |

नमस्कारें प्राणीयातें | सद्‌बुद्धि लागे ||२१||

नमस्कारास वेचावें नलगे | नमस्कारास कष्टावें नलगे |

नमस्कारास कांहींच नलगे | उपकर्ण सामग्री ||२२||

नमस्कारा ऐसें नाहीं सोपें | नमस्कार करावा अनन्यरूपें |

नाना साधनीं साक्षपें | कासया सिणावें ||२३||

साधक भावें नमस्कार घाली | त्याची चिंता साधूस

लागली | सुगम पंथे नेऊन घाली | जेथील तेथें ||२४||

याकारणें नमस्कार श्रेष्ठ | नमस्कारें वोळती वरिष्ठ |

येथें सांगितली पष्ट | साहावी भक्ती ||२५||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

वंदनभक्तिनिरुपणनाम समास सहावा || ४.६ ||

दशक ४ समास ६ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] गभस्ती ६.६- सूर्य [२] सिसापरता ६.१६– मस्तकाहून (सारखा) सर्वश्रेष्ठ,[३] निःशेषकरिता नमस्कार ६.१८- अगदी मनापासून, मनोभावे नमस्कार केल्यास, [४] आणीक नाही अनुसरते ६.२१- यासारखे आणखीन काही इष्ट / योग्य ते काय सांगावे ? [५] पष्ट ६.२५- स्पष्ट,

समास सातवा : दास्यभक्तिनिरुपण || ४.७ ||

॥श्रीराम॥

मागां जालें निरूपण | साहावें भक्तीचें

लक्षण | आतां ऐका सावधान | सातवी भक्ती ||१||

सातवें भजन तें दास्य जाणावें | पडिलें कार्य तितुकें

करावें | सदा सन्निधचि असावें | देवद्वारीं ||२||

देवाचें वैभव सांभाळावें | न्यूनपूर्ण पडोंचि नेदावें |

चढतें वाढतें वाढवावें | भजन देवाचें ||३||

भंगलीं देवाळयें करावीं | मोडलीं सरोवरें बांधावीं |

सोफे धर्मशाळा चालवावीं | नूतनचि कार्यें ||४||

नाना रचना जीर्ण जर्जर | त्यांचे करावे जीर्णोद्धार |

पडिलें कार्य तें सत्वर | चालवित जावें ||५||

गज रथ तुरंग सिंहासनें | चौकिया सिबिका सुखासनें |

मंचक डोल्हारे विमानें | नूतनचि करावीं ||६||

मेघडंब्रें छत्रें चामरें | सूर्यापानें निशाणें अपारें |

नित्य नूतन अत्यादरें | सांभाळित जावीं ||७||

नाना प्रकारीचीं यानें | बैसावयाचीं उत्तम स्थानें |

बहुविध सुवर्णासनें | येत्नें करीत जावीं ||८||

भुवनें कोठड्या पेट्या मांदुसा | रांझण कोहळीं घागरी

बहुवसा | संपूर्ण द्रव्यांश ऐसा | अति येत्नें करावा ||९||

भुयेरीं तळघरें आणी विवरें | नाना स्थळें गुप्त द्वारें |

अनर्घ्ये वस्तूंचीं भांडारें | येत्नें करीत जावीं ||१०||

आळंकार भूषणें दिव्यांबरें | नाना रत्नें मनोहरें |

नाना धातु सुवर्णपात्रें | येत्नें करीत जावीं ||११||

पुष्पवाटिका नाना वनें | नाना तरुवरांचीं बनें |

पावतीं करावीं जीवनें | तया वृक्षांसी ||१२||

नाना पशूंचिया शाळा | नाना पक्षी चित्रशाळा |

नाना वाद्यें नाट्यशाळा | गुणी गायेक बहुसाल ||१३||

स्वयंपाकगृहें भोजनशाळा | सामग्रीगृहें धर्मशाळा |

निद्रिस्तांकारणें पडशाळा | विशाळ स्थळें ||१४||

नाना परिमळद्रव्यांचीं स्थळें | नाना खाद्यफळांचीं स्थळें |

नाना रसांचीं नाना स्थळें | येत्नें करीत जावीं ||१५||

नाना वस्तांची नाना स्थानें | भंगलीं करावीं नूतनें |

देवाचें वैभव वचनें | किती म्हणौनि बोलावें ||१६||

सर्वां ठाई अति सादर | आणी दास्यत्वासहि

तत्पर | कार्यभागाचा विसर | पडणार नाहीं ||१७||

जयंत्या पर्वें मोहोत्साव | असंभाव्य चालवी वैभव |

जें देखतां स्वर्गींचे देव | तटस्त होती ||१८||

ऐसें वैभव चालवावें | आणी नीच दास्यत्वहि करावें |

पडिले प्रसंगीं सावध असावें | सर्वकाळ ||१९||

जें जें कांहीं पाहिजे | तें तें तत्काळचि देइजे |

अत्यंत आवडीं कीजे | सकळ सेवा ||२०||

चरणक्षाळणें स्नानें आच्मनें | गंधाक्षतें वसनें भूषणें |

आसनें जीवनें नाना सुमनें | धूप दीप नैवेद्य ||२१||

शयेनाकारणें उत्तम स्थळें | जळें ठेवावीं सुसीतळें |

तांबोल गायनें रसाळें | रागरंगें करावीं ||२२||

परिमळद्रव्यें आणी फुलेलें | नाना सुगंधेल तेलें |

खाद्य फळें बहुसालें | सन्निधचि असावीं ||२३||

सडे संमार्जनें करावीं | उदकपात्रें उदकें भरावीं |

वसनें प्रक्षालून आणावीं | उत्तमोत्तमें ||२४||

सकळांचें करावें पारपत्य | आलयाचें करावें आतित्य |

ऐसी हे जाणावी सत्य | सातवी भक्ती ||२५||

वचनें बोलावीं करुणेचीं | नाना प्रकारें स्तुतीचीं |

अंतरें निवतीं सकळांचीं | ऐसें वदावें ||२६||

ऐसी हे सातवी भक्ती | निरोपिली येथामती |

प्रत्यक्ष न घडे तरी चित्तीं | मानसपूजा करावी ||२७||

ऐसें दास्य करावें देवाचें | येणेंचि प्रकारें सद्गुरूचें |

प्रत्यक्ष न घडे तरी मानसपूजेचें | करित जावें ||२८||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

दास्यभक्तिनिरुपणनाम समास सातवा || ४.७ ||

दशक ४ समास ७ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] तुरंग ७.६- घोडे,[२] चौकिया,निशाणे अपारे ७.६- चौरंग,पुष्कळ निशाणे,[३] रांजण कोहळी ७.९- मातीचे रांजण,मोठी भांडी इ.[४] मांदुसा ७.९- पेटारे, [५] अनर्घ्ये वस्तु ७.१०- दान द्यावयाच्या नसतील अशा अमोल वस्तु, [६] पावती करावी जीवने ७.१२- जगण्यासाठी उपयुक्त होतील अशी करावीत, [७] नाना वस्तांची ७.१६- विविध वस्तुंची [८] फुलेले ७.२३- अत्तरे [९] करावे पारपत्य ७.२५- समाचार घ्यावा [१०] आतित्य ७.२५- अतिथ्य,पाहुणचार [११] वसने प्रक्षालून ७.२४- कपडे स्वच्छ धुवून आणावीत,

श्रीराम जयराम जयजयराम ! श्रीराम जयराम जयजयराम !

समास आठवा : सख्यभक्तिनिरुपण ॥ ४.८ ॥

॥श्रीराम॥

मागां जालें निरूपण । सातवे भक्तीचें

लक्षण । आतां ऐका सावधान । आठवी भक्ती ॥१॥

देवासी परम सख्य करावें । प्रेम प्रीतीनें बांधावें ।

आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥२॥

देवास जयाची प्रीती । आपण वर्तावें तेणें रीतीं ।

येणें करितां भगवंतीं । सख्य घडे नेमस्त ॥३॥

भक्ति भाव आणी भजन । निरूपण आणी कथा-

कीर्तन । प्रेमळ भक्तांचें गायन । आवडे देवा ॥४॥

आपण तैसेंचि वर्तावें । आपणासि तेंच आवडावें ।

मनासारिखें होतां स्वभावें । सख्य घडे नेमस्त ॥५॥

देवाच्या सख्यत्वाकारणें । आपलें सौख्य सोडून देणें ।

अनन्यभावें जीवें प्राणें । शरीर तेंहि वेंचावें ॥६॥

सांडून आपली संसारवेथा । करित जावी देवाची चिंता ।

निरूपण कीर्तन कथा वार्ता | देवाच्याचि सांगाव्या ||७||

देवाच्या सख्यत्वासाठीं | पडाव्या जिवलगांसी तुटी |

सर्व अर्पावें सेवटीं | प्राण तोहि वेचावा ||८||

आपुलें आवघेंचि जावें | परी देवासी सख्य राहावें |

ऐसी प्रीती जिवें भावें | भगवंतीं लागावी ||९||

देव म्हणिजे आपुला प्राण | प्राणासी न करावें

निर्वाण | परम प्रीतीचें लक्षण | तें हें ऐसें असे ||१०||

ऐसें परम सख्य धरितां | देवास लागे भक्ताची चिंता |

पांडव लाखाजोहरीं जळतां | विवरद्वारें काढिले ||११||

देव सख्यत्वें राहे आपणासी | तें तों वर्म आपणाचि पासी |

आपण वचनें बोलावीं जैसीं | तैसीं येती पडसादें ||१२||

आपण असतां अनन्यभावें | देव तत्काळचि पावे |

आपण त्रास घेतां जीवें | देवहि त्रासे ||१३||

१२] ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव
भजाम्यहम्॥.भगी४.११॥

जैसें जयाचे भजन | तैसाचि देवहि आपण |

म्हणौन हें आवघें जाण | आपणाचि पासीं ||१४||

आपुल्या मनासारिखें न घडे | तेणें गुणें निष्ठा

मोडे | तरी गोष्टी आपणाकडे | सहजचि आली ||१५||

मेघ चातकावरी वोळेना | तरी चातक पालटेना |

चंद्र वेळेसि उगवेना | तऱ्ही चकोर अनन्य ||१६||

ऐसें असावें सख्यत्व | विवेकें धरावें सत्व |

भगवंतावरील ममत्व | सांडूंचि नये ||१७||

सखा मानावा भगवंत | माता पिता गण गोत |

विद्या लक्ष्मी धन वित्त | सकळ परमात्मा ||१८||

देवावेगळें कोणी नाहीं | ऐसें बोलती सर्वहि |

परंतु त्यांची निष्ठा कांहीं | तैसीच नसे ||१९||

म्हणोनि ऐसें न करावें | सख्य तरी खरेंचि करावें |

अंतरीं सदृढ धरावें | परमेश्वरासी ||२०||

आपुलिया मनोगताकारणें | देवावरी क्रोधास येणें |

ऐसीं नव्हेत किं लक्षणें | सख्यभक्तीचीं ||२१||

देवाचें जें मनोगत | तेंचि आपुलें उचित |

इच्छेसाठीं भगवंत | अंतरूं नये कीं ||२२||

देवाचे इच्छेनें वर्तावें | देव करील तें मानावें |
मग सहजचि स्वभावें | कृपाळु देव ||२३||

पाहातां देवाचे कृपेसी | मातेची कृपा कायेसी |
माता वधी बाळकासी | विपत्तिकाळीं ||२४||

देवें भक्त कोण वधिला | कधीं देखिला ना ऐकिला |
शरणागतांस देव जाला | वज्रपंजरु ||२५||

देव भक्तांचा कैवारी | देव पतितांसी तारी |
देव होय साहाकारी | अनाथांचा ||२६||

देव अनाथांचा कैपक्षी | नाना संकटांपासून रक्षी |
धांविन्नला अंतरसाक्षी | गजेंद्राकारणें ||२७||

देव कृपेचा सागरु | देव करुणेचा जळधरु |
देवासी भक्तांचा विसरु | पडणार नाहीं ||२८||

देव प्रीती राखों जाणे | देवासी करावें साजणें |
जिवलगें आवघीं पिसुणें | कामा न येती ||२९||

सख्य देवाचें तुटेना | प्रीती देवाची विटेना |
देव कदा पालटेना | शरणागतांसी ||३०||

म्हणोनि सख्य देवासी करावें | हितगुज तयासी सांगावें | आठवे भक्तीचें जाणावें | लक्षण ऐसें ||३१||

जैसा देव तैसा गुरु | शास्त्रीं बोलिला हा विचारु | म्हणौन सख्यत्वाचा प्रकारु | सद्गुरूसीं असावा ||३२||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सख्यभक्तिनिरुपणनाम समास आठवा || ४.८ ||

दशक ४ समास ८ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१]निर्वाण ८.१०- नाश [२] अंतरु नये ८.२२- दूर करु नये,विसरु नये [३] वज्रपंजरु ८.२५- बळकट आधाराचा,संकटात सांभाळणारा, [४] कैपक्षी ८.२७- कैवारी [५] जिवलगे आवघी पिसुणे ८.२९- निकटवर्तीय अत्यंत स्वार्थी असतात. [६] साजणे ८.२९- मित्र

जयजय रघुवीर समर्थ ! श्रीराम जयरामजयजयराम !

श्रीराम समर्थ !!

समास नववा : आत्मनिवेदनभक्तिनिरुपण || ४.९||

॥श्रीराम॥

मागां जालें निरूपण | आठवे भक्तीचें

लक्षण | आतां ऐका सावधान | भक्ति नवमी ||१||

नवमी निवेदन जाणावें | आत्मनिवेदन करावें |

तेंहि सांगिजेल स्वभावें | प्रांजळ करूनि ||२||

ऐका निवेदनाचें लक्षण | देवासि वाहावें आपण |

करावें तत्वविवरण | म्हणिजे कळे ||३||

मी भक्त ऐसें म्हणावें | आणी विभक्तपणेंचि

भजावें | हें आवघेंचि जाणावें | विलक्षण ||४||

लक्षण असोन विलक्षण | ज्ञान असोन अज्ञान |

भक्त असोन विभक्तपण | तें हें ऐसें ||५||

भक्त म्हणिजे विभक्त नव्हे | आणी विभक्त म्हणिजे

भक्त नव्हे | विचारेंविण कांहींच नव्हे | समाधान ||६||

तस्मात् विचार करावा | देव कोण तो वोळखावा |

आपला आपण शोध घ्यावा | अंतर्यामीं ||७||

मी कोण ऐसा निवाडा | पाहों जातां तत्वझाडा |

विचार करितां उघडा | आपण नाहीं ||८||

तत्वें तत्व जेव्हां सरे | तेव्हां आपण कैंचा उरे |

आत्मनिवेदन येणें प्रकारें | सहजचि जालें ||९||

तत्वरूप सकळ भासे | विवेक पाहातां निरसे |

प्रकृतिनिरासें आत्मा असे | आपण कैंचा ||१०||

येक मुख्य परमेश्वरु | दुसरी प्रकृति जगदाकारु |

तिसरा आपण कैंचा चोरु | आणिला मधें ||११||

ऐसें हें सिद्धचि असतां | नाथिली लागे देहअहंता |

परंतु विचारें पाहों जातां | कांहींच नसे ||१२||

पाहातां तत्वविवंचना | पिंडब्रह्मांडतत्वरचना |

विश्वाकारें वेक्ती नाना | तत्वें विस्तारलीं ||१३||

तत्वें साक्षत्वें वोसरतीं | साक्षत्व नुरे आत्मप्रचिती |

आत्मा असे आदिअंतीं | आपण कैंचा ||१४||

आत्मा येक स्वानंदघन | आणी अहमात्मा हें वचन |

तरी मग आपण कैंचा भिन्न | उरला तेथें ||१५||

सोहं हंसा हें उत्तर | याचें पाहावें अर्थांतर |

पाहतां आत्मयाचा विचार | आपण कैंचा तेथें ||१६||

आत्मा निर्गुण निरंजन | तयासी असावें अनन्य |

अनन्य म्हणिजे नाहीं अन्य | आपण कैंचा तेथें ||१७||

आत्मा म्हणिजे तो अद्वैत | जेथें नाहीं द्वैताद्वैत |

तेथें मीपणाचा हेत | उरेल कैंचा ||१८||

आत्मा पूर्णत्वें परिपूर्ण | जेथें नाहीं गुणागुण |

निखळ निर्गुणी आपण | कोण कैंचा ||१९||

त्वंपद तत्पद असिपद | निरसुनि सकळ भेदाभेद |

वस्तु ठाईंची अभेद | आपण कैंचा ||२०||

निरसितां जीवशिवउपाधी | जीवशिवचि कैंचे

आधी | स्वरूपीं होतां दृढबुद्धि | आपण कैंचा ||२१||

आपण मिथ्या साच देव | देवभक्त अनन्यभाव |

या वचनाचा अभिप्राव | अनुभवी जाणती ||२२||

या नाव आत्मनिवेदन | ज्ञानियांचें समाधान |

नवमे भक्तीचे लक्षण | निरोपिलें ||२३||

पंचभूतांमध्यें आकाश | सकळ देवांमधें जगदीश |

नवविधा भक्तीमध्यें विशेष | भक्ति नवमी ||२४||

नवमी भक्ती आत्मनिवेदन | न होतां न चुके जन्म-

मरण | हें वचन सत्य प्रमाण | अन्यथा नव्हे ||२५||

ऐसी हे नवविधा भक्ती | केल्या पाविजे सायोज्य-

मुक्ती | सायोज्यमुक्तीस कल्पांतीं | चळण नाहीं ||२६||

तिहीं मुक्तींस आहे चळण | सायोज्यमुक्ती अचळ जाण |

त्रैलोक्यास होतां निर्वाण | सायोज्यमुक्ती चळेना ||२७||

आवघीया चत्वार मुक्ती | वेदशास्त्रें बोलती |

तयामध्यें तीन नासती | चौथी ते अविनाश ||२८||

पहिली मुक्ती ते सलोकता | दुसरी ते समीपता |

तिसरी ते स्वरूपता | चौथी सायोज्यमुक्ती ||२९||

ऐसिया चत्वार मुक्ती | भगवद्भजनें प्राणी पावती |

हेंचि निरूपण प्रांजळ श्रोतीं | सावध पुढें परिसावें ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*आत्मनिवेदनभक्तिनिरुपणनाम समास नववा || ४.९ ||

दशक ४ समास ९ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]आत्मनिवेदनभक्तिनिरुपण ४.९- छापील प्रतीत ’निरुपण’शब्द नाही. [१] तत्वे तत्व जेव्हां सरे ९.९- आत्मस्वरुपाचे ज्ञान झाल्यावर पंचभूता -त्मक देहातील तत्त्वे त्या आत्मतत्त्वातच लय पावतात. [२] नाथिली ९.१२ – लटकी,मिथ्या,[३] तत्वे साक्षत्वें वोसरती ९.१४- मी तत्वांचा साक्षी आहे म्हणजे ’मी’ तत्त्वापासून भिन्न आहे, ’मी’ तत्त्व नाही.”सर्वं खल्विदं ब्रह्म”अशी आत्मप्रतीती आली किं साक्षित्वच उरत नाही. आदिअंती एकच आत्मा आहे.आपण निराळे नाहीच.[४] चळण नाही ९.२६- चळत नाही, अचल, [५] चत्वार ९.२८- चार, [६] त्वंपद ९.२०- तत्त्वमसि या महावाक्यातील त्वंपद व तत्पद यांचा भेद असिपदाने काढून ’तें तू आहेस’ असे ऐक्य होऊन अवशिष्ट शुद्ध परब्रह्म उरते.

जयजय रघुवीर समर्थ ! श्रीराम जयरामजयजयराम !

श्रीराम समर्थ !!

समास दहावा : मुक्तिचतुष्टय ॥ ४.१० ॥

॥श्रीराम॥

मुळीं ब्रह्म निराकार | तेथें स्फूर्तिरूप अहंकार |

तो पंचभूतांचा विचार | ज्ञानदशकीं बोलिला ||१||

तो अहंकार वायोरूप | तयावरी तेजाचें स्वरूप |

तया तेजाच्या आधारें आप | आवर्णोदक दाटलें ||२||

तया आवर्णोदकाच्या आधारें | धरा धरिली फणिवरें |

वरती छपन्न कोटी विस्तारें | वसुंधरा हे ||३||

इयेवरी परिघ सप्त सागर | मध्य मेरू माहां थोर |

अष्ट दिग्पाळ तो परिवार | अंतरें वेष्टित राहिला ||४||

तो सुवर्णाचा माहा मेरू | पृथ्वीस तयाचा आधारु |

चौऱ्यासी सहस्र विस्तारु | रुंदी तयाची ||५||

उंच तरी मर्यादेवेगळा | भूमीमधें सहस्र सोळा |

तया भोवता वेष्टित पाळा | लोकालोक पर्वताचा ||६||

तया ऐलिकडे हिमाचळ | जेथें पांडव गळाले

सकळ | धर्म आणी तमाळनीळ | पुढें गेले ||७||

जेथें जावया मार्ग नाहीं | मार्गी पसरले माहां अही |

सितसुखें सुखावले तेही | पर्वतरूप भासती ||८||

तया ऐलिकडे सेवटीं जाण | बद्रिकाश्रम बद्रिनारायण |

तेथें माहां तापसी निर्वाण | देहत्यागार्थ जाती ||९||

तया ऐलिकडे बद्रिकेदार | पाहोन येती लाहानथोर |

ऐसा हा अवघा विस्तार | मेरुपर्वताचा ||१०||

तया मेरुपर्वता पाठारीं | तीन शृंगे विषमहारी |

परिवारें राहिले तयावरी | ब्रह्मा विष्णु महेश ||११||

ब्रह्मशृंग तो पर्वताचा | विष्णुशृंग तो मर्गजाचा |

शिवशृंग तो स्फटिकाचा | कैलास नाम त्याचें ||१२||

वैकुंठ नाम विष्णुशृंगाचें | सत्यलोक नाम ब्रह्म-

शृंगाचें | आमरावती इंद्राचें | स्थळ खालतें ||१३||

तेथें गण गंधर्व लोकपाळ | तेतिस कोटी देव सकळ |

चौदा लोक सुवर्णाचळ | वेष्टित राहिले ||१४||

तेथें कामधेनूचीं खिल्लारें | कल्पतरूचीं बनें अपारें |

अमृताचीं सरोवरें | ठाईं ठाईं उचंबळतीं ||१५||

तेथें उदंड चिंतामणी | हिरे परिसांचियां खाणी |

तेथें सुवर्णमये धरणी | लखलखायमान ||१६||

परम रमणीये फांकती किळा | नवरत्नाचिया

पाषाणसिळा | तेथें अखंड हरुषवेळा | आनंदमये ||१७||

तेथें अमृतांचीं भोजनें | दिव्य गंधें दिव्य सुमनें |

अष्ट नायका गंधर्वगायनें | निरंतर ||१८||

तेथें तारुण्य वोसरेना | रोगव्याधीहि असेना |

वृधाप्य आणी मरण येना | कदाकाळीं ||१९||

तेथें येकाहूनि येक सुंदर | तेथें येकाहूनि येक

चतुर | धीर उदार आणी शूर | मर्यादिवेगळे ||२०||

तेथें दिव्यदेह ज्योतिरूपें | विद्युल्यतेसारिखीं स्वरूपें |

तेथें येश कीर्ति प्रतापें | सिमा सांडिली ||२१||

ऐसें तें स्वर्गभुवन | सकळ देवांचें वस्तें स्थान |

तया स्थळाचें महिमान | बोलिजे तितुकें थोडें ||२२||

येथें ज्या देवाचें भजन करावें | तेथें ते देवलोकीं राहावें |

सलोकता मुक्तीचें जाणावें | लक्षण ऐसें ||२३||

लोकीं राहावें ते सलोकता | समीप असावें ते समीपता |

स्वरूपचि व्हावें ते स्वरूपता | तिसरी मुक्ती ||२४||

देवस्वरूप जाला देही | श्रीवत्स कौस्तुभ लक्ष्मी

नाहीं | स्वरूपतेचें लक्षण पाहीं | ऐसें असे ||२५||

सुकृत आहे तों भोगिती | सुकृत सरतांच ढकलून

देती | आपण देव ते असती | जैसे तैसे ||२६||

म्हणोनि तिनी मुक्ति नासिवंत | सायोज्यमुक्ती ते

शाश्वत | तेहि निरोपिजेल सावचित्त | ऐक आतां ||२७||

ब्रह्मांड नासेल कल्पांतीं | पर्वतासहित जळेल क्षिती |

तेव्हां अवघेच देव जाती | मां मुक्ति कैंच्या तेथें ||२८||

तेव्हां निर्गुण परमात्मा निश्चळ | निर्गुण भक्ती तेहि

अचळ | सायोज्यमुक्ती ते केवळ | जाणिजे ऐसी ||२९||

निर्गुणीं अनन्य असतां | तेणें होय सायोज्यता |

सायोज्यता म्हणिजे स्वरूपता | निर्गुण भक्ती ||३०||

सगुण भक्ती ते चळे | निर्गुण भक्ती ते न चळे |

हें आवघें प्रांजळ कळे | सद्गुरु केलिया ||३१||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मुक्तिचतुष्टयनाम

समास दहावा || ४.१० || दशक चवथा समाप्त ||

दशक ४ समास १० मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] आवर्णोदक १०.२- जलावरण, [२] तमालनीळ १०.७- यमधर्म, [३] माहांअही १०.८- मोठाले सर्प,[४] तीन शृंगे १०.११- तीनशिखरे, [५] विषमहारी १०.११- वाकड्यातिकड्या ओळीत,[६] मर्गजाचा १०.१२-पाचूचा, [७] क्षिती १०.२८- पृथ्वी,

१]प.पू.कल्याणस्वामींच्या हस्तलिखितावरुन छापलेल्या शके १९२९ सालच्या दुसऱ्या आवृत्तिवरुन सदर दासबोधाची तळटिपांसह संगणकावृत्ति तयार करुन,या संगणक आवृत्तिचे इतरांनी छापलेल्या प्रतींबरोबर तुलना करुन ती निर्दोष करण्याचा अटोकाट प्रयत्न केला आहे.

२] दशक व समासांची नांवे शक्यतोवर मूळ प्रतीत जी आहेत तीच ठेवली आहेत.परंतु काही नांवात थोडासा बदल केला आहे. अमूक नावाचा दशक/समास असं प्रत्येकवेळी सांगण्याची आवश्यकता नाही,म्हणून नावांबरोबर जोडलेला 'नाम' हा 'नावाचा'या अर्थाचा शब्द वगळला आहे.वाचकांनी या किरकोळ दुरुस्त्यासाठी क्षमा करावी.ज्या नावात बदल केला आहे ते शब्द तारांकित केले आहेत.त्याचं विवरण तळटिपात दिले आहे.

३] पुनरावृत्त नावापुढे दशकक्रमांक व समास क्रमांक दिले असून ,प्रत्येक समासाचा पान क्रमांक अनुक्रमणिकेत माहितीसाठी दिले आहेत.तसेच तळटिपात प्रत्येक शब्दांसमोर समासक्रमांक व ओवीक्रमांक दिले आहेत.यामुळे हवा तो समास,ओवी व शब्द शोधणे सुलभ होईल

४] दासबोधात आलेले संस्कृत श्लोकांना अनुक्रमांक दिले आहेत. श्लोकापुढील अंक त्या समासातील श्लोकांची संख्या दर्शवतो-इति स.भ.पु.ज्ञा.कुलकर्णी,पुणे.]